BIBLIOTHECA INDICA:

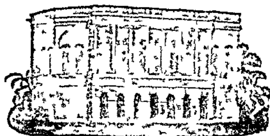
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

New Series No. 215

गोपथ-ब्राह्मणं ।

GOPATHA BRÁHMANA

OF THE ATHARVA VEDA

IN THE ORIGINAL SANSKRIT

EDITED BY

HARACHANDRA VIDYABHUSHAṆA.

FASCICULUS I

CALCUTTA

PRINTED AT THE GANES'A PRESS

1872.

ओं नमो ब्रह्मणे।

ओं नमोऽथर्ववेदाय।

—:o:—

गोपथब्राह्मणपूर्व्वभागे

प्रथम प्रपाठक ।

ओं ब्रह्म ह वा इदमग्र आसीत्, स्वयम्भ्वेकमेव [१] तदैक्षत, [२] महद्वै यक्ष, तदेकमेवास्मि, हन्ताहं मदेव मन्मात्रं द्वितीयं देवं निर्मम इति, तदभ्यश्राम्यदभ्यतपत् समतपत्, तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य सन्तप्तस्य ललाटे स्नेहो यदार्द्र्यमजायत [३] तेनानन्दत्तमब्रवीत् [४] महद्वै यक्ष सुवेदमविदामह इति। तद्यदब्रवीत् महद्वै यक्षं सुवेदमविदामह इति, तस्मात् सुवेदोऽभवत्तं वा एतं सुवेदं सन्तं स्वेद इत्याचक्षते। परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा[५] भवन्ति प्रत्यक्षद्विषः॥१॥

स भूयोऽश्राम्यद् भूयोऽतप्यत् भूय आत्मानं समतपत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य सन्तप्तस्य सर्वेभ्यो रोमगर्त्तेभ्यः पृथक् स्वेदधाराः प्रास्यन्दन्त। [६] ताभिरनन्दत्, तदब्रवीदाभिर्वा अहमिदं सर्वं धारयि

---

१ स्वयम्भ्वेकमेवेति क ख ग,।

२ तदैक्षीत इति ख ग,। तदीक्षत इति क घ।

३ यदार्द्रियमाजायत इति ख घ।

४ तदब्रवीदिति ख, घ।

५ देवता इति ख ग।

६ प्राकस्यन्दन्त इति क ख ग।

ष्यामि यदिदं किञ्चाभिर्वा अहमिदं सर्वं जनयिष्यामि यदिदं किञ्चाभिर्वा अहमिदं सर्वमाप्स्यामि यदिदं किञ्चेति। तदप्रवीदाभिर्वा अहमिदं सर्वं धारयिष्यामि यदिदं किञ्चेति, तस्मात् धारा अभवं(¹)स्तद्वाराणां धारात्वं यच्चासु ध्रियते। तदप्रवीदाभिर्वा अहमिदं सर्वं जनयिष्यामि यदिदं किञ्चेति, तस्माज्जाया अभवंस्तज्जायानां जायात्वं यच्चासु पुरुषो जायते, यच्च पुत्रः पुन्नामनरकमनेकशततारं तस्मात् त्राति पुत्रस्तत् पुत्रस्य पुत्रत्वं। तदप्रवीदाभिर्वा अहमिदं सर्वमाप्स्यामि यदिदं किञ्चेति, तस्मादापो अभवंस्तदपामप्त्वमाप्नोति वै स सर्वान् कामान् यान् कामयते ॥ २ ॥

ता अपः सृष्ट्वाऽन्वैक्षत, तासु स्वां छायामपश्यत्(²)तामस्येक्षमाणस्य स्वयं रेतोऽस्कन्दत्तदप्सु प्रत्यतिष्ठत् ताश्चैवाभ्यश्राम्यदभ्यतपत्, समतपत्, ताः श्रान्तास्तप्ताः सन्तप्ताः सार्द्धमेव रेतसा द्वैधमभवं(³)स्तासामन्या अन्यतरा अतिलवणा अपेया अस्वाद्वस्ता अशान्ता रेतः समुद्रं वृत्वाऽतिष्ठन्नथेतराः पेयाः स्वाद्वाः शान्तास्तांस्त्वेवाभ्यश्राम्यदभ्यतपत्, समतपत्, ताभ्यः श्रान्ताभ्यस्तप्ताभ्यः सन्तप्ताभ्यो यद्रेत आसीत्तदभृज्यत, यदभृज्यत तस्माद् भृगुः

---

१ ताभिरगच्छत् तदब्रवीत् आभिर्वा अहमिदं सर्वं धारयिष्यामि यदिदं किञ्चाभिर्वा अहमिदं सर्वं धारयिष्यामि यदिदं किञ्चेति तस्माद्धारा अभवंस्तद्धाराणां धारात्वमिति ख, ग, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः पदमर्थं मध्ये पतितः इत्यधस्तोपरि उपयुक्तानुपातम अहमिदं सर्वं जनयिष्याम्येतादिपाठस्य उपसंहारभागे दर्शनादिति।

२ ता अप इति क, घ,।

३ द्वैधमभवन्निति ख, ग,।

समभवत्, तद् भृगो र्भृगुत्वं भृगुरिव वै स सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ ३ ॥

स भृगुं सृष्ट्वाऽन्तरधीयत, स भृगुः सृष्टः प्राङेजत तं वागन्ववदद्वायो वायो इति, स न्यवर्त्तत, स दक्षिणां दिशमेजत तं वागन्ववदन् मातरिश्वन् मातरिश्वन्निति, स न्यवर्त्तत(१) स प्रतीचीं दिशमेजत तं वागन्ववदत्, पवमान पवमान इति, स न्यवर्त्तत(२) स उदीचीं दिशमेजत तं वागन्ववदद्वात वातेति, तमब्रवीदन्वविदाम ह इति, न होत्वर्वाङेनमेतास्वेवाप्स्वन्विच्छेति(३) तदब्रवीदथार्वाङेनमेतास्वेवाप्स्वन्विच्छेति(४) तदथर्वाऽभवत्, तदथर्वणोऽथर्वत्वं (५)। तस्य ह वा एतस्य भगवतोऽथर्वण ऋषेर्यथैव ब्रह्मणो लोमानि यथाऽङ्गानि यथा प्राण एवमेवास्य सर्व आत्मा समभवत्तमथर्वाणं ब्रह्माऽब्रवीत् प्रजापतेः प्रजाः सृष्ट्वा पालयस्वेति। तदब्रवीत् प्रजापतेः प्रजाः सृष्ट्वा पालयस्वेति, तस्मात् प्रजापतिरभवत्, तत् प्रजापतेः प्रजापतित्वमथर्वा वै प्रजापतिः, प्रजापतिरिव वै स सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥

तमथर्वाणमृषिमभ्यश्राम्यदभ्यतपत्, समतपत्तस्माच्छ्रान्तात्तप्तात् सन्तप्तात् दशतयानथर्वण ऋषीनिरमिमतैकर्चान् द्व्यृचांस्तृचांश्चतुरृचान् पञ्चर्चान् षडर्चान् सप्तर्चानष्टर्चान्नवर्चान्दशर्चानिति। ता-

---

१ न्यवर्त्तत इति घ.।

२ न्यवर्त्तत इति घ.।

३ एतास्वेवाप्स्विच्छेति क, ख.।

४ एतास्वेवास्वन्विच्छेति क, ख.।

५ तदथर्वाणोऽथर्वत्वमिति क, ख, ग,।

नथर्वण ऋषीनभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्, तेभ्य श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्य. सन्तप्तेभ्यो दशतयानाथर्वणानार्षेयान्निरमिमतैकादशान् द्वादशांस्त्रयोदशांश्चतुर्द्दशान् पञ्चदशान् षोडशान् सप्तदशानष्टादशान्नवदशान् विंशानिति। तानथर्वण ऋषीनाथर्वणांश्चार्षेयानभ्यश्राम्यदभ्यतपत् समतपत् तेभ्य श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्य सन्तप्तेभ्यो यान् मन्त्रानपश्यत् स आथर्वणो वेदोऽभवत्तमाथर्वण वेदमभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्तस्माच्छ्रान्तात् तप्तात् सन्तप्तादोमिति मन एवोर्द्धमक्षरमुदक्रामत्, स य इच्छेत्सर्वैरेतैरथर्वभिश्चाथर्वणैश्च कुर्वीयेत्येतयैव त महाव्याहृत्या कुर्वीत। सर्वैर्ह वा अस्यैतैरथर्वभिश्चाथर्वणैश्च कृत भवति य एव वेद यश्चैव विद्वानेवमेतया महाव्याहृत्या कुरुते ॥ ५॥

स भूयोऽश्राम्यद् भूयोऽतप्यद् भूय आत्मान समतपत् स आत्मत एव त्रींल्लोकान्निरमिमत पृथिवीमन्तरिक्षन्दिवमिति। स खलु पादाभ्यामेव पृथिवी निरमिमतोदरादन्तरिक्षम, मूर्द्ध्नो दिव। स तांस्त्रीँल्लोकानभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्तेभ्य श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्य सन्तप्तेभ्यस्त्रीन् देवान् निरमिमताग्नि वायुमादित्यमिति। स खलु पृथिव्या एवाग्नि निरमिमतान्तरिक्षाद्वायुन्दिव आदित्य। स तांस्त्रीन् देवानभ्यश्राम्यदभ्यतपत् समतपत्तेभ्य श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्य सन्तप्तेभ्यस्त्रीन् वेदान्निरमिमत ऋग्वेद यजुर्व्वेद सामवेदमिति, अग्नेऋग्वेद,वायोर्यजुर्वेदमादित्यात्सामवेद। स तांस्त्रीन् वेदानभ्यश्राम्यदभ्यतपत् समतपत् तेभ्य श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्य सन्तप्तेभ्यस्तिस्रो महाव्याहृतीर्निरमिमत भूर्भुव स्वरिति। भूरित्यृग्वेदात्, भुव इति यजुर्वेदात्,स्वरिति सामवेदात्। स य इच्छेत्सर्वैरेतैस्त्रिभिर्वेदैः कुर्वी

यल्येताभिरेव तं महाव्याहृतिभिः कुर्वीत सर्वैर्ह वा अस्यैतैस्त्रिभिर्वेदैः कृतं भवति य एवं वेद यश्चैवं विद्वानेवमेताभिर्महाव्याहृतिभिः कुरुते ॥ ६ ॥

ता या अमू रेतः समुद्रं वृत्वाऽतिष्ठंस्ताः प्राच्यो दक्षिणाच्यः प्रतीच्य उदीच्यः समवद्रवन्त। तद्यत्समवद्रवन्त तस्मात्समुद्र उच्यते। ता भीता अब्रुवन् भगवन्तमेव वयं राजानं वृणीमह इति। यच्च वृत्वाऽतिष्ठंस्तद्वरणोऽभवत्(१) तं वा एतं वरणं सन्तं वरुण इत्याचक्षते। परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विषः। स समुद्रादमुच्यत स मुचुरभवत्तं वा एतं मुचुं सन्तं मृत्युरित्याचक्षते। परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विषः। तं वरुणं मृत्युमभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य सन्तप्तस्य सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यो रसोऽक्षरत् सोऽङ्गरसोऽभवत्तं वा एतमङ्गरसं सन्तमङ्गिरा इत्याचक्षते। परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विषः ॥ ७ ॥

तमङ्गिरसमृषिमभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्तस्माच्छ्रान्तात्तप्तात्सन्तप्ताद्विंशिनोऽङ्गिरस(२)ऋषयोन्निरमिमत,तान् विंशिनोऽङ्गिरस ऋषीनभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्, तेभ्यः श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्यः सन्तप्तेभ्यो दशतयानाङ्गिरसानार्षेयान्निरमिमत, षोडशिनोऽष्टादशिनो द्वादशिन एकर्चांस्तृचांश्चतुर्ऋचान् पञ्चर्चान् षडर्चान् सप्तर्चानिति। तानङ्गिरस ऋषीनाङ्गिरसांश्चार्षेयानभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्तेभ्यः श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्यः सन्तप्तेभ्यो यान् मन्त्रानपश्यत्स आङ्गिरसो वेदोऽ-

१ वरणोऽभवत इति ख, ग, ।

२ विंशिनोऽङ्गिरस इति ख, ग, ।

भवत्तमाङ्गिरसं वेदमभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्तस्माच्छ्रान्तात्तप्तात् सन्तप्तात्ज्जनदिति हैतमचरं व्यभवत्। स य इच्छेत्सर्वैरेतैरङ्गिरोभिश्चाङ्गिरसैश्च कुर्वीयेत्येतयैव तं महाव्याहृत्या कुर्वीत सर्वैर्ह वा अस्यैतैरङ्गिरोभिश्चाङ्गिरसैश्च कृतं भवति य एव वेद यश्चैव विद्वानेवमेतया महाव्याहृत्या कुरुते॥ ८॥

स जर्द्धोऽतिष्ठत् स इमांल्लोकान् व्यष्टभ्नात्, तस्मादङ्गिरसोऽधीयान ऊर्द्ध्वस्तिष्ठति, तद् व्रतं स मनसा ध्यायेद् यद् वा अहं किञ्चन मनसा ध्यास्यामि तथैव तद् भविष्यति तद्ध स्म तथैव भवति।

तदप्येतदृचोक्तं। श्रेष्ठो ह वेदस्तपसोऽधिजातो ब्रह्मज्यानां क्षितये सम्बभूव(१) ऋच्यद् भूतं(२) यदसृज्यतेदं निवेशनमनृणं दूरमस्येति।

ता वा एता अङ्गिरसां यामयो(३) यन्मुनयः कारोति मेनिभिर्य्यैर्य एव वेद॥ ९॥

स दिशोऽन्वैचत प्राचीं दक्षिणां प्रतीचीमुदीचीं ध्रुवामूर्द्ध्वामिति। तास्तत्रैवाभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्ताभ्यः श्रान्ताभ्यस्तप्ताभ्यः सन्तप्ताभ्यः पञ्च वेदान्निरमिमत सर्पवेदं पिशाचवेदमसुरवेदमितिहासवेदं पुराणवेदमिति। स खलु प्राच्या एव दिशः सर्पवेदं निरमिमत, दक्षिणस्याः पिशाचवेदं, प्रतीच्या असुरवेदमुदीच्या इतिहासवेदं, ध्रुवायाश्चोर्द्ध्वायाश्च पुराणवेदं(४)। स तान् पञ्च वेदानभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्तेभ्यः श्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्यः सन्तप्तेभ्यः पञ्च

१ स बभूव इति ख, ग, घ,।

२ ऋच्यद्भूत मिति ख, ग,।

३ आङ्गिरसो च यामय इति घ,।

४ ध्रुवायाश्चोर्द्ध्वायाः पुराणवेदमिति घ,।

महाव्याहृतीर्निरमिमत इधत् करद् गुहन् महत् तदिति। इधदिति सर्पवेदात्, करदिति पिशाचवेदात्, गुहदित्यसुरवेदात्, महदितीतिहासवेदात्, तदिति पुराणवेदात्, स य इच्छेत् सर्वैरेतैः पञ्चभिर्वेदैः कुर्वीयेत्येताभिरेव तं महाव्याहृतिभिः कुर्वीत सर्वैर्ह वा अस्यैतैः पञ्चभिर्वेदैः कृतं भवति य एवं वेद यश्चैवं विद्वानेवमेताभिर्महाव्याहृतिभिः कुरुते॥ १०॥

स आवतश्च परावतश्चान्वैक्षत, तास्त्वेवाभ्यश्राम्यदभ्यतपत्समतपत्ताभ्यः श्रान्ताभ्यस्तप्ताभ्यः सन्तप्ताभ्यः ओमित्यूर्ध्वमक्षरमुदक्रामत्। स य इच्छेत्सर्वाभिरेताभिरावद्भिश्च परावद्भिश्च कुर्वीयेत्येतयैव तं महाव्याहृत्या कुर्वीत सर्वाभिर्ह वा अस्यैताभिरावद्भिश्च परावद्भिश्च कृतं भवति य एवं वेद यश्चैवं विद्वानेवमेतया महाव्याहृत्या कुरुते॥ ११॥

स भूयोऽश्राम्यत्, भूयोऽतप्यत्, भूय आत्मानं समतपत्स मनस एव चन्द्रमसं निरमिमत, नखेभ्यो नक्षत्राणि, लोमभ्य ओषधिवनस्पतीन्, क्षुद्रेभ्यः प्राणेभ्योऽन्यान् बहून् देवान्। स भूयोऽश्राम्यद् भूयोऽतप्यत्, भूय आत्मानं समतपत् स एतं त्रिवृतं सप्ततन्तुमेकविंशतिसंस्थं यज्ञमपश्यत्।

तदप्येतदृचोक्तं। अग्निर्यज्ञं त्रिवृतं सप्ततन्तुमिति।

अथाप्येष प्राक्रीडितः श्लोकः प्रत्यभिवदति सप्त सुत्याः सप्त च पाकयज्ञा इति॥ १२॥

तमाहरत् येनायजत([1])तस्याग्निर्होताऽऽसीत्, वायुरध्वर्युः, सूर्य-

---

१ तमाहरत्तेनायजत इति ख॰ ग॰।

उद्गाता, चन्द्रमा ब्रह्मा, पर्ज्जन्यः सदस्य, ओषधिवनस्पतयश्च-मसा, अध्वर्य्यवो विश्वेदेवा होत्रका, अथर्वाङ्गिरसो गोप्तारस्तं ह स्मै-तमेवं विद्वांसः पूर्वे श्रोत्रिया यज्ञं ततं सावसाय ह स्माहैत्यभि-व्रजन्ति, मा नोऽयं घर्म उद्यतः, प्रमत्तानाममृताः प्रजाः प्रमाद्यो-दिति, तान् वायेतान्(१) परिरक्षकान् सदःप्रसर्पकानित्याचक्षते दक्षिणासमृद्धांस्तद् ह स्माह प्रजापतिर्यद्वै यज्ञोऽकुशला(२)ऋत्विजो भवन्त्यचरितिनो ब्रह्मचर्य्य(३)मपराग्या वा तद्वै यज्ञस्य विरिष्टमित्या-चक्षते। यज्ञस्य विरिष्टमनुयजमानो विरिष्यते, यजमानस्य विरिष्ट-मनृत्विजो विरिष्यन्त, ऋत्विजां विरिष्टमनुदक्षिणा विरिष्यन्ते, दक्षिणानां विरिष्टमनुयजमानः पुत्रपशुभिर्विरिष्यते, पुत्रपशूनां विरिष्टमनु यजमानः स्वर्गेण लोकेन विरिष्यते, स्वर्गस्य लोकस्य विरिष्टमनु तस्यार्द्धस्य योगक्षेमो विरिष्यते, यस्मिन्नर्द्धे यजन्त इति ब्राह्मणम्॥ १३॥

तं ह स्मैतमेवं विद्वांसं ब्रह्माणं यज्ञविरिष्टी वा यज्ञविरिष्टिनो वेत्युपाधावेरन् नमस्ते अस्तु भगवन् यज्ञस्य नो विरिष्टं सन्धेहीति, तत्रचैव विरिष्टं स्यात्तत्राग्नीनुपसमाधाय शान्त्युदकं कृत्वा पृथिव्यै श्रोत्रायेति त्रिरेवाग्नीन् सम्प्रोक्षति, त्रिः पर्य्युक्षति, त्रिः कारय-माणमाचामयति च, सम्प्रोक्षति च, यज्ञवास्तु च सम्प्रोक्षत्ययापि वेदानां रसेन यज्ञस्य विरिष्टं सन्धीयते, तद्यथा लवणेन सुवर्णं

१ तान् वा वसाविति ख, ग, घ, ।

२ यद्वै यज्ञाकुशला इति ख, ग, ।

३ ब्रह्मचर्य्यामिति घ, ।

सन्दध्यात्सुवर्णेन रजत, रजतेन लोह, लोहेन सीम, सीसेन एवेव मेवास्य यज्ञस्य विरिष्ट सन्धीयते, यज्ञस्य सन्धितिमनुयजमान सन्धीयते, यजमानस्य सन्धितिमन्वृत्विज. सन्धीयन्त, ऋत्विजा सन्धितिमनुदक्षिणा सन्धीयन्ते दक्षिणाना सन्धितिमनुयजमान पुत्रपशुभि सन्धीयते, पुत्रपशूना सन्धितिमनुयजमान स्वर्गेण लोकेन सन्धीयते, स्वर्गस्य लोकस्य सन्धितिमनु तस्यार्धस्य योग क्षेम सन्धीयते, यस्मिन्नर्धे यजन्त इति ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

तदु ह स्माहाथर्वा देवो विजानन्यज्ञविरिष्टानन्दानीत्युपशम येरन् (¹)यज्ञे प्रायश्चित्ति क्रियतेऽपि च यदु बह्विव यज्ञे (²) विलोम क्रियते नचैवास्य काचनार्तिर्भवति न च यज्ञविष्कन्धमुपयात्यपहन्ति पुनर्मृत्युमपात्येति पुनराजाति कामचारोऽस्य सर्वेषु लोकेषु भाति य एव वेद यश्चैव विद्वान् ब्रह्मा भवति यस्य चैव विद्वान् ब्रह्मा दक्षिणत सदोऽध्यास्ते यस्य चैव विद्वान् ब्रह्मा दक्षिणत उदङ्मुख आसीनो यज्ञ आज्याहुतीर्जुहोतीति ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

ब्रह्म ह वै ब्रह्माण पुष्करे ससृजे, स खलु ब्रह्मा सृष्टश्चिन्ता मापेदे केनाहमेकेनाक्षरेण सर्वा श्च कामान् सर्वा श्च लोकान् सर्वा श्च देवान् सर्वा श्च वेदान् सर्वा श्च यज्ञान् सर्वा श्च शब्दान् सर्वा श्च व्युष्टी सर्वाणि च भूतानि स्थावरजङ्गमान्यनुभवेयमिति स ब्रह्मचर्यमचरत् स ओमित्येतदक्षरमपश्यद् (³) द्विवर्णं चतुर्मात्र सर्वव्यापि सर्वविभ्वयातयामब्रह्म ब्राह्मीं व्याहृति ब्रह्मदैवत तया

१ यज्ञविरिष्टानन्दानित्युपशमयेरन्निति घ, ।

२ य उ बह्विव यज्ञ इति ख ग ।

३ स तु ओमित्येतदक्षरमपश्यदिति ख ग ।

सर्वांश्च कामान् सर्वांश्च लोकान् सर्वांश्च देवान् सर्वांश्च वेदान् सर्वांश्च यज्ञान् सर्वांश्च शब्दान् सर्वाश्च व्युष्टीः सर्वाणि च भूतानि स्थावरजङ्गमान्यन्वभवत्तस्य प्रथमेन वर्णेनापस्नेहश्चान्वभवत्तस्य द्वितीयेन वर्णेन तेजो ज्योतींष्यन्वभवत् ॥ १६ ॥

तस्य प्रथमया स्वरमात्रया पृथिवीमग्निमोषधिवनस्पतीन् ऋग्वेदं भूरिति व्याहृतिर्गायत्रं(१) छन्दस्त्रिवृतं स्तोमं प्राचीं दिशं वसन्तमृतुं वाचमध्यात्मं जिह्वां रसमितीन्द्रियाण्यन्वभवत् ॥ १७ ॥

तस्य द्वितीयया स्वरमात्रयाऽन्तरिक्षं वायुं यजुर्वेदं भुव इति व्याहृतिस्त्रैष्टुभं (२) छन्दः पञ्चदशं स्तोमं प्रतीचीं दिशं ग्रीष्ममृतुं प्राणमध्यात्मं नासिके गन्धघ्राणमितीन्द्रियाण्यन्वभवत् ॥ १८ ॥

तस्य तृतीयया स्वरमात्रया दिवमादित्यं सामवेदं स्वरिति व्याहृतिर्जागतं छन्दः सप्तदशं स्तोममुदीचीं दिशं वर्षाऋतुं ज्योतिरध्यात्मं चक्षुषी दर्शनमितीन्द्रियाण्यन्वभवत् ॥ १९ ॥

तस्य वकारमात्रयाऽपश्चन्द्रमसमथर्ववेदं नक्षत्राण्योमिति स्वमात्मानं जनदित्यङ्गिरसामानुष्टुभं छन्द एकविंशं स्तोमं दक्षिणां दिशं शरदमृतुं मनोऽध्यात्मं ज्ञानं ज्ञेयमितीन्द्रियाण्यन्वभवत् ॥२० ॥

तस्य मकारश्रुत्येतिहासपुराणं वाको वाक्यगाथानाराशंसी-रुपनिषदोऽनुशासनानामिति वृधत् करद्गुहन् महत्तच्छमोमिति व्याहृतीः स्वरशम्यनानातन्त्रीः (३) स्वरनृत्यगीतवादित्राण्यन्वभवद् चैत्ररथं दैवतं वैद्युतं ज्योतिर्बार्हतं छन्दस्त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ

---

१ व्याहृति गायत्रमिति ख, घ, ।

२ व्याहृति त्रैष्टुभमिति ख, घ, ।

३ स्वरशम्यनानातन्त्रीरिति ख, ग, घ, ।

भुवामूर्द्धां दिवं हेमन्तमिशिरावृतू श्रोत्रमध्यात्मं शब्दश्रवणमितीन्द्रियाण्यन्वभवत् ॥ २१ ॥

सैषैकाचरक्दग् ब्राह्मणस्तपसोऽग्रे प्रादुर्बभूव ब्रह्म वेदस्याथर्वणं शुक्रमत एव मन्त्राः प्रादुर्बभूवुः स तु खलु मन्त्राणामतपसाशुश्रूषाऽनध्यायाध्ययनेन यदूनञ्च विरिष्टञ्च यातयामञ्च करोति तदथर्वणां तेजसा प्रत्याप्याययेन् मन्त्राश्च मामभिमुखीभवेयुर्गर्भा इव मातरमभिजिघांसुः पुरस्तादोङ्कारं प्रयुङ्क्त एतयैव तदृचा प्रत्याप्याययेदेषैव यज्ञस्य पुरस्ताद्युज्यत एषा पश्चात् सर्वत एतया यज्ञस्तायते ।

तदप्येतदृचोक्तं । या पुरस्ताद्युज्यत (१) ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन्निति ।

तदेतदक्षरं ब्राह्मणो यं काममिच्छेत् त्रिरात्रोपोषितः प्राङ्मुखो वाग्यतो बर्हिष्युपविश्य सहस्रकृत्वा आवर्त्तयेत् (२) सिद्धन्त्यस्यार्थाः सर्वकर्माणि चेति ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥

वसोर्द्धाराणामैन्द्रनगर(३)न्तदसुराः पर्य्यवारयन्त, ते देवा भीता आसन् क इमानसुरानपहनिष्यतीति, त ओङ्कारं ब्रह्मणः पुत्रं ज्येष्ठं ददृशुस्ते तमब्रुवन् भवता मुखेनेमानसुरान् जयेमेति । स होवाच किं मे प्रतीवापो भविष्यतीति वरं वृणीष्वेति वृणा इति स वरमवृणीत न मामनीरयित्वा ब्राह्मणा ब्रह्म वदेयुर्यदि वदेयुरब्रह्म तत्स्यादिति तथेति ते देवा देवयजनस्योत्तरार्द्धेऽसुरैः संयत्ता आसंस्ता-

१ पुरस्ताद् युज्यत इति घ,

२ सहस्रकृत्व आवर्त्तयेदिति घ, ।

३ ऐन्द्र नगरमिति घ,

नोङ्कारेणाग्नीध्रीयाद्देवा असुरान् पराभावयन्त, तद्यत्पराभावयन्त तस्मादोङ्कारः पूर्वउच्यते(१)। यो ह वा एतमोङ्कारं न वेदावश्य-स्यादित्यथ य एवं वेद ब्रह्म वशः स्यादिति तस्मादोङ्कार ऋच्यृग् भवति यजुषि यजुः साम्नि साम सूत्रे सूत्रं ब्राह्मणे ब्राह्मणं श्लोके श्लोकः प्रणवे प्रणव इति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

ओङ्कारं पृच्छामः को धातुः किं प्रातिपदिकं किं नामाख्यातं किं लिङ्गं किं वचनं का विभक्तिः कः प्रत्ययः कः स्वर उपसर्गो निपातः किं वै व्याकरणं को विकारः को विकारी कतिमात्रः कतिवर्णः कत्यक्षरः कतिपदः कः संयोगः किं स्थानानुप्रदानकरणं शिक्षुकाः किमुच्चारयन्ति किं छन्द को वर्ण इति पूर्वे प्रश्ना, अथो-त्तरे मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणमृग्यजुः साम कस्माद्ब्रह्मवादिन ओङ्कार-मादितः कुर्वन्ति किं दैवतं किं ज्योतिषं किं निरुक्तं किं स्थानं का प्रकृतिः किमध्यात्ममिति षट्त्रिंशत् प्रश्नाः पूर्वोत्तराणां त्रयो वर्गा द्वादशकाः एतैरोङ्कारं व्याख्यास्याम ॥ २४ ॥

इन्द्रः प्रजापतिमपृच्छद् भगवन्नभिसृज्य पृच्छामीति, पृच्छ वत्से-त्यब्रवीत्, किमयमोङ्कारः कस्य पुत्त्रः किञ्चैतच्छन्दः किञ्चैतद्वर्णः किञ्चैतद् ब्रह्मा ब्रह्म सम्पद्यते तस्माद् वै तद्भद्रमोङ्कारं पूर्वमालेभे स्वरितोदात्त एकाक्षर ओङ्कार ऋग्वेदे, त्रैस्वर्योदात्त एकाक्षर ओ-ङ्कारो यजुर्वेदे, दीर्घप्लुतोदात्त एकाक्षर ओङ्कारः सामवेदे, ह्रस्वो-दात्त एकाक्षर ओङ्कारोऽथर्ववेद उदात्तोदात्तद्विपद अ उ इत्यर्धच-तस्रो मात्रा मकारे व्यञ्जनमित्याहुर्या सा प्रथमा मात्रा ब्रह्मदेवत्या

१ पर्वमुच्यते इति ख, ग, घ, ।

रक्ता वर्णेन यस्ता ध्यायते नित्य स गच्छेद् ब्राह्म पद,(¹) या सा द्वितीया मात्रा विष्णुदेवत्या कृष्णा वर्णेन यस्ता ध्यायते नित्य स गच्छेद् वैष्णव पद, या सा तृतीया मात्रैशानदेवत्या कपिला वर्णेन यस्ता ध्यायते नित्य स गच्छेदैशान पद, या सार्द्धचतुर्थी मात्रा सर्वदेवत्या व्यक्तीभूता ख विचरति शुद्धस्फटिकसन्निभा वर्णे न यस्ता ध्यायते नित्य स गच्छेत्पदमनामकमोङ्कारस्य चोत्पत्ति विप्रो यो न जानाति तत्पुनरुपनयन तस्माद् ब्राह्मणवचनमादर्त्त व्य यथा लातव्यो गोत्रो ब्रह्मण पुत्रो गायत्र छन्द शुक्लो वर्णे पुसो वत्सो रुद्रो देवता ओङ्कारो वेदानाम् ॥ २५ ॥

को धातुरित्यादर्धातुरवतिमप्येके रूपसामान्यादर्थसामान्यन्नेदी यस्तस्मादपिरोङ्कार सर्वमाप्नोतीत्यर्थ कृदन्तमर्थवत् प्रातिपदिकम दर्शन प्रत्ययस्य नाम सम्पद्यते निपातेषु चैन वैयाकरणा उदात्त समामनन्ति तदव्ययीभूतमनर्थवाची शब्दो न व्येति कदाचनेति ।

सदृश त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्यय ॥ को विकारो च्यवते प्रसारणमाप्नोतिराव ।त्प कारो विकार्थावादित ओङ्कारो विक्रियते द्वितीयो मकार एव द्विवर्ण एकाक्षर ओमित्योङ्कारो निर्वृत्त ॥ २६ ॥

कतिमात्र इत्यादेस्तिस्रो मात्रा अभ्यादाने हि प्लवते मकारश्चतु र्थी कि स्थानमित्युभावोष्ठौ स्थान नादानुप्रदानकरणौ च द्वय स्थान सन्ध्यक्षरमवर्णलेश कण्ठ्यो यथोक्ताशेष पूर्वो विवृतकरण स्थितश्च द्वितीयस्पृष्टकरणस्थितश्च न सयोगो विद्यत(²) आख्यातोप

१ ब्राह्मणपदमिति ख ग ब्राह्मपदमिति घ, ।

२ सयोगो विद्यत इति घ ।

सर्गानुदात्तस्वरितलिङ्गविभक्तिवचनानि च संस्थानाध्यायिन (१) आचार्याः पूर्वे बभूवुः श्रवणादेव प्रतिपद्यन्ते नकारणं पृच्छन्त्य-थापरपर्यायाणां कविः पञ्चालचण्डः(२) परिपृच्छको बभूवां वु पृथगुद्गीथदोषान् भवन्तो ब्रुवन्त्विति तद्वाप्युपलक्षयेद्वर्णाक्षरपदा-ङ्गशो विभक्त्यामृषिनिषेवितामिति वाचं स्तुयन्ति तस्मात् कारणं ब्रूमो वर्णानामयमिदं भविष्यतीति षडङ्गविदस्तत्तथाऽधीमहे । किञ्छन्द इति गायत्रं हि छन्दो गायत्री वै देवानामेकाक्षरा श्वेतवर्णा च व्याख्याता द्वौ द्वादशकौ वर्गावेतद् वै व्याकरणं (३) धात्वर्थवचनं शैक्ष्यं (४) छन्दोवचनं चाथोत्तरौ द्वौ द्वादशकौ वर्गौ वेदरहसिकौ व्याख्याता मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणमृग्यजुःसामाथर्व-णेषा व्याहृतिचतुर्णां वेदानामानुपूर्वेणोंभूर्भुवस्स्वरिति व्याहृ-तयः ॥ २७ ॥

असमीक्षप्रवह्लितानि(५) श्रूयन्ते द्वापरादावृषीणामेकदेशो दोष-पतिरिह(६) चिन्तामापेदे त्रिभिः सोम. पातव्यः समासमिव भवति तस्मादृग्यजुःसामान्यपक्रान्ततेजांस्यासंस्तत्र महर्षयः परिदेवयाञ्च-क्रिरे महच्छोकभयं प्राप्तास्मो न चैतत् सर्वैः समभिहितं ते वयं

१ षड्ङ्गाध्यायिन इति ख, ग, षड्ङ्गाध्यायिन इति घ, ।

२ पञ्चालपण्ड इति ग, ।

३ एतद्वैयाकरणमिति घ, ।

४ शैक्षमिति ख, ग, घ, ।

५ असमीक्ष्यप्रवह्लितानीति ख, ग, घ, ।

६ दोषपतीह इति क, ।

भगवन्तमेवोपधावाम(१) सर्वेषामेव शर्म भवानीति(२) ते तथेत्युक्त्वा तूष्णीमतिष्ठंस्तानुपसन्नेभ्य इत्युपोपसीदामीति नीचैर्बभूवुः। स एभ्य उपनीय प्रोवाच मामिकामेव व्याहृतिमादितः आदित-कुरुध्वमित्येवं मामका आधीयन्ते।

नर्ते भृग्वङ्गिरोविद्भ्यः सोमः पातव्य ऋत्विजः पराभवन्ति यज-मानो रजसापध्वस्यति श्रुतिश्चापध्वस्ता तिष्ठतीत्येवमेवोत्तरोत्त-राद्योगात्तोकं तोकम्प्रश्राध्वमित्येवं प्रतापो न पराभविष्यतीति तथाह तथाह भगवन्निति प्रतिपेदिर आप्याययंस्ते तथा वीतशोकभया बभूवुः। तस्माद् ब्रह्मवादिन ओङ्कारमादितः कुर्वन्ति ॥२८॥

किन्देवतमित्यृचामग्निर्देवतन्तदेव ज्योतिर्गायत्रं छन्दः पृथिवी स्थानं। अग्निमीळे(३) पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं। होतारं रत्नधातममित्येवमादिं कृत्वा ऋग्वेदमधीयते।

यजुषां वायुर्देवतं तदेव ज्योतिः त्रैष्टुभं छन्दोऽन्तरिक्षं स्थानं। इषे(४) त्वोर्जे त्वा वायव स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु। श्रेष्ठतमाय कर्मण इत्येवमादिं कृत्वा यजुर्वेदमधीयते।

साम्नामादित्यो देवतं तदेव ज्योतिर्जागतं छन्दो द्यौ स्थानं। अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये। निहोता सत्सि बर्हिषीत्येवमादिं कृत्वा सामवेदमधीयते।

अथर्वणां चन्द्रमा देवतं तदेव ज्योतिः

---

१ उपध्यावाम इति ख, ग,।

२ भवतीति इति घ,।

३ अग्निमीडे इति घ,।

४ इषे इति ख, ग, घ,।

सर्वाणि छन्दांस्याप: स्थानं। शन्नो देवीरभिष्टय इत्येवमादिं कृत्वा अथर्ववेदमधीयते। अद्भ्यः स्थावरजङ्गमो भूतग्रामः सम्भवति, तस्मात् सर्वमापोमयं भूतं सर्वं भृग्वङ्गिरोमयं। अन्तरैते त्रयो वेदा भृगूनङ्गिरसः श्रिता इत्यब्विति प्रकृतिरपामोङ्कारेण चैतस्माद् व्यासः पुरोवाच भृग्वङ्गिरोविदा संस्कृतोऽन्यान् वेदानधीयीत नान्यत्र संस्कृतो (१) भृग्वङ्गिरसोऽधीयीत अथ सामवेदे खिलश्रुतिः(२) ब्रह्मचर्येण चैतस्मादथर्वाङ्गिरसो ह यो वेदः स वेद सर्वमिति ब्राह्मणं ॥ २९ ॥

अध्यात्ममात्मभैषज्यमात्मकैवल्यमोङ्कार आत्मानं निरुध्य सङ्गमार्त्तौ भूतार्थचिन्तां(३) चिन्तयेदतिक्रम्य वेदेभ्यः सर्वपरमाध्यात्मफलं प्राप्नोतीत्यर्थः सवितर्कं ज्ञानमयमित्येतैः प्रश्नैः प्रतिवचनैश्च यथार्थं पदमनुविचिन्त्य प्रकरणज्ञो हि प्रबलो विषयी स्यात् सर्वस्मिन्वाकोवाक्य इति ब्राह्मणम् ॥ ३० ॥

एतद्ध स्मैतद्विद्वांसमेकादशाक्षमौद्गल्यं ग्लावो मैत्रेयोऽभ्याजगाम स तस्मिन् ब्रह्मचर्यं वसतो विज्ञायोवाच किं स्विन्मर्या अयं तं मौद्गल्योऽध्येति यदस्मिन् ब्रह्मचर्यं वसतीति तद्धि मौद्गल्यस्यान्तेवासी शुश्राव सः आचार्यायाव्रज्याचचष्टे दुरधीयानं वा अयं भवन्तमवोचद्योऽयमद्यातिथिर्भवति किं सौम्य विद्वानिति। त्रीन् वेदान् ब्रूते भो३इति तस्य सौम्य यो विस्पष्टो विजिगीषोऽन्ते

१ भृगवङ्गिरो विदा सं तोऽन्यान् वेदानधीयीत नान्यत्र सस्कृत इति ख, ग, ।

२ सामवेदी खिलश्रुतिरिति क, ।

३ भूतार्थचिन्तार्थमिति क, ।

४ एकादशाक्ष्य मौद्गल्यमिति घ,

घासी तस्मै हयेति, तमाजुहाव तमभ्युवाचासाविति भोः३इति किं सौम्य त आचार्य्योऽध्येतीति, त्रीन् वेदान् ब्रूते भोः३इति, यन्नु खलु सौम्यास्माभिः सर्व्वे वेदा मुखतो गृहीताः कथन्त एवमाचार्य्यो भाषते कथं नु शिष्टाः शिष्टेभ्य एव(१) भाषेरन् यं ह्येनमहं प्रश्नं प्रक्ष्यामि न तं विवक्ष्यति न ह्येनमध्येतीति। स ह मौद्गल्यः स्वमन्तेवासिनमुवाच, परेहि सौम्य ग्लावं मैत्रेयमुपसीदाधीहि भोः सावित्रीं गायत्रीं चतुर्विंशतियोनिं द्वादशमिथुनां यस्या भृग्वङ्गिरसश्चक्षुर्यस्यां सर्व्वमिदं श्रितं, तां भवान् प्रब्रवीत्विति स चेत्सौम्य दुरधीयानो भविष्यत्याचार्य्योवाच ब्रह्मचारी ब्रह्मचारिणे सावित्रीं प्राहेति वक्ष्यति तत्त्वं ब्रूयात् दुरधीयानं वै भवान् मौद्गल्यमवोचत् स त्वा यं प्रश्नमप्राक्षीन्न तं व्यवोचः पुरा संवत्सरादार्त्तिमार्क्ष्यसीति(२) ॥ ३१ ॥

स तत्राजगाम यत्रेतरो बभूव, तं ह पप्रच्छ स ह न प्रतिपेदे, तं होवाच दुरधीयानं तं वै भवान् मौद्गल्यमवोचत् स त्वा यं प्रश्नमप्राक्षीन्न तं व्यवोचः पुरा संवत्सरादार्त्तिमार्क्ष्यसीति(३)। स ह मैत्रेय(४) स्वानन्तेवासिन उवाच यथार्थं भवन्तो यथागृहं यथामनो विप्रसृज्यन्तां दुरधीयानं वा अहं मौद्गल्यमवोचं स मा यं प्रश्नमप्राक्षीन्न तं व्यवोचं तमुपेष्यामि(५) शान्तिं करिष्यामीति। स ह मैत्रेयः

---

१ शिष्टेभ्य इत्यमि घ,

२ मारिष्यसीति ख ग,। मार्च्छसीति घ,।

३ दार्त्तिमार्च्छसीति ख,।

४ स ह मौद्गल्य इति क, घ ।

५ उपेष्यामि ख, ग, घ, ।

प्रातः समित्पाणिर्मौद्गल्यमुपससादासावाग्रहं(१) भो मैत्रेयः किमर्थमिति दुरधीयानं वा अहं भवन्तमवोचं त्वं मा यन्मामप्राचीर्न्नं तं व्यवोचं त्वामुपैष्यामि शान्तिं करिष्यामीति,स होवाचात्र वा उपेतञ्च सर्व्वञ्च कृतं पापकेन त्वा यानेन चरन्तमाहरथोऽयं मम कल्याणस्तं ते ददामि (२) तेन याहीति । स होवाचैतदेवात्रात्विपप्रशान्तंगंसश्च यथा भवानाहोपायामित्येवं भवन्तमिति तं होपेयाय तं होपेत्य पप्रच्छ किंस्विदाहुर्भोः सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कवयः किमाहुर्धियो विचक्ष्व(३) यदि ताः प्रवेत्थ प्रचोदयात्सविता याभिरेतीति।

तस्मा एतत् प्रोवाच वेदाश्छन्दांसि सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कवयोऽन्नमाहुः। कर्माणि धियस्तदु ते ब्रवीमि(४) प्रचोदयात्सविता याभिरेतीति ।

तमुपसङ्गृह्य पप्रच्छाधीहि भोः कः सविता का सावित्री ॥३२॥

मन एव सविता, वाक् सावित्री, यत्र ह्येव मनस्तद् वाक्, यत्र वै वाक् तन्मन, इत्येते द्वे योनी एकं मिथुनम्, अग्निरेव सविता, पृथिवी सावित्री, यत्र ह्येवाग्निस्तत् पृथिवी यत्र वै पृथिवी तदग्निरित्येते द्वे योनी एकं मिथुनं, वायुरेव सविताऽन्तरिक्षं सावित्री यत्र ह्येव वायुस्तदन्तरिक्षं, यत्र वा अन्तरिक्षं तद्वायुरित्येते द्वे योनी एकं मिथुनम्, आदित्य एव सविता द्यौः सावित्री यत्र ह्येवादित्यस्तद्द्यौर्यत्र वै द्यौस्तदादित्य इत्येते द्वे योनी एकं मिथुनं, चन्द्रमा एव

१ उपससादासाव अहमिति क, ख, ।

२ ददामीति क, ।

३ (अतो विचष्ट इति ग ।

४ ब्रवीमीति ख ग घ ।

सविता, नक्षत्राणि सावित्री, यत्र ह्येव चन्द्रमास्तत्रनक्षत्राणि यत्र वै नक्षत्राणि तच्चन्द्रमा, इत्येते द्वे योनी एकं मिथुनम्, अहरेव सविता, रात्रिः सावित्री, यत्र ह्येवाहस्तद्रात्रिर्यत्र वै रात्रिस्तदहरित्येते द्वे योनी एकं मिथुनम्, उष्णमेव सविता, शीतं सावित्री, यत्र ह्येवोष्णं, तच्छीतं, यत्र वै शीतं तदुष्णमित्येते द्वे योनी एकं मिथुनम्, अभ्रमेव सविता, वर्षं सावित्री, यत्र ह्येवाभ्रन्तद्वर्षं यत्र वै वर्षं तदभ्रमित्येते द्वे योनी एकं मिथुनं, विद्युदेव सविता स्तनयित्नुः सावित्री यत्र ह्येव विद्युत् तत् स्तनयित्नुः यत्र वै स्तनयित्नुस्तद्विद्युदित्येते द्वे योनी एकं मिथुनं, प्राण एव सविता अन्नं सावित्री, यत्र ह्येव प्राणस्तदन्नं यत्र वा अन्नं तत् प्राण इत्येते द्वे योनी एकं मिथुनं, वेदा एव सविता छन्दांसि सावित्री, यत्र ह्येव वेदास्तच्छन्दांसि यत्र वै च्छन्दांसि तद् वेदा इत्येते द्वे योनी एकं मिथुनं, यज्ञ एव सविता, दक्षिणा सावित्री, यत्र ह्येव यज्ञस्तत् दक्षिणा यत्र वै दक्षिणास्तद्यज्ञ इत्येते द्वे योनी एकं मिथुनम्, एतद्ध स्मैतद्विद्वांसमोपाकारिमासस्तुर्ब्रह्मचारी ते संस्थित इत्यथैत आसस्तुराचित इव चितो बभूवाथोत्थाय प्राव्राजीदित्येतद्वाऽहं वेद नैतासु योनिष्वित एतेभ्यो वा मिथुनेभ्यः सम्भूतो ब्रह्मचारी मम पुरायुषः प्रेयादिति ॥ ३३ ॥

ब्रह्म ह्येदं श्रियं प्रतिष्ठामायतनमैक्षत तत्तपस्(१) यदि तद् व्रते ध्रियेत तत्सत्ये प्रत्यतिष्ठत् स सविता सावित्र्या ब्राह्मणं सृष्ट्वा तत् सावित्रीं पर्यदधात्(२) तत् सवितुर्वरेण्यमिति सावित्र्याः प्रथमः पादः, पृथिव्यर्चं समदधादृचाऽग्निमग्निना श्रियं, श्रिया स्त्रियं,

---

१ तत्तपस्तेति घ ग ।

२ पर्यदधादिति घ ग,।

स्त्रिया मिथुनं, मिथुनेन प्रजा, प्रजया कर्म, कर्मणा तपस्तपसा सत्यं, सत्येन ब्रह्म, ब्रह्मणा ब्राह्मणं, ब्राह्मणेन व्रतं व्रतेन वै ब्राह्मणः संशितोऽभवत्यशून्यो भवत्यविच्छिन्नो भवत्यविच्छिन्नोऽस्य तन्तुरविच्छिन्नं जीवनं भवनं भवति(१) य एवं वेद यश्चैवं विद्वानेवमेतं सावित्र्याः प्रथमं पादं व्याचष्टे ॥ ३४ ॥

भर्गो देवस्य धीमहीति सावित्र्या द्वितीयः पादोऽन्तरिक्षेण यजुः समदधात्(२) यजुषा वायुं,वायुनाऽभ्रमभ्रेण वर्षं,वर्षेणौषधिवनस्पतीनोषधिवनस्पतिभिः पशून् पशुभिः कर्म कर्मणा तपस्तपसा सत्यं, सत्येन ब्रह्म, ब्रह्मणा ब्राह्मणं, ब्राह्मणेन व्रतं व्रतेन वै ब्राह्मणः संशितो भवत्यशून्यो भवत्यविच्छिन्नो भवत्यविच्छिन्नोऽस्य तन्तुरविच्छिन्नं जीवनं भवति य एवं वेद यश्चैवं विद्वानेवमेतं सावित्र्या द्वितीयं पादं व्याचष्टे ॥ ३५ ॥

धियो यो नः प्रचोदयादिति सावित्र्यास्तृतीयः पादो दिवा साम समदधा(३) त्साम्नाऽऽदित्यमादित्येन रश्मीन् रश्मिभिर्वर्षं, वर्षेणौषधिवनस्पतीनोषधिवनस्पतिभिः पशून् पशुभिः कर्म कर्मणा तपस्तपसा सत्यं सत्येन ब्रह्म, ब्रह्मणा ब्राह्मणं ब्राह्मणेन व्रतं व्रतेन वै ब्राह्मणः संशितो भवत्यशून्यो भवत्यविच्छिन्नो भवत्यविच्छिन्नोऽस्य तन्तुरविच्छिन्नं जीवनं भवति य एवं वेद यश्चैवं विद्वानेवमेतं सावित्र्यास्तृतीयं पादं व्याचष्टे ॥ ३६ ॥

तेन ह वा एवं विदुषा ब्राह्मणेन ब्रह्माभिपन्नं ग्रसितं परामृष्टं

१ जीवन भवतीति ख, ग, ।

२ समदधादिति ख ।

३ दिवा सा दधादिति ख, गम, ।

मोषधिवनस्पतीन् पुण्यो गन्धः स यन्मृगाजिनानि वस्ते तेन तद्ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे, यदस्य मृगेषु भवति सह स्नातो ब्रह्मवर्चसी भवति स यदहरहराचार्य्याय कर्म करोति तेन तद्यशोऽवरुन्धे यदस्याचार्य्ये भवति स ह स्नातो यशस्वी भवति स यत्सुषुप्सुर्निद्रान्वितः यति तेन तं स्वप्नमवरुन्धे योऽस्याजगरे भवति तं ह स्नातं स्वपन्तमाहुः स्वपितु मैनं बोबुधथेति स क्रुद्धो वाचा न कञ्चन हिनस्ति पुरुषात् पुरुषात् पापीयानिव मन्यमानस्तेन तं क्रोधमवरुन्धे, योऽस्य वराहे भवति तस्य ह स्नातस्य क्रोधा श्लाघीयसं बिभ्यत्येऽथाङ्गिः श्लाघ्यमानो न श्लायत्तेन तं श्लाघामवरुन्धे, याऽस्याप्सु भवति सह स्नातः श्लाघीयोऽन्येभ्यः श्लाघ्यतेऽथैतद्ब्रह्मचारिणो रूपं यत्कुमार्य्यास्ताप्रम्नानोदोचेद्देतिवेति सुखं विपरिधापयेत्तेन तद्रूपमवरुन्धे, य दस्य कुमार्य्यां भवति त ह स्नातं कुमारीमिव निरीक्षन्तेऽथैतद्ब्रह्मचारिणः पुण्यो गन्धो य ओषधिवनस्पतीनां तासां पुण्यं गन्धं प्रच्छिद्य नोपजिघ्रेत्तेन तं पुण्यं गन्धमवरुन्धे, योऽस्यौषधिवनस्पतीषु भवति स ह स्नातः पुण्यगन्धिर्भवति ॥ २ ॥

स वा एष उपयंयतुर्थोपैत्यग्निं पादेनाचार्य्यं पादेन ग्रामं पादेन मृत्युं पादेन, स यदहरहः समिध आहृत्य सायं प्रातरग्निं परिचरेत्तेन तं पादमवरुन्धे, योऽस्याग्नौ भवति। स यदहरहराचार्य्याय कर्म करोति, तेन तं पादमवरुन्धे, योऽस्याचार्य्ये भवति स यदहरहर्ग्रामं प्रविश्य भिक्षामेव परीप्सति न मैथुनन्तेन पादमवरुन्धे, योऽस्य ग्रामे भवति, स यत् क्रुद्धो वाचा न हिनस्ति पुरुषात् पुरुषात् पापीयानि मन्यमानस्तेनव तं ।द॰ व रुन्धे, योऽस्य मृत्यौ भवति ॥ ३ ॥

पञ्च ह वा एते ब्रह्मचारिण्यग्नयो धीयन्ते, द्वौ पृथग्घस्तयोर्मुखे हृदय उपस्थ एव पञ्चमः । स यद्दक्षिणेन पाणिना स्त्रियं स्पृशति नाहरहर्याजिनां लोकमवरुन्धे, यत्सव्येन तेन प्रव्राजिनां, यन्मुखेन नाग्निप्रस्कन्दिनां, यद्धृदयेन तेन शूराणां, यदुपस्थेन तेन गृहमेधिनां, तैश्चेत् स्त्रियं पराहरत्यनग्निरिव शिष्यते । स यदहरहराचार्य्याय कुलेऽनुतिष्ठते सोऽनुष्ठाय ब्रूयाद्धर्मगुप्तो (१) मा गोपायेति धर्मो हैनं गुप्तो गोपायेति, तस्य ह प्रजा श्वः श्वः श्रेयसी श्रेयसी भवति, धाय्यैव प्रतिधीयते, स्वर्गे लोके पितॄन्निदधाति, तान्तवं न वसीत, यस्तान्तवं वस्ते चत्र वर्द्धते न ब्रह्म, तस्मात्तान्तवं न वसीत ब्रह्म वर्द्धतां मा क्षत्रमिति, नोपर्य्यासीत यदुपर्य्यास्ते प्राणमेव तदात्मनोऽवरं कुरुते यद्यासीनो वहति, अध एवासीत, अधः शयीत, अधस्तिष्ठेद्धो व्रजेदेव ह स्म वैतत् पूर्वे ब्राह्मणा ब्रह्मचर्य्यञ्चरन्ति तं ह स्म स्नुतं भ्रातरं वोपतापिनमाहुरुपनयेतैनमित्यासमिद्धारात् स्वरेत्सोऽयमयादयाह जघनमाहुः, स्नापयेतैनमित्यासमिद्धारान्न तानि व्रतानि भवन्ति, न चेच्छयानमाचार्य्योऽभिवदेत्, स प्रतिहाय प्रतिशृणुयात्तं चेच्छयानमुत्थाय तच्चेदुत्थितमभिप्रक्रम्य (२) चेदभिप्रक्रान्तमभिपलायमानमेव ह स्म वैतत् पूर्वे ब्राह्मणा ब्रह्मचर्य्यं चरन्ति, तेषां ह स्म वैषां पुण्या कीर्त्तिर्गच्छत्याह स्म अयं पोऽद्य गमिष्यतीति ॥ ४ ॥

जनमेजयो(३) ह वै पारीक्षितो मृगयाञ्चरिष्यन् हंसाभ्यामभिव-

१ धर्मगुप्तगुप्तो इति क, घ ।

२ द्रुतस्थितमधिप्रक्रम्येति ग, ।

३ जन्मेजय इति क, ग, ।

नुपावतस्य इति, तावूचतुर्जनमेजयं (१) पारीक्षितमभ्याजगाम, स होवाच नमो वां भगवन्तौ, कौ नु भगवन्ताविति, (२) तावूचतुर्दक्षिणाग्निराहवनीयश्चेति, स होवाच नमो वां भगवन्तौ, तदाकीयतामितिहोपाराममित्यपि किल देवा न रमन्ते न हि देवा न रमन्तेऽपि चैकोपारामाद्देवा आराममुपसङ्क्रामन्तीति, स होवाच नमो वां भगवन्तौ, किं पुण्यमिति ब्रह्मचर्य्यमिति, किं लौक्यमिति(३) ब्रह्मचर्य्यमेवेति, तत् को वेद इति,(४) दन्तावलो धौम्रोऽथ खलु दन्तावलो धौम्रो यावति तावति काले पारीक्षितं जनमेजयमभ्याजगाम, तस्मा उत्थाय स्वयमेव विष्टरं निदधौ, तमुपसङ्गृह्य पप्रच्छाधीहि भो किं पुण्यमिति ब्रह्मचर्य्यमिति, किं लौक्यमिति ब्रह्मचर्य्यमेवेति, तस्मा एतत् प्रोवाचाष्टाचत्वारिंशद्वर्षं सर्व्ववेदब्रह्मचर्य्यं, तच्चतुर्द्धा वेदेषु व्यूह्य द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्य्यं द्वादशवर्षाण्यवरार्द्धमपि स्नायंश्चरेद्यथाशक्त्यपरं। तस्मा उहस्रृषभौ सहस्रन्ददावप्यपिकीर्त्तितमाचार्य्यौ ब्रह्मचारील्येक आङ्गिराकाश्रमधिदैवतमथाध्यात्मं ब्राह्मणो व्रतवांश्चरणवान् ब्रह्मचारी ॥ ५ ॥

ब्रह्म ह वै प्रजा मृत्यवे सम्प्रयच्छत्, ब्रह्मचारिणमेव न सम्प्रददौ, स होवाचास्यामस्मिन्निति किमिति यां रात्रीं समिधमनाहृत्य वसेत्तामायुषोऽवरुन्धीयेति, तस्माद् ब्रह्मचार्य्यहरहः समिध आहृत्य सायं प्रातरग्निं परिचरेत्, नोपर्य्युपसादयेत्, अथ प्रतिष्ठापयेत् यद्

१ अक्षोऽपमिति क, ।
२ भवन्ताविति ख, ग, ।
३ किं लौक्यमिति घ ।
४ वेदयति इति क, ।

पर्य्युपसादयेज्जीमूतवर्षी तदहः, पर्ज्जन्यो भवति, ते देवा अब्रुवन् ब्राह्मणो वा अयं ब्रह्मचर्य्यंचरिष्यति ब्रूतास्मै भिक्षा इति, गृहपतिर्ब्रूत ब्रह्मचारी गृहपत्नी इति किमस्या दुर्ज्ञातादद्दत्या इति, इष्टापूर्त्त-सुकृतद्रविणमवरुन्ध्यादिति, तस्माद् ब्रह्मचारिणेऽहरहर्भिक्षां दद्याद्गृहिणीमामेयुरिष्टापूर्त्त (१) सुकृतद्रविणमवरुन्ध्यादिति। समर्मी नातिनयेत्समीमतिनयश्च ब्रह्मचारी भवति, समिद्धे चे समराचमचरितवान् ब्रह्मचारी पुनरुपनेयो भवति॥ ६॥

नोपरि शायी स्यान्नगायनो न नर्त्तनो न सरणो न निष्ठीवेत् यदुपरि शायी भवत्यभीक्ष्णं निवासा जायन्ते, यद्गायनो भवत्यभीक्ष्णश्च आक्रन्दास्यायन्ते, यन्नर्त्तनो भवत्यभीक्ष्णशः प्रेतान्निर्हरन्ते, यत्सरणो भवत्यभीक्ष्णशः प्रजाः सविशन्ते, यन्निष्ठीवति मध्य एव तदात्मनो निष्ठीवति, स चेन्निष्ठीवेद्दिवो नु मां यद्चापि मधोरद्धं यद्चापि रसस्य स इत्यात्मानमनुमन्त्रयते। यद्चापि मधोरद्धं निरिष्टविषमस्मृतं (२)। अग्निश्च तत्सविता च पुनर्मे जठरे धत्तां(३)। यद्चापि रसस्य मे परापपातास्म तं। तदिहोपह्वयामहे तन्म आप्यायतां पुनरिति। न श्मशानमातिष्ठेत्, स चेदगितिष्ठेदुदकं हस्ते कृत्वा यदीदमृतुकाम्येत्यभिमन्त्र्य जपंस्तमोक्ष्य परिक्रामेत् समयायोपरि व्रजेत् यदीदमृतुकाम्याघं रिप्रमुपेयिम अन्धः श्लोण-

१ गृहिणीमामेयुरिष्टापूर्त्तं इति घ, ।

२ निरष्टविषमस्मृतमिति ख, ग, घ, ।

३ जठरे धत्तामिति ख, ग, ।

एव हीयतां। मा नोऽन्वागादघं यत इति। अथ हैतद्देवानां परिपूतं यद् ब्रह्मचारी।

तदप्येतदृचोक्तं। देवानामेतत्परिपूतमनभ्यारूढं चरति रोचमानं तस्मिन् सर्वे पशवस्तत्र यज्ञास्तस्मिन्नन्नं सह देवताभिरिति ब्राह्मणम्॥७॥

प्राणापानौ जनयन्निति शङ्करस्य मूले महत्तपोवैसिष्ठस्य पुत्रः एतां वाचं ससृजे, शीतोष्णाविहोत्सौ (१) प्रादुर्भवेयातामिति तथा तच्छश्वदनुवर्त्तते, अथ खलु विपाशमध्ये वशिष्ठशिला नाम प्रथम आश्रमो, द्वितीयः कृष्णशिलास्तस्मिन् वसिष्ठः समतपद्विश्वामित्रजमदग्नी जामदग्ने तपतः, गौतमभरद्वाजौ सिंहौ प्रभवे तपतः गुङ्गुर्गुर्वामे तपत्यृपिर्त्रपिद्रोणेऽभ्यतपदगस्त्योऽगस्त्यतीर्थे तपति दिव्यविर्द्द तपति स्वयम्भूः कश्यपः कश्यपतुङ्गेऽभ्यतपदुलूहकत्सु- तत्चुः श्वा वराहचिल्वटिबभुका: सर्पदंष्ट्रनः संज्ञुलूकृष्णवानाः कश्यपतुङ्गदर्शनात्मरणवाटात् सिद्धिर्भवति ब्राह्मं वर्षसहस्र- मपिबन्‌ ब्रह्माचार्य्यं पादेनातिष्ठद् द्वितीयं वर्षसहस्रं मूर्द्धन्येवा- मृतस्य धारामधारयद् ब्राह्माण्यष्टाचत्वारिंशतं वर्षसहस्राणि सलिलस्य पृष्ठे शिवोऽभ्यतपत्स्मात्तस्मात्तपसो भूय एवाभ्यतपत्।

तदप्येता ऋचोऽभिवदन्ति प्राणापानौ जनयन्निति ब्राह्मणम्॥८॥

एकपाद्‌ द्विपद इति वायुरेकपात्तस्याकाशं पादश्चन्द्रमा द्विपात्तस्य पूर्वपक्षापरपक्षौ पादावादित्यस्त्रिपात्तस्येमे लोकाः पादा अग्निः षट्पादस्तस्य पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौराप ओषधिवनस्पतय इमानि भूतानि पादास्तेषां सर्वेषां वेदा गतिरात्मा प्रति-

१ सर्वविरंतिराय पुन इति ग, ग घ,।

छितायतस्रो ब्रह्मणः शाखा, अथो आहुः पङिति मूर्त्तिराकाशेत्वचा मूर्त्तिर्यजुषी गतिः सामसयन्तेजो भृग्वङ्गिरसामापैतद् ब्रह्मैव यज्ञश्चतुष्पाद् द्विः संस्थित इति। तस्य भृग्वङ्गिरसः संस्थे अथो आहुरेकसंस्थित इति, यद्धोतर्चा मण्डलैः करोति पृथिवीं तेनाप्याययति एतस्यां ह्यग्निश्चरति।

तदप्येतदृचोक्तम्। अग्निवासाः पृथिव्यसि तन्यूरिति।

यदध्वर्य्युर्यजुषा करोत्यन्तरिक्षं तेनाप्याययति तस्मिन्वायुर्न निविशते कतमच्च नाह इति।

तदप्येतदृचोक्त। अन्तरिक्षे पथिभिर्ह्रीयमाणो (1) न निविशते कतमच्च नाहः। अपां योनिः प्रथमजा ऋतस्य क्व स्विज्जातः कुत आबभूवेति।

यदुद्गाता साम्ना करोति दिव तेनाप्याययति तत्र ह्यादित्यः शुक्रश्चरति।

तदप्येतदृचोक्तं। उच्चायतं तमरुणं सुपर्णमिति। यद् ब्रह्मर्चा काण्डैः करोत्यपस्तेनाप्याययति चन्द्रमा ह्यप्सु चरति।

तदप्येतदृचोक्तम्। चन्द्रमा अप्स्वन्तरिति। तासामोषधिवनस्पतयः काण्डानि, ततो मूलकाण्डपर्णपुष्पफलप्ररोहरसगन्धैर्यज्ञो वर्त्ततेऽद्भिः कर्म्माणि प्रवर्त्तन्तेऽद्भिः सोमो विपूयते, तद् यद् ब्रह्माणं कर्मणि वर्मणामन्वयत्यपस्तेनानुज्ञानात्येषो ह्यस्य भागस्तद्यथा भोक्ष्यमाणोऽप एव प्रथममाचामयेदप उपरिष्टादेवं यज्ञोऽद्भिरेव प्रवर्त्ततेऽप्सु संस्थाप्यते तस्माद्

१ पथिभि र्ह्रीयमान इति ख, घ,।

ब्रह्मा पुरस्ताद्धोमसंस्थितहोमैर्यज्ञो वर्त्ततेऽन्तरा हि पुरस्ताद्धोमसंस्थितहोमैर्यज्ञं परिगृह्णात्यन्तरा हि भृग्वङ्गिरसः वेदानो दुग्ध(१) भृग्वङ्गिरसः सोमपानं मन्यन्ते सोमात्मको ह्ययं वेद ।

तदप्येतदृचोक्तं । सोमं मन्यते पपिवानिति ।

तद्यथेमां पृथिवीमुदीर्णां ज्योतिषा धूमायमानां वर्षं शमयत्येवम् ब्रह्मा भृग्वङ्गिरोभिर्व्याहृतिभिर्यज्ञस्य विरिष्टं शमयत्यग्निरादित्याय म इत्येतेऽङ्गिरस एत इदं सर्वं समाप्नुवन्ति, वायुरापश्चन्द्रमा इत्येते भृगव एत इदं सर्वं समाप्याययन्त्येकमेव संस्थं भवतीति ब्राह्मणम् ॥ ८ ।

विचारी ह वै काबन्धिः कबन्धस्याथर्वणस्य पुत्रो मेधावी मीमांसकोऽनूचान आस, स ह स्वेनातिमानेन मानुषं वित्तं नेयाय, तं मातोवाच, त एवैतदन्नमवोचंस्त इमेषु कुरुपञ्चालेष्वङ्गमगधेषु काशिकौशल्येषु शाल्वमत्स्येषु शवसउशीनरेषूदीच्येष्वन्नमदन्तीत्यथ वयं तवैवातिमाने(२) नानाद्यास्मो वत्स वाहनमन्विच्छेति स मान्धातुर्यौवनाश्वस्य सार्वभौमस्य राज्ञः सोमं प्रसूतमाजगाम, स सदोऽनुप्रविश्यर्त्विजश्च यजमानश्चामन्त्रयामास, तद्याः प्राच्यो नद्यो वहन्ति याश्च दक्षिणाच्यो याश्च प्रतीच्यो याश्च उदीच्यस्ताः सर्वाः पृथङ्नामधेयोरित्याचक्षते, तासां समुद्रमभिपद्यमानानां छिद्यते नामधेयं समुद्र इत्याचक्षते, एवमिमे सर्वे वेदा निर्मिताः सकल्पाः सरहस्याः सब्राह्मणाः सोपनिषत्काः सेतिहासाः सान्वाख्याताः

---

१ वेदान् दुग्ध इति ख ।

२ तवैवातिमानेन नानाद्यास्म इति क, ख, ।

सपुराणा सस्वरा ससंस्कारा सनिरुक्ता सानुशासना सानुमार्जना सवाकोवाक्याख्यैषां यज्ञमभिपद्यमानानां छिद्यते नामधेयं यज्ञ इत्येवाचक्षते ॥ ८ ॥

भूमिर्ह वै एतद्विच्छिन्नं देवयजनं यत्प्राक्प्रवणं यदुदक्प्रवणं यत् शुचिमं यत्समविषममिदं ह त्वेव देवयजनं यत्सम समूलमविदग्धं प्रतिष्ठितं प्रागुदक्प्रवणं समं समास्तीर्णमिव भवति, यत्र ब्राह्मणस्य ब्राह्मणतां विद्याद् ब्रह्मा ब्रह्मत्वं करोतीति वोचे छन्दस्तत्र विन्दामो येनोत्तरमेमहीति । तान् ह पप्रच्छ किं विद्वान् होता हौत्रं करोति, किं विद्वानध्वर्युराध्वर्यवं करोति, किं विद्वानुद्गातौद्गात्रं करोति, किं विद्वान् ब्रह्मा ब्रह्मत्वं करोतीति वोचे छन्दस्तत्र विन्दामो येनोत्तरमेमहीति । ते ब्रूमो वागेव होता हौत्रं करोति वाचो हि स्तोमा च वषट्काराश्चाभिसम्पद्यन्ते ते ब्रूमो वागेव होता वाग् ब्रह्म वाक् देव इति । प्राणापानाभ्यामेवाध्वर्यु राध्वर्यवं करोति, प्राणं प्रणीतानि ह भूतानि प्राणं प्रणीता प्रणीतास्ते ब्रूम प्राणापानावेवाध्वर्यू प्राणापानौ ब्रह्म प्राणापानौ देव इति । चक्षुरेवोद्गाता औद्गात्रं करोति चक्षुषा हीमानि भूतानि पश्यन्त्यथो चक्षुरेवोद्गाता चक्षुर्ब्रह्म चक्षुर्देव इति । मनसैव ब्रह्मा ब्रह्मत्वं करोति मनसा हि तिर्यक् च दिग् ऊर्द्ध्वं च यच्च किञ्च मनसैव करोति तद् ब्रह्म ते ब्रूमो मन एव ब्रह्मा मनो ब्रह्म मनो देव इति ॥ १० ॥

तद्यथा ह वा इदं यजमानश्च याजयितारश्च दिवं ब्रूयु पृथिवीति, पृथिवीं वाक् द्यौरिति ब्रूयुस्तदन्यो नानुजानात्येतामिय नानुजानाति यदेतद् ब्रूयादथ नु कथमिति होतरित्येव होतारं ब्रूयाद्वा

गिति वाचं, ब्रह्मेति ब्रह्म, देव इति देवमध्वर्य्युरित्येवाध्वर्य्युं ब्रूयात्, प्राणापानाविति प्राणापानौ, ब्रह्मेति ब्रह्म, देव इति देवमुद्गातेत्येवोद्गातारं ब्रूयाच्चक्षुरिति चक्षुर्ब्रह्मेति ब्रह्म, देव इति देवं ब्रह्मेत्येव ब्रह्माणं ब्रूयान्मन इति मनो ब्रह्मेति ब्रह्म देव इति देवम् ॥ ११ ॥

नाना प्रवचनानि ह वा एतानि भूतानि भवन्ति ये चैवासोमपं याजयन्ति ये च सुरापं ये च ब्राह्मणं विच्छिन्नं सोमयाजिनं तं प्रातः समित्पाणय उपोदेयुरुपायामो भवन्तमिति, किमर्थमिति यानेव नो भवांस्तां छ्प्रश्नानपृच्छद्यानेव नो भवान् व्याचक्षीयेति, तथेति तेभ्य एतान् प्रश्नान् व्याचचष्टे, तद्येन ह वा इदं विद्यमानञ्चाविद्यमानञ्चाभिनिदधाति तद् ब्रह्म तद्यो वेद स ब्राह्मणोऽधीयानोऽधीत्याचचत इति ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

अथातो देवयजनान्यात्मा देवयजनं श्रद्धा देवयजनमृत्विजो देवयजनं भौमं देवयजनं तद्वा एतदात्मा देवयजनं यदुपव्यायच्छमानो वाऽनुपव्यायच्छमानो वा शरीरमधिवसत्येष यज्ञ एष यजत एतं यजन्त एतद्देवयजनमथैतत् श्रद्धा देवयजनं यदैव कदाचिदादद्यात् श्रद्धा त्वेवैनं नातीयात्तद्देवयजनमथैतदृत्विजो देवयजनं यत्र क्वचिद् ब्राह्मणो विद्यावान्मन्त्रेण करोति तद्देवयजनमथैतद्भौमं देवयजनं यत्रापन्निहितम्ति यत्र स्यन्दन्ति प्रतदहन्त्युद्धरन्ति तद्देवयजनं यत्समं समूलमविदग्धं प्रतिष्ठितं प्रागुदक्प्रवणं समंसमास्तीर्णमिव भवति यस्य श्वभ्रकूर्मौ वृत्तः पर्वतो नदी पन्था वा पुरस्तात्स्यात् देवयजनमात्रं पुरस्तात्पर्य्यवशिष्येद्योत्तरतोऽग्नेः पर्य्युपसीदेरन्निति ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

अदितिर्वै प्रजाकामौदनमपचत् तत उच्छिष्टमश्नात् सा गर्भमधत्त, तत आदित्या अजायन्त, य एष ओदनः पच्यत आरम्भणमेवैतत् क्रियते आक्रमणमेव प्रादेशमात्रीः समिधो भवन्त्येतावां ह्यात्मा प्रजापतिना सम्मितोऽग्नेर्वै या यज्ञिया तनूरभ्रजत्थे तया समगच्छत एषा स्वधृत्या तनूर्यद् घृतं, यद् घृतेन समिधो अनक्ति ताभ्यामेवैन तत्तनूभ्यां समर्द्धयति यन्निर्मार्गंस्यादधात्यवकूल्या वै वीर्यं क्रियते यन्निर्मार्गंस्यादधात्यवकूल्या एव संवत्सरो वै प्रजननमग्निः प्रजननमेतत् प्रजननं यत्संवत्सर ऋचाऽग्नौ समिधमादधाति, प्रजननादेवैनन्तत् प्रजनयिता प्रजनयत्यथवत्यसुवै पुरुषो(१) न हि तद्वेद यदत्तुमभिजायते, यत्रचन तदाप्नोति, य एष ओदनः पच्यते, योनिरेवैषा क्रियते, यत्समिध आधीयन्ते रेतस्तत् धीयते संवत्सरो वै रेतो हितं प्रजायते, ये संवत्सरे पर्य्येतेऽग्निमाधत्ते प्रजापतिरेवैनमाधत्ते, द्वादशसु रात्रीषु पुरा संवत्सरस्याधेयात्ता हि संवत्सरस्य प्रतिमा अथो तिसृष्वथो द्वयोरथो पूर्वद्युराधेयात्, ते वा अग्निमाद्धानेनादित्या वा इत उत्तरमेव मेऽमुष्मिं लोक आयंस्ते पथि रक्षन्त इयन्तदु यच्यमाण प्रतिनुदन्त उच्छेपणभाजा वा आदित्या यदुच्छिष्टं यदुच्छिष्टेन समिधो अनक्ति तेभ्य एव प्रोवाच तेभ्य एव प्रोच्य स्वर्गं लोकं यन्ति ॥ १५ ॥

प्रजापतिरथर्वा देवः स तपस्तप्त्वैतञ्चातुष्प्राश्यं ब्रह्मौदनं निरमिमत, चतुर्लोकं चतुर्देवं चतुर्वेदं चतुर्होत्रमिति, चत्वारो वा इमे लोका पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौराप इति, चत्वारो वा इमे देवा अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमाः, चत्वारो वा इमे वेदा ऋग्वेदो

१ प्रजनयत्यथवत्यसुवै पुरुष न हि तद्वेद यदत्तुमभिजायते इति क ख ।

यजुर्वेदः सामवेदो ब्रह्मवेद इति, चतस्रो वा इमे होत्रा हौत्र-माध्वर्य्यवमौद्गात्रं ब्रह्मत्वमिति।

तदप्येतदृचोक्तम्। चत्वारि शृङ्गास्त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्त्यां आविवेश इति।

चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत उक्ताः, त्रयो अस्य पादा इति सवनान्येव, द्वे शीर्षे इति ब्रह्मौदनप्रवर्ग्यावेव, सप्त हस्तासो अस्येति छन्दांस्येव, त्रिधा बद्ध इति मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणं, वृषभो रोरवीत्येष ह वै वृषभ एष तद्रोरवीति यद्यज्ञे षु शस्त्राणि शंसत्यृग्भिर्यजुर्भिः सामभिर्ब्रह्मभिरिति, महोदेवो मर्त्त्यां आविवेशेत्येष ह वै महान् देवो यद्यज्ञ एषु मर्त्त्यां आविवेश। यो विद्यात्सप्त प्रवत इति प्राणानाह सप्त विद्यात्परावत इत्यपानानाह। शिरो यज्ञस्य यो विद्या-दित्येतद्वै यज्ञस्य शिरो यमन्ववान् ब्रह्मौदनो यो ह वा एतममन्त्ववन्तं ब्रह्मौदनमुपेयादपशिरसा ह वा अस्य यज्ञमुपेतो भवति तस्मान्म-न्त्ववन्तमेव ब्रह्मौदनमुपेयान्नामन्त्ववन्तमिति ब्राह्मणम्॥ १६॥

किमुपयज्ञ आत्रेयो भवतीत्यादित्यं ह्वि तमो जग्राह, तद-त्रिरपनुनोद तदत्रिरन्वपश्यत्।

तदप्येतदृचोक्तम्। स्वर्भानुरमविद्दिवमुक्तिनाय दिविलाऽत्रि-रधारयत् सूर्य्यामासाय कर्त्तव इति।

तं होवाच वरं वृणीष्वेति, स होवाच दक्षिणीया मे प्रजा स्यादिति, तस्मादात्रेयाय प्रथमदक्षिणा यज्ञे दीयन्त इति ब्राह्मणम्॥ १७॥

प्रजापतिर्वेदानुवाच अग्नीनादधीयेति, तान्वागभ्युवाचाग्नी

वै सभारायामिति, तद्घोरात् क्रूरात्सलिलाक्षरस उदानिन्युस्तान् वागभ्युवाचाश्वः शम्येतेति, तथेति तमृग्वेद एत्योवाचाहमश्वं शमेयमिति तस्मा अविस्रमाय महद्भयं ससृजे, स एतां प्राचीं दिशं भेजे स होवाचाशान्तो न्वयमश्व इति। तं यजुर्वेद एत्योवाचाहमश्वं शमेयमिति तस्मा अविस्रमाय महद्भयं ससृजे, स एतां प्रतीचीन्दिशं भेजे स होवाचाशान्तो न्वयमश्व इति। तं सामवेद एत्योवाचाहमश्वं शमेयमिति, केन नु त्व शमयिष्यसीति, रथन्तरं नाम मे सामाघोरञ्चाक्रूरञ्च तेनाश्वमभिष्टूयते तस्माश्वय विस्रमाय तदेव महद्भयं ससृजे, स एतामुदीचीन्दिशमभेजे, स होवाचाशान्तो न्वयमश्व इति। तान्वागभ्युवाच अंगुमाथर्वणं गच्छथेति, ते अंगुमाथर्वणमामोनं प्राप्योचुर्नमस्ते अस्तु भगवन्नश्वं शम्येतेति। तथेति स खलु कबन्धस्याथर्वणस्य पुत्रमामन्त्रयामास विचारिन्निति, भगो इति हास्मै प्रतिशुत प्रतिशुश्रावाश्व शम्येतेति, तथेति स खलु शान्त्युदकं चकाराथर्वणोभिर्याङ्गिरसोभिर्यातनैर्मान्त्रनामभिर्वास्तोष्पत्येरिति शमयति तस्य ह स्नातस्याश्वस्याभ्युक्षितस्य सर्वेभ्यो रोमगर्तेभ्योऽङ्गारा आशीर्यन्त सोऽश्वस्तुष्टो नमस्कार चकार नमः अंगुमाथर्वणाय यो मा यज्ञमचीक्लृपदिति, भविष्यन्ति ह वा अतोऽन्ये ब्राह्मणा लघुसम्भारतमास्त आदित्यस्य पद आधास्यन्त्यनडुद्धो वत्सस्याजस्य यवक्रस्य ब्रह्मचारिणो वा एतद्वा आदित्यस्य पदं यद् भिस्तथैव पद आहितं भविष्यतीति सोऽग्नौ प्रणीयमानेऽश्वोऽन्वारब्धं ब्रह्मा यजमान वाचयति यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति पद्य, तं ब्राह्मणा उपवहन्ति तद्ब्रह्मोपाकुरुते एष ह वै विद्वान् सर्वविद् ब्रह्मा यद् भृग्वङ्गिरोविदिति ब्राह्मणम् ॥ १८ ॥

देवाश्च ह वा असुराश्चासंयत्ता आसंस्ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निममस्मांस्त्वं यज्ञं गोपाय, यावदसुरैः संयतामहा इति, स वै नस्त्वेन रूपेण गोपाय येन नो रूपेण भूयिष्ठं छादयसि येन शक्ष्यसि गोप्तुमिति, स ऋग्वेदो भूत्वा पुरस्तात्परीत्त्योपातिष्ठत्तं देवा अब्रुवन्नन्यत्तद्रूपं कुरुष्व नैतेन नो रूपेण भूयिष्ठं छादयसि नैतेन शक्ष्यसि गोप्तुमिति, स यजुर्वेदो भूत्वा पश्चात्परीत्त्योपातिष्ठत्तं देवा अब्रुवन्नन्यत्तद्रूपं कुरुष्व नैतेन नो रूपेण भूयिष्ठं छादयसि नैतेन शक्ष्यसि गोप्तुमिति, स सामवेदो भूत्वा उत्तरतः परीत्त्योपातिष्ठत्तं देवा अब्रुवन्नन्यदेव तद्रूपं कुरुष्व नैतेन नो रूपेण भूयिष्ठं छादयसि नैतेन शक्ष्यसि गोप्तुमिति, स इन्द्र उष्णीषी ब्रह्मवेदो भूत्वा दक्षिणतः परीत्त्योपातिष्ठत्तं देवा अब्रुवन्नेतत्तद्रूपं कुरुष्वैतेन नो रूपेण भूयिष्ठं छादयस्येतेन शक्ष्यसि गोप्तुमिति, तद्यदिन्द्र उष्णीषी ब्रह्मवेदो भूत्वा दक्षिणतः परीत्त्योपातिष्ठत्तद्ब्रह्माऽभवत्तद्ब्राह्मणो ब्रह्मत्वं तद्वा एतदथर्व्वणो रूपं यदुष्णीषी ब्रह्मा, तं दक्षिणतो विश्वेदेवा उपासीदंस्तं यद्दक्षिणतो विश्वेदेवा उपासीदंस्तत्सदस्योऽभवत्तत्सदस्यस्य सदस्यत्वं बलेर्ह वा एतद् बलमुपजायते यत्सदस्य आमयतो वै व्रजस्य बहुलतरं व्रज विन्वन्ति,(१) घोरा वा एषा दिग्दक्षिणा शान्ता इतरास्तद्यानि स्तु तानि वृद्धाऽदुमत्ययते मनसैव तानि सदस्यो जनदिश्येता व्याहृति जपं चैतान्मान जनयति नजित्वामानसपिवे दधाति, तं देवा अब्रुवन्वरं वृणीष्वेति वृणाश इति, स वरमवृणीतास्यामेव मा होत्रायामिन्द्रभूत पुनन्तास्तुवन्त शसन्त तिष्ठेयुरिति त तस्यामेव होत्रायामिन्द्रभूत पुनन्तास्तवन्त पसन्तोऽतिष्ठन्त यत्तस्यामेव

१ विन्वीति घ ।

होत्रायामिन्द्रभूत पुनन्तस्तुवन्त आसन्तस्तिष्ठस्तद्ब्राह्मणाच्छ
ंसत्तद्ब्राह्मणाच्छंसिनो ब्राह्मणाच्छंसित्वं सैन्द्री होत्रा यद् ब्राह्म
णाच्छंसीया, द्वितीय वरं वृणीष्वेति वृणा३ इति स वरमवृणीतास्या
मेव मा होत्रायां वायुभूत पुनन्तस्तुवन्त आसन्तस्तिष्ठेयुरिति
त तस्यामेव होत्रायां वायुभूत पुनन्तस्तुवन्त आसन्तोऽतिष्ठस्तद्यत्त
स्यामेव होत्रायां वायुभूत पुनन्तस्तुवन्त आसन्तस्तिष्ठस्तत् पोताऽ
भवत्तत् पोतु पोतृत्वं सैषा वायव्या होत्रा यत् पोत्रिया, तृतीय वर
वृणीष्वेति वृणा३ इति स वरमवृणीतास्यामेव मा होत्राया
मग्निभूतमिन्धाना पुनन्तस्तुवन्त आसन्तस्तिष्ठेयुरिति तत्तस्या
मेव होत्रायामग्निभूतमिन्धाना पुनन्तस्तुवन्त आसन्तोऽतिष्ठस्त
यत्तस्यामेव होत्रायामग्निभूतमिन्धाना पुनन्तस्तुवन्त आसन्त
स्तिष्ठस्तदाग्नीध्रोऽभवत्तदाग्नीध्रस्याग्नीध्रत्व सैषाग्नेयी होत्रा
यदाग्नीध्रीयेति ब्राह्मणम् ॥ १८ ॥

ब्राह्मणो ह वा इममग्निं वैश्वानरं बभार। सोऽयमग्निर्वै
श्वानरो ब्राह्मणेन भ्रियमाण(१) इमांल्लोकान् जनयतेऽथायमोचते
ऽग्निर्जातवेदा ब्राह्मणद्वितीयो ह वा अयमिदमग्निर्वैश्वानरो
ज्वलति हन्ताह यन्मयि तेज इन्द्रियं वीर्यन्तद्दर्शयाम्युत वै मा
बिभृयादिति, स आत्मानमाप्याययेत्त पयोधोक्षमिमं ब्राह्मणं
दर्शयित्वाऽऽत्मन्यजुहोत् स द्वितीयमात्मानमाप्याययेत्त घृतमधोक्षमिमं
ब्राह्मणं दर्शयित्वा आत्मन्यजुहोत्, स तृतीयमात्मानमाप्याययेत्तदिदं
विश्वं विहुतमचायमधोक्षमिमं ब्राह्मणं दर्शयित्वाऽऽत्मन्यजुहोत्, स
चतुर्थमात्मानमाप्याययेत्तेन ब्राह्मणस्य जाया विराजमपश्यत्

१ भ्रियमाण इति क घ ।

तामग्नै प्रायच्छत् स आत्मा अपित्वमभवत्तत इममग्निं वैश्वानरं पराङ्मुखाभ्रणोऽग्निं जातवेदसमधत्त, सोऽयमब्रवीत् अग्ने जातवेदो अभिनिधेहि मेहीति तस्य हैतं नामाधत्ताघोरं चाक्रूरश्च, सोऽश्वोऽभवत्तस्मादश्वो वहित रथं न भवति(१) पृष्ठेन सादिनं, स देवानागच्छत्स देवेभ्योऽन्वातिष्ठत् तस्माद्देवा अबिभयुस्तं ब्रह्मणे प्रायच्छत्तमेतयर्चाऽगमयत् ॥ २० ॥

अग्निं त्वाहुर्वैश्वानरं सदनान् प्रदहन्वगाः । स नो देवत्राधिब्रूहि मारिषामा वयन्त्वेति ।

तमेताभिः पञ्चभिर्ऋग्भिरुपाकुरुते यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति ।

सोऽश्वाम्यत्तस्मादश्वः पशूनां जिघत्सुरतमो भवति वैश्वानरो ह्येष तस्मादग्निः पदमश्वं ब्रह्मणे ददाति ब्रह्मणे हि प्रत्तस्य रसमपीडयत् स रसोऽभवद्रसो ह वा एष तं वा एतं रस सन्तं रथ इत्याचक्षते, परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विषः । स देवानागच्छत् स देवेभ्योऽन्वातिष्ठत्तस्माद्देवा अबिभयुस्तं ब्रह्मणे प्रायच्छत्तमेतयर्चाऽऽज्याहुत्याऽभ्यजुहोदिन्द्रस्यौजो मरुतामनीकमिति ।

रथमभिहुत्वा तमेतयर्चाऽतिष्ठद् वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया इति ।

तस्मादाग्न्याधेयिकं रथं ब्रह्मणे ददाति, ब्रह्मणे हि प्रत्तं तस्य तत्त्वाणस्तनूर्ज्येष्ठां दक्षिणां निरमिमत । तां पञ्चस्वपश्यद्दृक्षि यजुषि साम्नि शान्तेऽथ घोरे ।

१ तस्मादश्वो वहेन रथिन भवति इति क, ।

तासां द्वे ब्रह्मणे प्रायच्छद्वाचं च ज्योतिश्च, वाग्वै धेनुर्ज्योतिर्हिरण्यं तस्मादाग्न्याधेयिकां चातुष्प्राश्यां धेनुं ब्रह्मणे ददाति, ब्रह्मणे हि प्रत्ता पशुषु शाम्यमानेषु चक्षुर्हापयन्ति चक्षुरेव तदात्मनि धत्ते यद्वै चक्षुस्तद्धिरण्यं तस्मादाग्न्याधेयिकं हिरण्यं ब्रह्मणे ददाति, ब्रह्मणे हि प्रत्तं तस्याश्चन्नधत्त तेन प्राज्वलयद् यत्राधत्त तदाग्लाऽभवत्तदाग्ला भूत्वा सा समुद्रं प्राविशत्सा समुद्रमदहत्तस्मात्समुद्रो दुर्गिरपि वैश्वानरेण हि दग्धः सा पृथिवीमुदैत्सा पृथिवीं व्यदहत्सा देवानागच्छत्सा देवानहिडत्ते देवा ब्रह्माणमुपाधावन् स नैवागायन्नानृत्यत् सैषाग्लैषा कारुविदा नाम तं वा एतमाग्लाहत सन्तमाग्लागृध इत्याचक्षते, परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विषः । य एष ब्राह्मणो गायनो वा नर्त्तनो वा भवति तमाग्लागृध इत्याचक्षते, तस्माद् ब्राह्मणो नैव गायेन्नानृत्येन्माग्लागृधः स्यात्तस्माद् ब्राह्मं पूर्वं हविरपरं प्राजापत्यं प्राजापत्यात् ब्राह्मणमेवोत्तममिति ब्राह्मणम् ॥ २१ ॥

अथर्वाणश्च ह वा आङ्गिरसश्च भृगुचक्षुषी तद् ब्रह्माभिव्यपश्यंस्तदजानन्नयं वा इदं सर्वं यद्भृग्वङ्गिरस इति । ते देवा ब्राह्मं हविर्यत्सान्तपनेऽग्नावजुहवुरेतद्वै ब्राह्मं हविर्यत्सान्तपनेऽग्नौ हूयते, एष ह वै सान्तपनोऽग्निर्यद् ब्राह्मणस्तस्योर्जयोर्जां देवा अभजन्त सुमनस एव स्वधां पितरः श्रद्धया स्वर्गं लोकं ब्राह्मणास्तेन सुन्वन्त्यधयोऽन्ततः स्त्रियः केवल आत्मन्यवारुन्धत वाह्या उभयेन सुन्वन्ति, यद्वै दक्षे ब्राह्मं हविर्न निरुप्येतानृजवः प्राजापत्यहविषो मनुष्या जायेरन्नसौ शांल्लोकान् शृणुति पिता श्रेष्ठ आह’

वनीयस्य गार्हपत्यस्य दक्षिणाग्नेर्योऽग्निहोत्रं जुहोतीति, देवा प्रिये धामनि मदन्ति तेषामेषोऽग्निः सान्तपनश्रेष्ठो भवत्येतस्य वाचि तृप्तायामग्निस्तृप्यति, प्राणे तृप्ते वायुस्तृप्यति, चक्षुषी तृप्त आदित्यस्तृप्यति, मनसि तृप्ते चन्द्रमास्तृप्यति, श्रोत्रे तृप्ते दिशश्चान्तर्देशाश्च तृप्यन्ति, स्नेहेषु तृप्तेष्वापस्तृप्यन्ति, लोमेषु तृप्तेष्वोषधिवनस्पतयस्तृप्यन्ति, शरीरे तृप्ते पृथिवी तृप्यत्येवमेषोऽग्निः सान्तपनः श्रेष्ठस्तृप्तः सर्वांस्तृप्तांस्तर्पयतीति ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥

सान्तपना इदं हविरित्येष ह वै सान्तपनोऽग्निर्यद् ब्राह्मणो यस्य गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणनिष्क्रमणान्नप्राशनगोदानचूडाकरणोपनयनाप्लवनाग्निहोत्रव्रतचर्यादीनि कृतानि भवन्ति, स सान्तपनोऽथ योऽयमनग्निकः स कुम्भे लोष्टः, तद्यथा कुम्भे लोष्टः प्रक्षिप्तो नैव शौचार्थाय कल्पते नैव शस्यं निर्वर्त्तयत्येवमेवायं ब्राह्मणोऽनग्निकस्तस्य ब्राह्मणस्यानग्निकस्य नैव दैवं दद्यान्न पित्र्यं न चास्य स्वाध्यायाशिषो न यज्ञ आशिषः स्वर्गङ्गमा भवन्ति ।

तदप्येतदृचोक्तम् । अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुमिति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

अथ ह प्रजापतिः सोमेन यक्ष्यमाणो वेदानुवाच, कं वो होतारं वृणीयां, कमध्वर्युं, कमुद्गातारं, कं ब्रह्माणमिति । त ऊचुर्ऋग्विदमेव होतारं वृणीष्व, यजुर्विदमध्वर्युं, सामविदमुद्गातारमथर्वाङ्गिरोविदं ब्रह्माणं, तथा हास्य यज्ञश्चतुर्षु लोकेषु चतुर्षु देवेषु चतुर्षु वेदेषु चतसृषु होत्रासु चतुष्पाद् यज्ञः प्रतिष्ठति, प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद, तस्मादृग्विदमेव होतारं वृणीष्व, स हि होत्रं वेदाग्निर्वै होता, पृथिवी वा ऋचामायतनमग्निर्देवता गायत्रं

छन्द भूरिति शुक्र तस्मात्तमेव होतारं वृणीष्वेत्येतस्य लोकस्य जितय एतस्य लोकस्य विजितय एतस्य लोकस्य सञ्जितय एतस्य लोकस्यावरुद्धय एतस्य लोकस्य व्यृद्धय एतस्य लोकस्य मनृद्धय एतस्य लोकस्योदात्तय एतस्य लोकस्य व्याप्तय एतस्य लोकस्य पर्य्याप्तय एतस्य लोकस्य समाप्तये, अथ चेन्नैवविद् होतारं वृणुते, पुरस्तादेवैषा यज्ञो रिच्यते। यजुर्विदमेवाध्वर्युं वृणीष्व स ह्याध्वर्य्यंव वेद, वायुर्वा अध्वर्युरन्तरिक्षं वै यजुषामायतनं वायुर्देवता त्रैष्टुभ छन्दो भुव इति शुक्र तस्मात्तमेवाध्वर्युं वृणीष्वेत्येतस्य लोकस्येत्येव य चेन्नैवविदमध्वर्युं वृणते, पश्चादेवैषा यज्ञो रिच्यते। सामविदमेवोद्गातारं वृणीष्व स ह्योद्गात्र वेदादित्यो वा उद्गाता द्यौर्वै साम्नामायतनमादित्यो देवता जागतं छन्द स्वरिति शुक्र तस्मात्तमेवोद्गातारं वृणीष्वेत्येतस्य लोकस्येत्येवाथ चेन्नैवविदमुद्गातारं वृणुते, उत्तर एवैषा यज्ञो रिच्यते। अथर्वाङ्गिरोविदमेव ब्रह्माणं वृणीष्व स हि ब्रह्मत्व वेद चन्द्रमा वै ब्रह्मा आपो वै भृग्वङ्गिरसामायतनं चन्द्रमा देवता वैद्युतमौष्णिककुभे छन्दसी ओमित्यथर्वणा शुक्र जनदित्यङ्गिरसा, तस्मात्तमेव ब्रह्माणं वृणीष्वेत्येतस्य लोकस्य जितय एतस्य लोकस्य विजितय एतस्य लोकस्य सञ्जितय एतस्य लोकस्यावरुद्धय एतस्य लोकस्य व्यृद्धय एतस्य लोकस्य समृद्धय एतस्य लोकस्य दात्तय एतस्य लोकस्य व्याप्तय एतस्य लोकस्य पर्य्याप्तय एतस्य लोकस्य समाप्तयेऽथ चेन्नैवविद् ब्रह्माणं वृणुते, दक्षिणत एवैषा यज्ञो रिच्यते दक्षिणत एवैषा यज्ञो रिच्यते ॥ २४ ॥

इति अथर्ववेदे गोपथ ब्राह्मणपूर्वभागे
द्वितीय प्रपाठक समाप्त ।

अथ तृतीयः प्रपाठकः ।

ओं दक्षिणाप्रवणा भूमिरिहैदक्षिणत आपो वहन्ति तस्माद्यत्रा-
स्तद्भूमेरुन्नततरमिव भवति यत्र भृग्वङ्गिरसो विद्वांस्तद्यथा(१) आप-
इमांल्लोकानभिवहन्त्येवमेव भृग्वङ्गिरसः सर्वान् देवानभिवहन्त्येव-
मेवैषा व्याहृतिः सर्वान् वेदानभिवहन्त्यो३मिति ह्यर्चामो१मिति यजु-
षामो१मिति साम्नामो१मिति सर्वस्याहाभिवादस्तं ह स्मैतदुत्तरं
यज्ञे विद्वांसः कुर्वन्ति देवा वृह्माण आगच्छत आगच्छतेत्येते वै
देवा वृह्माणो यद्भृग्वङ्गिरसस्तानेवैतद् वृणानांस्तान् हृणानां
ह्वयन्तो(२) मन्यन्ते नान्यो भृग्वङ्गिरोविद् हतो यज्ञमागच्छन्
यज्ञस्य (३) तेजसा तेज आप्नोत्यूर्ज्जयोर्जा यशसा यशो नान्यो भृग्व-
ङ्गिरोविद्वृतो यज्ञमागच्छेन्नेद्यज्ञं परिमुष्णीयादिति, तद्यथापूर्वं
यत्तोऽधीत्य गां धयेदेवं ब्रह्मा भृग्वङ्गिरोविद्वृतो यज्ञमागच्छेन्नेद्यज्ञं
परिमुष्णीयादिति, तद्यथा गौर्वाऽश्वो वाऽश्वतरो वैकपात् द्विपात्
त्रिपादिति स्यात्, किमभिवहेत् किमभ्यश्नुयादिति, तस्मादृग्विदमेव
होतारं वृणीष्व, यजुर्विदमध्वर्युं, सामविदमुद्गातारमथर्वाङ्गिरो-
विदं ब्रह्माणं, तथा हास्य यज्ञश्चतुष्पाल्लोकेषु चतुष्पाद्देवेषु चतुष्पाद्वेदेषु
चतसृषु होत्रासु चतुष्पाद्यज्ञः प्रतिष्ठति, प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य
एव वेद यश्चैवमृत्विजामार्त्विज्यं वेद यस्य यज्ञे यजनीयं वेदेति
ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

---

१ विद्वांस्तद् यथेति घ, ।

२ नान्यो देवैतद् वृणानांस्तान् वृणानां ह्वयन्त इति क, ।

३ यज्ञमागच्छन्नान्यस्येति क, ।

प्रजापतिर्यज्ञमतनुत, स ऋचैव हौत्रमकरोत्, यजुषाध्वर्य्यव, सामौद्गात्रमथर्वाङ्गिरोभिर्ब्रह्मत्व, त वा एत महावाद्य कुरुते, यदृचैव हौत्रमकरोद्यजुषाध्वर्यव सामौद्गात्रमथर्वाङ्गिरोभिर्ब्रह्मत्व, स वा एष त्रिभिर्वेदैर्यज्ञस्यान्यतर पक्ष संस्क्रियते मनसैव ब्रह्मा यज्ञस्यान्यतर पक्ष संस्करोत्ययमु वै य' पवते स यज्ञस्तस्य मनश्च वाक् च वर्त्तनिर्मनसा चैव हि वाचा च यज्ञ वहत्यत एव मन इयमेव वाक् स यद्दद्बृह्मास्ति विद्यादर्द्ध मेऽस्य यज्ञस्यान्तरगादिति, तद्यथैक-पात् पुरुषो यन्नेकचक्रो वा रथो वर्त्तमानो भ्रेष न्येत्येवमेवास्य यज्ञो भ्रेष न्येति, यज्ञस्य भ्रेषमनुयजमानो भ्रेष न्येति, यजमानस्य भ्रेषमन्वृत्विजो भ्रेष नियन्ति, ऋत्विजा भ्रेषमनुदक्षिणा भ्रेष नि-यन्ति, दक्षिणाना भ्रेषमनुयजमान पुत्रपशुभिर्भ्रेष न्येति, पुत्रपशूना भ्रेषमनुयजमान स्वर्गेण लोकेन भ्रेष न्येति, स्वर्गस्य लोकस्य भ्रेषमनु तस्यार्द्धस्य योगक्षेमो भ्रेष न्येति, यस्मिन्नर्द्धे यजन्त इति ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

तदु ह स्माह श्वेतकेतुरारुणेयो ब्रह्माण दृष्ट्वा भाष्यमाणमर्द्ध मेऽस्य यज्ञस्यान्तरगादिति, तस्माद्ब्रह्मा स्तुते बहि पवमाने वाचो यम्यमुपांश्वन्तर्यामाभ्यामथ ये पवमान उदृचमुत्सृज्य यानि च स्तोत्राणि च शस्त्राण्यावषट्कारात्तेषु स यद्ब्रह्मा भ्रेषमियत्स्यर्द्ध भूर्जनदिति गार्हपत्ये जुहुयात्, यदि यजुष्ट ओं भुवो जनदिति दक्षिणाग्नौ जुहुयात्, यदि सामत ओं स्वर्जनदित्याहवनीये जुहु यात्, यद्यनाज्ञाता ब्रह्मता ओं भूर्भुव स्वर्जनदोमित्याहवनीय एव जुहुयात्, तद्यत्कौवाक्यस्यर्चा यजुषा साम्नामथर्वाङ्गिरसा महाव्याहृतीना रसेन यज्ञस्य विरिष्ट सन्धीयते, तद्यथा नव-

येनेत्युक्तं, तद्यथा उभयपात्पुरुषो यदुभयचक्रो वा रथो वर्त्तमानोऽभ्रेषं न्येत्येवमेवास्य यज्ञोऽभ्रेषं न्येति, यज्ञस्याभ्रेषमनु यजमानोऽभ्रेषं न्येति, यजमानस्याभ्रेषमन्वृत्विजोऽभ्रेषं नियन्ति, ऋत्विजामभ्रेषमनु दक्षिणा अभ्रेषं नियन्ति, दक्षिणानामभ्रेषमनु यजमानः पुत्रपशुभिरभ्रेषं न्येति, पुत्रपशूनामभ्रेषमनु यजमानः स्वर्गेण लोकेनाभ्रेषं न्येति, स्वर्गस्य लोकस्याभ्रेषमनु तस्यार्द्धस्य योगक्षेमोऽभ्रेषं न्येति, यस्मिन्नर्द्धे यजन्त इति ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

तदप्यौदुम्बर्य्यास्म आसिष्ट, हिङ्कारेणात् मे प्रास्तावीत्म उद्के आसीत् मे सुब्रह्मण्यामाह्वासीदित्युद्गाते दक्षिणा नीयन्ते, यहान् गेऽग्रहीत् प्राचारीमेऽग्न्युवन् मे समनसस्कार्षीदयाचीमेऽग्नांसोमेऽवषट्कार्षीन्न इत्यध्वर्य्यवे हाविर्धदन आसिष्ट, अयाचीमेऽग्नांसी मेऽवषट्कार्षीन्न इति होत्रे देवयजन मेऽचोदयद् ब्रह्मा सादं मेऽसीदयद् ब्रह्मजपामेऽजपीत् पुरस्ताद्धोममस्विष्टहोमामेऽह्लौषीदयाचीन्मेऽग्नांसोमेऽवषट्कार्षीन् म इति[१] ब्रह्मणे भूयिष्ठेन मा ब्रह्मणाचार्षीदित्येनदे भूयिष्ठं ब्रह्म यद्भृग्वङ्गिरसः, येऽङ्गिरसो येऽङ्गिरसः स रसः, येऽथर्वाणो येऽथर्वाणस्तद्भेषजं, यद्भेषजं तदमृतं, यदमृतं तद् ब्रह्म, स वा एष पूर्वेषामृत्विजामर्द्धभागस्यादेमितरेषामर्द्ध ब्रह्मण इति ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

देवाश्च ह वा असुराश्च सङ्ग्रामं समयतन्त, तत्रैतास्तिस्रो होत्रका जिह्मं प्रतिपेदिरे, तासामिन्द्र उक्थानि सामानि लुलोप, तानि

१ वषट्कार्षीन्न इतीति ख, ग, ॥

हैचे प्रायच्छदाज्यं ह वै होतुर्बभूव, प्रउगं पोतुर्वैश्वदेवं ह वै होतुर्बभूव, निष्केवल्यं नेष्टुर्मरुत्वतीयं ह वै होतुर्बभूव, आग्निमारुतमाग्नीध्रस्य, तस्मादेतदभ्यन्ततरमिव शस्यते, यदाग्निमारुतं यस्मादेते सर्वसृका इव भवन्ति(१) उद्गाता पोता नेष्टाग्नीध्रो सुमोहे वसोत तद् वृक्षियसामिवास तासामर्द्धं प्रतिलुलोप प्रथमार्द्धएव प्रथमपदस्यैतदृचिणाद्येतत्परिशिष्येदेदिति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

उद्दालको ह वा आरुणिरुदीच्यान् वृतो धावयाञ्चकार, तस्य ह निष्क उपाहितो बभूव, उपवादाद् बिभ्यतो यो मा ब्राह्मणोऽनूचान उपवदिष्यति तस्मा एतं प्रदास्यामीति, तदोदीच्यान् ब्राह्मणान् भयं विवेद उद्दालको ह वा अयमायाति, कौरुपाञ्चालो ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रः स ऊर्द्ध्वं वृतो न पर्य्यादधीत केनेमं वीरेण प्रति संयतामहा इति, तं यत एव प्रपन्न इभ्रे तत एवमनुप्रतिपेदिरे, तं ह स्वैदायनं शौनकमूचुः, स्वैदायन त्वं वै नो ब्रह्मिष्ठोऽसीति त्वयेमं वीरेण प्रतिसंयतामहा इति, त यत एव प्रपन्न इभ्रे तत एवमनुप्रतिपेदिरे, तं ह स्वैदायनो इत्यामन्त्रयामास, स हो गौतमस्य पुत्रेतीतिहास्मा अभ्यागत्, प्रतिशृत प्रतिशुश्राव, स वै गौतमस्य पुत्र ऊर्द्ध्वं वृतोऽधावीत् ॥ ६ ॥

यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादिमाः प्रजाः शिरस्तः प्रथमं लोमशा जायन्ते, कस्मादपरमिव श्मश्रुपक्षाण्यन्यानि लोमानि जायन्ते, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादिमाः प्रजाः शिरस्तः प्रथमं पलिता भवन्ति, कस्मादन्ततः सर्वा एव पलिता भवन्ति, यस्तद्दर्शपूर्णमास

१ ग ङ शकाः इव भवन्ति क ।

योरूपं विद्यात् कस्मादिमाः प्रजा अदन्तिका जायन्ते, कस्मादासामपरमिव जायन्ते, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादासां सप्तवर्षाष्टवर्षाणां प्रभिद्यन्ते, कस्मादासां पुनरेव जायन्ते, कस्माद्दन्ततः सर्व एव प्रभिद्यन्ते, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादधरे दन्ताः पूर्वे जायन्ते, पर उत्तरे, यस्तद्दर्शपूर्णमासयो रूपं विद्यात् कस्मादधरे दन्ताः अणीयांसो ह्रसीयांसः प्रथीयांसो वर्षीयांस उत्तरे, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादिमौ दंष्ट्रौ दीर्घतरौ, कस्मात्समे इव जम्भे, (१) यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादिमे श्रोत्रे ऽन्ततः समे इव दीर्णे, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मात् पुमांसः श्मश्रुवन्तोऽश्मश्रुवः स्त्रियः, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादासां सन्ततमिव शरीरं भवति, कस्मादासामस्थीनि दृढतराणीव भवन्ति, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात कस्मादासां प्रथमे वयसि रेतः सिक्तं न सम्भवति, कस्मादासां मध्यमे वयसि रेतः सिक्तं सम्भवति, कस्मादासामुत्तमे वयसि रेतः सिक्तं न सम्भवति, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादिद शिश्नमुच्चम् एति नोचीपद्यते कस्मात्प्रकृदपानम् ॥ ७ ॥

अथ यः पुरस्तादष्टावाज्यभागान् विद्यात् मध्यतः पञ्च हविर्भागाः, षट् प्राजापत्याः उपरिष्टादष्टावाज्यभागान् विद्यात् अथ यो गायत्रीं हरिणीं ज्योतिष्पक्षां सर्वैर्यज्ञैर्यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहन्तीं विद्यात् अथ यः पङ्क्तिं पञ्चपदां सप्तदशाक्षरां सर्वैर्यज्ञैर्यज-

१ सम इमे कर्णे इति प. १

मानं स्वर्गं लोकमभिवहन्ती विद्यात् अस्मै ह निष्कं प्रयच्छन्नुवाचा-
नूचानो ह वै स्वेदायना स सुवर्णं वै सुवर्णविदे ददामीति तदुपयम्य
निचक्राम, तत्रापव्राज यत्रेतरो बभूव, त ह पप्रच्छ किमेष गौतमस्य
पुत्र इत्येष ब्रह्मा ब्रह्मपुत्र इति होवाच, यदेन कश्चिदुपवदेतोत
मीमांसेत ह वा मूर्द्धा वा अस्य विपतेत्, प्राणा वैनं जह्युरिति, ते
मिथ एव चिक्रन्देयुर्यं प्रापव्राज यत्रेतरो बभूवुस्ते प्रातः समित्पाणय-
उपोदेयुरुपायामो भवन्तमिति, किमर्थमिति यानेव नो भवांस्तां ह्य
प्रश्नानपृच्छद्यानेव नो भवान् व्याचक्षीतेति, तथेति तेभ्य एतान्
प्रश्नान् व्याचचष्टे ॥ ८ ॥

यत्पुरस्तात् वेदे प्रथमं बर्हिस्तृणाति तस्मादिमाः प्रजाः
शिरस्तः प्रथमं लोमशा जायन्ते, यदपरमिव प्रस्तरमनुस्तृणाति तस्मा-
दासामपरमिव श्मश्रूण्युपकक्षाण्यन्यानि लोमानि जायन्ते, यत्
प्राग्बर्हिषः प्रस्तरमनुप्रहरति तस्मादिमाः प्रजाः शिरस्तः प्र-
थम पलिता भवन्ति, यदन्ततः सर्वमेवानुप्रहरति तस्मादन्ततः
सर्वा एव पलिता भवन्ति, यत्प्रयाजा अपुरोऽनुवाक्यावन्तो भवन्ति
तस्मादिमाः प्रजा अदन्तिका जायन्ते, यद्धवींषि पुरोऽनुवाक्यावन्ति
भवन्ति तस्मादासामपरमिव जायन्ते, यदनुयाजा अपुरोऽनुवाक्या
वन्तो भवन्ति तस्मादासां सप्तवर्षाष्टवर्षाणां प्रभिद्यन्ते, यत्पत्नी-
संयाजाः पुरोऽनुवाक्यावन्तो भवन्ति तस्मादासां पुनरेव जायन्ते,
यत्समिष्टयजुरपुरोऽनुवाक्यावद्भवति तस्मादन्ततः सर्व एव प्रभि-
द्यन्ते, यद्गायत्र्याऽनूच्य त्रिष्टुभा यजति तस्मादधरे दन्ताः पूर्वे
जायन्ते पश्चोत्तरे, यदृचाऽनूच्य यजुषा यजति तस्मादधरे दन्ता-
ऽणीयांसः ह्रसीयांस प्रथीयांसो वर्षीयांस उत्तरे, यदाघारौ दीर्घ

तरौ प्राचावाघारयति तस्मादिमौ दंष्ट्रौ दीर्घतरौ, यत् संयाज्ये सच्छन्दसौ तस्मात् समे इव जम्भे, यच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति तस्मादिमे ऽयोव अन्ततः समे इव दीर्घे, यज्जपं जपित्वाऽभिहिङ्कृणोति तस्मात् पुमांस श्मश्रुवन्तोऽश्मश्रुव स्त्रियः, यत् सामिधेनीः सतत्त्वाह तस्मादामां सन्ततमिव शरीरं भवति, यत् सामिधेन्य. काष्ठहविषो भवन्ति तस्मादासामस्थीनि दृढतराणीव भवन्ति, यत् प्रयाजा आज्यहविषो भवन्ति तस्मादासां प्रथमे वयसि रेतः सिक्तं न सम्भवति, यन्मध्ये हविषां दध्ना च पुरोडाशेन च प्रचरन्ति तस्मादासां मध्यमे वयसिः रेतः सिक्तं सम्भवति, यदनुयाजा आज्यहविषो भवन्ति तस्मादासामुत्तमे वयसि रेतः सिक्तं न सम्भवति, यदुत्तमेऽनुयाजे सकृदपानिति तस्मादिदं शिश्नमुच्चश एति, नोचोपयते, यद्यापानित् सकृच्छूनं स्यादन्दुरपानित् सकृत्यन्न स्यात्तस्मात् सकृदपानिति नेत् सकृच्छूनं स्यात् सकृत्यनं वेति ॥ ८ ॥

अथ ये पुरस्तादष्टावाज्यभागाः पञ्च प्रयाजा द्वावाघारौ द्वावाज्यभागावाग्नेया आज्यभागानां प्रथमः सौम्यो द्वितीयो हविर्भागानां हविर्ह्येव सौम्यमाग्नेय. पुरोडाशोऽग्निषोमीय उपांशुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदित्येते मध्यतः पञ्च हविर्भागाः अथ ये षट् प्राजापत्या इडा च प्राशित्रञ्च यच्चाग्नीध्रायावद्यति, ब्रह्मभागो यजमानभागोऽन्वाहार्य्य एव षष्ठोऽथ य उपरिष्टादष्टावाज्यभागास्त्रयोऽनुयाजाश्चत्वारः पत्नीसंयाजाः समिष्टयजुरष्टममथ या गायत्री हरिणी ज्योतिष्पक्षा सर्व्वैर्यज्ञैर्यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहति, वेदिरेव सा, तस्य ये पुरस्ता-

दष्टावाज्यभागाः स दक्षिणः पक्षोऽथ ये उपरिष्टादष्टावाज्यभागाः स उत्तरः पक्षः, हवींष्यात्मा, गार्हपत्यो जघनमाहवनीयः शिरः, सौवर्णराजतौ पक्षौ, तदाहादित्यं पुरस्तात् पर्यन्तं न पश्यन्ति तस्माज्ज्योतिष्क उत्तरो भवति। अथ या पङ्क्तिः पञ्चपदा सप्तदशाक्षरा सर्वैर्यज्ञैर्यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहति याज्यैव सा, तस्या ओं श्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं, यजेति द्व्यक्षरं, येयजामह इति पञ्चाक्षरं, द्व्यक्षरो वै वषट्कारः, सैषा पङ्क्तिः पञ्चपदा सप्तदशाक्षरा सर्वैर्यज्ञैर्यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहति, तद्यचास्यैश्वर्यं स्यादथ वैनमभिवहेयुरेवविदमेव तच ब्रह्माणं वृणीयान्नानेवंविदमिति ब्राह्मणम्॥१०।

अथ ह प्राचीनयोग्य(१) आजगामाग्निहोत्रं भवन्तं पृच्छे गौतम इति, पृच्छ प्राचीनयोग्येति। किन्देवत्यं ते गवोडायां, किन्देवत्यमुपहूतायां, किन्देवत्यमुपसृष्टायां, किन्देवत्यं वत्समुपनीयमाने, किन्देवत्यं वत्समुपनीतं, किन्देवत्यं दुह्यमानं, किन्देवत्यं दुग्धं, किन्देवत्यं प्रक्रम्यमाणं, किन्देवत्यं ह्रियमाणं, किन्देवत्यमधिश्रीयमाणं, किन्देवत्यमधिश्रितं, किन्देवत्यमभ्यवज्वाल्यमानं, किन्देवत्यमभ्यवज्वालितं, किन्देवत्यं समुदान्तं, किन्देवत्यं विष्यन्नं, किन्देवत्यमद्भिः प्रत्यानीतं, किन्देवत्यमुदास्यमानं, किन्देवत्यमुदासितं, किन्देवत्यमुन्नीयमानं, किन्देवत्यमुन्नीतं, किन्देवत्यं प्रक्रम्यमाणं, किन्देवत्यं ह्रियमाणं, किन्देवत्यमुपसाद्यमानं, किन्देवत्यमुप-

१ अथ प्राचीनयोग्य इति घ.।

सादिसं, किन्देवत्या समित्, किन्देवत्यां प्रथमामाहुतिमहौषीः, किन्देवत्यं गार्हपत्यमवेक्षिष्ठाः, किन्देवत्योत्तराहुतिः, किन्देवत्यं हुत्वा स्रुचं विरुदश्वमुवैषीः, किन्देवत्यं बर्हिषि स्रुचन्निधायो-म्मृज्योत्तरतः पाणी निर्माक्षीः, किन्देवत्यं द्वितीयमुन्मृज्य पितु-पवीतं कृत्वा दक्षिणतः पितृभ्यः स्वधामकार्षीः, किन्देवत्यं प्रथमं प्राशीः, किन्देवत्यं द्वितीयं, किन्देवत्यमन्ततः सर्वमेवाप्राशीः,(१) किन्देवत्यमप्रक्षालितयोदकं स्रुचा न्यनैषीः, किन्देवत्यं प्रक्षालितया, किन्देवत्यमपरेणाहवनीयमुदकं स्रुचा न्यनैषीः, किन्देवत्यं स्रुवं स्रुचञ्च(२) प्रत्यताप्सीः, किन्देवत्यं रात्रौ स्रुगुदग्दण्डमव-मार्क्षीः, किन्देवत्यं प्रातरुन्मार्क्षीरित्येतद्वेदिस्य, गोतम हुतं, चेदाद्य न वेत्थाहुतं त इति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

स होवाच, रौद्रं मे गवीडायां, मानव्यमुपहूतायां, वायव्यमुप-सृष्टायां, वैराजं वत्समुन्नीयमानं, जागतमुन्नीतम्, आश्विनं दुह्यमानं, सौम्यं दुग्धं, वार्हस्पत्यं प्रक्रम्यमाणं, द्यावापृथिव्यं ह्रियमाणम्,(३) आग्नेयमधिश्रीयमाणं, वैश्वानरीयमधिश्रितं, वैष्णवमभ्यवज्वाल्य-मानं, मारुतमभ्यवज्वालितं, पौष्णं समुद्दान्तं, वारुणं विष्यन्दं, सारस्वतमद्भिः प्रत्यानीतं, त्वाष्ट्रमुद्वास्यमानं, धात्रमुद्वासितं, वैश्वदेव-मुन्नीयमानं, सावित्रमुन्नीतं, वार्हस्पत्यं प्रक्रम्यमाणं, द्यावापृथिव्यं(४) ह्रियमाणम्, ऐन्द्रमुपसाद्यमानं, सत्यायोपसन्नम्, आग्नेयी समिद्, यां

१ सर्व्वमेव प्राशीरिति च, ।

२ स्रुवस्रुचञ्चेति च, ग, घ, ।

३ द्यावापृथिव्यां ह्रियमाणमिति च, घ, ।

४ द्यावापृथिव्यामिति च, ग, ।

प्रथमामाहुतिमहौषं मामेव तत् स्वर्गे लोकेऽधां, यद्गार्हपत्यमवैक्षिषमस्य लोकस्य सन्तत्यै, प्राजापत्योत्तराहुतिः, तस्मात् पूर्वतरा ममैव सा, यद्धुत्वा स्रुचं निरुदस्थमुदैषं रुद्रांस्तेनाप्रैषं, यद्बर्हिषि स्रुचं निधायोन्मृज्योत्तरतः पाणौ निर्मार्ष्टमोषधिवनस्पतींस्तेनाप्रैषं, यद् द्वितीयमुन्मृज्य पितुरपवीतं कृत्वा दक्षिणतः पितृभ्यः स्वधामकार्षं पितॄंस्तेनाप्रैषं, यत् प्रथममप्राशिषं प्राणांस्तेनाप्रैषं,(१) यद् द्वितीयं गर्भांस्तेन,(२) तस्मादनश्नन्तो गर्भा जीवन्ति, यदन्ततः सर्वमेवाप्राशिषं विश्वान्देवांस्तेनाप्रैषं, यदप्रक्षालितयोदकं स्रुचा न्यनैषं सर्पेतरजनांस्तेनाप्रैषं, यत् प्रक्षालितया सर्पपुण्यजनांस्तेन, यदपरेणाहवनीयमुदकं स्रुचा न्यनैषं गन्धर्वाप्सरसस्तेनाप्रैषं, यत् स्रुवं स्रुचञ्च प्रत्यताप्सं सप्तर्षींस्तेनाप्रैषं, यद्रात्रौ स्रुग्दण्डमवमार्क्ष्यं ये रात्रौ संविशन्ति दक्षिणांस्तामन्वैषं,(३) यत्प्रातरमार्क्ष्यं ये प्रातः प्रव्रजन्ति दक्षिणां(४)स्तामन्वैषमिति ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

एवमेवैतद्भो यथा भवानाह पृच्छामि त्वेव(५) भयस्थमिति, पृच्छ प्राचीनयोग्येति। यस्य सायमग्नय उपसमाहिता स्युः सर्वे कूलेयुः प्रक्षालितानि यज्ञपात्राण्युपसन्नानि स्युरथ चेद् दक्षिणाग्निरुद्वायात् किं वा ततो भयमागच्छेदिति, क्षिप्रमस्य पत्नी प्रैति, यो विद्वान्

१ प्राणांस्तेनाप्रैषमिति क, ख,।

२ गर्भांस्तेनेति क, ख,।

३ दक्षिणांस्तामन्वैषमिति क, दक्षिणांस्तामन्वैषमिति ख,।

४ दक्षिणांस्तामन्वैषमिति क, दक्षिणांस्तामन्वैषमिति ख,।

५ पृच्छामि त्वेवमिति ख, ग,।

सादितं, किन्देवत्या समित्, किन्देवत्यां प्रथमामाहुतिमहौषीः, किन्देवत्यं गार्हपत्यमवेक्षिष्ठाः, किन्देवत्योत्तराहुतिः, किन्देवत्यं हुत्वा स्रुचं विरुदस्थमुदैषीः, किन्देवत्यं बर्हिषि स्रुचन्निधायो-न्मृज्योत्तरतः पाणी निर्मार्क्षीः, किन्देवत्यं द्वितीयमुन्मृज्य पितृ-पवीतं कृत्वा दक्षिणतः पितृभ्यः स्वधामकार्षीः, किन्देवत्यं प्रथमं प्राशीः, किन्देवत्यं द्वितीयं, किन्देवत्यमन्ततः सर्वमेवाप्राशीः,(१) किन्देवत्यमप्रक्षालितयोदकं स्रुचा न्यनैषीः, किन्देवत्यं प्रक्षा-लितया, किन्देवत्यमपरेणाहवनीयमुदकं स्रुचा न्यनैषीः, किन्दे-वत्यं स्रुवं स्रुचञ्च(२) प्रत्यताप्सीः, किन्देवत्यं रात्रौ स्रुगृदण्डमव-मार्क्षीः, किन्देवत्यं प्रातरमार्क्षीरित्येतद्वेदेत्य, गौतम हुतं, चेदयद्य न वेत्थाहुतं त इति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

स होवाच, रौद्रं मे गवोडायां, मानव्यमुपहृतायां, वायव्यमुप-सृष्टायां, वैराजं वत्समुन्नीयमानं, जागतमुन्नीतम्, आश्विनं दुह्यमानं, सौम्यं दुग्धं, बार्हस्पत्यं प्रक्रम्यमाणं, द्यावापृथिव्यं क्रियमाणम्,(३) आग्नेयमधिश्रीयमाणं, वैश्वानरीयमधिश्रितं, वैष्णवमभ्यवज्वाल्य-मानं, मारुतमभ्यवज्वालितं, पौष्णं समुद्रान्तं, वारुणं विष्यन्दं, सारस्वतमद्भिः प्रत्यानीतं, त्वाष्ट्रमुद्वास्यमानं, धात्रमुद्वासितं, वैश्वदेव-मुन्नीयमानं, सावित्रमुन्नीतं, बार्हस्पत्यं प्रक्रम्यमाणं, द्यावापृथिव्यं(४) ह्रियमाणम्, ऐन्द्रमुपसाद्यमानं, बलायोपसन्नम्, आग्नेयी समिद्, यां

१ सर्वमेव प्राशीरिति घ, ।

२ स्रुकस्रुवञ्चेति ख, ग, घ, ।

३ द्यावापृथिव्यां ह्रियमाणमिति ख, घ, ।

४ द्यावापृथिव्यामिति ख, ग, ।

प्रथमामाहुतिमहौषं मामेव तत् स्वर्गे लोकेऽधां, यन्नार्हपत्यमवैक्षिष मस्य लोकस्य समष्ट्यै, प्राजापत्योत्तराहुति, तस्मात् पूर्वतरा मम सैव सा, यद्धुत्वा स्रुचं निरदक्षमुमेव रुद्रांस्तेनाप्रैष, यद्बर्हिषि स्रुचं निधायोम्नृ ज्योत्तरत पाणी निर्माक्ष्यमोषधिवनस्पतींस्तेना प्रैष, यद् द्वितीयमुन्मृज्य पितुरुपवीतं कृत्वा दक्षिणत पितृभ्यः स्वधामकार्षं पितॄंस्तेनाप्रैष, यत् प्रथममप्राशिष प्राणांस्तेनाप्रैष,(१) यद् द्वितीयं गर्भांस्तेन(२) तस्मादनश्नन्तो गर्भा जीवन्ति, यदन्तत सर्वमेवाप्राशिष विश्वान्देवांस्तेनाप्रैष, यदप्रक्षालितयोदकं स्रुचा न्यनैष सर्पेतरजनांस्तेनाप्रैष यत् प्रक्षालितया सर्पपुण्यजनां स्तेन, यदपरेणाहवनीयमुदकं स्रुचा न्यनैष गन्धर्वाप्सरसस्तेना प्रैष, यत् स्रुवं स्रुचञ्च प्रत्यताप्स सप्तऋषींस्तेनाप्रैष, यद्राजौ स्रुग्दण्डमवमार्क्ष्य ये रात्रौ संविशन्ति दक्षिणास्तामुनैष,(३) यत्प्रा तरवमार्क्ष्य ये प्रात प्रव्रजन्ति दक्षिणां(४)स्तामुमैषमिति ब्राह्म णम् ॥ १२ ॥

एवमेवैतद्वो यथा भवानाह पृच्छामि त्वेव(५) भवन्तमिति, पृच्छ प्राचीनयोग्येति । यस्य सायमग्नय उपसमाहिता स्यु सर्वे जुल वेषु प्रक्षालितानि यज्ञपात्राण्युपसन्नानि स्युरथ चेद् दक्षिणाग्निरु द्वायात् किं वा ततो भयमागच्छेदिति, क्षिप्रमस्य पत्नी प्रैति, यो विद्वान्

१ प्राणस्तमाप्रैषमिति ख ग ।
२ गर्भान् ... ख ग ।
३ दक्षिणस्तामुमैषमिति क ट धर्मा स्तामुमैषमिति य ।
४ दक्षिणस्तामुमैषमिति क दक्षिणोस्तामुमैषमिति य
५ त्वेवाभिमवन्तमिति ख ट ।

जुहोति विद्यया त्वेवाहमभिजुहोमीति, का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरिति गार्हपत्याद्धिदक्षिणाग्निं प्रणीय प्राचोऽङ्गारानुद्धृत्य प्राणापानाभ्यां स्वाहेति जुहुयादथ प्रातर्यथास्थानमग्नीनुपसमाधाय यथापुरं जुहुयात्सा मे विद्या सा प्रायश्चित्तिरिति। अथ चेदाहवनीय उद्वायात् किं वा ततो भयमागच्छेदिति चिप्रमस्य पुत्रः प्रैति, यो विद्वां जुहोति विद्यया त्वेवाहमभिजुहोमीति, का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरिति गार्हपत्याद्ध्याहवनीयं प्रणीय प्रतीचोऽङ्गारानुद्धृत्य समानव्यानाभ्यां स्वाहेति जुहुयादथ प्रातर्यथास्थानमग्नीनुपसमाधाय यथापुरञ्जुहुयात् सा मे विद्या सा प्रायश्चित्तिरिति। अथ चेद्गार्हपत्य(१) उद्वायात् किं वा ततो भयमागच्छेदिति, चिप्रं गृहपतिः प्रैति, यो विद्वां जुहोति विद्यया त्वेवाहमभिजुहोमीति, का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरिति सभस्मकमाहवनीयं दक्षिणेन दक्षिणाग्निं परिहृत्य गार्हपत्यस्यायतने प्रतिष्ठाप्य ततः आहवनीयं प्रणीय उदीचो(२) ऽङ्गारानुद्धृत्योदानरूपाभ्यां स्वाहेति जुहुयादथ प्रातर्यथास्थानमग्नीनुपसमाधाय यथापुरं जुहुयात् सा मे विद्या सा प्रायश्चित्तिरित्यथ चेत्सर्वेऽग्नय(३) उद्वायेयुः किं वा ततो भयमागच्छेदिति, चिप्रं गृहपतिः सर्वज्यानिञ्जीयते, यो विद्वां जुहोति विद्यया त्वेवाहम-

प्राणापानाभ्यां स्वाहा समानव्यानाभ्यां स्वाहा उदानरूपाभ्यां स्वाहेति जुहुयादथ प्रातर्यथास्थानमग्नीनुपसमाधाय यथापुर-स्ताज्जुहुयात् सा मे विद्या सा प्रायश्चित्तिरित्यथ चेन्नाग्निं[1] जन-यितुं शक्नुयुर्न कुतश्चन वातो वायात् किं वा ततो भयमागच्छे-दिति मोघमस्येष्टं च हुतञ्च भवति, यो विद्वां जुहोति विद्यया त्वेवाहमभिजुहोमीति, का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरित्यानडुहे-नैव शकृत्पिण्डेनाग्न्यायतनानि परिलिप्य होम्यमुपसाद्य वात-आवातु भेषजमिति सूक्तेनाभिमन्त्र्यैव जुहुयादथ प्रातरग्निं निर्मथ्य यथास्थानमग्नीनुपसमाधाय यथापुर जुहुयात् सा मे विद्या सा प्रायश्चित्तिरिति ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

एवमेवैतद् भो भगवन् यथा भवानाहोपायामित्येव[2] भवन्त-मित्येवं चेन्नावक्ष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यतीति[3] हन्त तु ते तद्व-क्ष्यामि यथा ते न व्यपतिष्यतीति, यो ह वा एवंविद्वानश्नाति च पिबति च वाक् तेन तृप्यति, वाचि तृप्तायामग्निस्तृप्यत्यग्नौ तृप्ते पृथिवी तृप्यति, पृथिव्यां तृप्तायां यानि पृथिव्यां भूतान्य-न्वायत्तानि तानि तृप्यन्ति, यो ह वा एवंविद्वानश्नाति च पिबति च प्राणस्तेन तृप्यति, प्राणे तृप्ते वायुस्तृप्यति, वायौ तृप्तेऽन्तरिक्षं तृप्यत्यन्तरिक्षे तृप्ते यान्यन्तरिक्षे भूतान्यन्वायत्तानि तानि तृप्यन्ति, यो ह वा एवंविद्वानश्नाति च पिबति च चक्षुस्तेन तृप्यति, चक्षुषो तृप्त आदित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्ते द्यौस्तृप्यति, दिवि

---

१ अथ प्रातर्यथास्थानमित्येवाथ चेन्नाग्निमिति ख, ग, घ, ।

२ उपायामि त्वे इति ख, ग ।

३ व्यपतिष्यदिति ख, ग ।

तृप्तायां यानि दिवि भूतान्यन्वायत्तानि तानि तृप्यन्ति, यो ह वा एवंविद्वानश्नाति च पिबति च मनस्तेन तृप्यति, मनसि तृप्ते चन्द्रमास्तृप्यति, चन्द्रमसि तृप्त आपस्तृप्यन्त्यप्सु तृप्तासु यान्यप्सु भूतान्यन्वायत्तानि तानि तृप्यन्ति, यो ह वा एवंविद्वानश्नाति च पिबति च श्रोत्रं तेन तृप्यति, श्रोत्रे तृप्ते दिशश्चान्तर्देशाश्च तृप्यन्ति, दिक्षु चान्तर्देशेषु च तृप्तेषु च यानि दिक्षु चान्तर्देशेषु च भूतान्यन्वायत्तानि तानि तृप्यन्ति, यो ह वा एवं विद्वानश्नाति च पिबति च तस्यायमेव दक्षिणः पाणिर्जुहूः सव्य उपभृत् कण्ठो ध्रुवाऽन्नं हविः प्राणा ज्योतींषि सदेष्टं सदा हुतं सदाशितं पायितमग्निहोत्रं भवति य एवं वेद यश्चैवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीति ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

· प्रियमेधा ह वै भरद्वाजा यज्ञविदो मन्यमानास्ते ह स्म न कञ्चना वेदविदमुपयन्ति, ते सर्वमविदुस्ते सहैवाविदुस्तेऽग्निहोत्रमेव न समवादयन्त, तेषामेकः सकृदग्निहोत्रमजुहोत् द्विरेकस्त्रिरेकस्तेषां यः सकृदग्निहोत्रमजुहोत्तमितरावपृच्छतां कस्मै त्वं जुहोषीति एकधा वा, इदं सर्वं प्रजापतिः प्रजापतय एवाहं सायं जुहोमीति प्रजापतये प्रातरिति । तेषां यो द्विरजुहोत् तमितरावपृच्छतां काभ्यां त्वं जुहोषीति, अग्नये प्रजापतय इति सायं, सूर्याय प्रजापतय इति प्रातः । तेषां यस्त्रिरजुहोत्तमितरावपृच्छतां केभ्यस्त्वं जुहोषीत्यग्नये प्रजापतयेऽनुमतय इति सायं, सूर्याय प्रजापतये अग्नये स्विष्टकृत इति प्रातः । तेषां यो त्रिरजुहोत्स आर्ध्नोत्स भूयिष्ठोऽभवत्प्रजया चेतरौ श्रिया चेतरावत्याक्रामत्तस्य ह प्रजामितरयोः प्रजासु या तत्सुपियातां तस्माद् त्रिर्होतव्यं, यजुषा चव मनसा च

मामेव स ऋद्धिमार्प्नोति(१) तामृध्नोति य एव वेद, यद्यैवविद्वा-मग्निष्टोम जुहोतीति ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

स्वाहा वै कुत सम्भूता, केन प्रकृता, कि वाऽस्या गोत्र, कत्य क्षरा, कतिपदा, किम्मूर्वावसाना, क्वचित् स्थिता, किमधिष्ठाना, ब्रूहि स्वाहाया यद्दैवत रूपञ्च । स्वाहा वै सत्यसम्भूता, ब्रह्मणा प्रकृता, लामगायनसगोत्रा, द्वे अक्षरे, एक पद, त्रयश्च वर्णा शुक्ल पद्म सुवर्ण इति, सर्वच्छन्दसा वेदेषु समासभूतेकोच्छ्रासा वर्णान्ति चत्वारो वेदा शरीरे, षडङ्गान्योषधिवनस्पतयो लोमानि, चक्षुषी सूर्याचन्द्रमसौ, सा स्वाहा सा स्वधा सैषा यज्ञेषु वषट्कारभूता प्रयुज्यते, तस्या अग्निर्दैवत ब्राह्मणो रूपमिति ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

अथापि कारवो ह नाम ऋषयो अल्पस्वा आसन्त इममेक गुमग्निष्टोम दद्दशुस्तमाहरस्तेनायजन्त ते स्वर्ययु, स य इच्छेत् स्वर्यायोसि(२) स एतेनैकगुनाऽग्निष्टोमेन यजेतेति ब्राह्मणम् ॥ १७ ॥

अथात सवनीयस्य पशोर्विभाग व्याख्यास्याम । उद्धृत्याव दानानि, हनू सजिह्वे प्रस्तोतु, कण्ठ सकाकुद प्रतिहर्त्तु, श्येन पक्ष उद्गातुर्दक्षिण पार्श्व सासमध्वर्य्यो, सव्यमुपगातृणा, सव्योऽस प्रतिप्रस्थातुर्द्दक्षिणा श्रोणिरथशास्ती ब्रह्मणोवरसक्थ(३) ब्राह्मणाच्छ सिन, ऊरु पोतु, सव्या श्रोणिर्होतुरवरसक्थ(४) मैत्राव

---

१ महद्विमार्प्नोति च ग घ ।

२ स्वर्यामिति क ।

३ वरसक्थिमिति क ।

४ रवरसक्थिमिति क ।

कण्ठ्योऽरच्छावाकस्य, दक्षिणा दोर्नेष्टुः, सव्या सदस्यस्य, सदश्चानूकश्च गृहपतेर्जाघनी पत्न्यास्तां स ब्राह्मणेन प्रतिग्राहयति, वनिष्टुर्हृदयं वृक्कौ चाङ्गुल्यानि दक्षिणो बाहुराग्नीध्रस्य, सव्य आत्रेयस्य, दक्षिणौ पादौ गृहपतेर्व्रतप्रदस्य,(१) सव्यौ पादौ गृहपत्न्या व्रतप्रदायाः,(२) सहैवैनयोरोष्ठस्तं गृहपतिरेवानुशास्ति मणिजाश्च स्कन्ध्यास्तिस्रश्च कीकसा ग्रावस्तुतस्तिस्रश्चैव कीकसा अर्धं चापानस्योन्नेतुरत ऊर्द्ध्वं चमसाध्वर्य्यूणां क्लोमा शमयितुः, शिरः सुब्रह्मण्यस्य, यश्च सुत्यामाह्वयते तस्य चर्म तद्वा खलु षट्त्रिंशत्सम्पद्यन्ते षट्त्रिंशदवदाना गौः षट्त्रिंशदक्षरा बृहती, बार्हतो वै स्वर्गो लोकः बृहत्या वै देवाः स्वर्गे लोके यजन्ते, बृहत्या स्वर्गे लोके प्रतिष्ठति, प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं विभजन्ते । अथ यदतोऽन्यथा शोनिको वा पापकृतो वा हुतादो वाऽन्यजना वाऽपि मघोरन्धे पनिषैषां पशुर्विमथितो भवत्यस्वर्गीयता यो ह वा इमां श्रुतऋषिः पशोर्विभागं विदाञ्चकार, तामु ह गिरिजाय बाभ्रव्यायान्यो मनुष्येभ्यः(३) प्रोवाच, तत इयमर्वाह् मनुष्येष्वासीदिति ब्राह्मणम् ॥ १८ ॥

अथातो दीक्षाः । कस्मिन्वेतोर्दीक्षित इत्याचक्षते, श्रेष्ठां धियं क्षियतीति,(४) तं वा एतं दीक्षितं सन्तं दीक्षित इत्याचक्षते, परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विषः ।

---

१ व्रतप्रदस्येति ख, ग ।

२ व्रतप्रदाया इति ग घ, ।

३ अन्यो मनुष्य मनुष्ये मनुष्येभ्य इति घ, ।

४ [धि] क्षियतीति घ ।

कस्मिन्स्विद्धेतोर्दीक्षितोऽप्रत्युत्थायिको[१] भवत्यनभिवादुकः प्रत्युत्थे-योऽभिवाद्यो ये प्रत्युत्थेयाभिवाद्यास्त एनमाविष्टाभवन्त्यथर्वाङ्गिरस-स्तस्य किमाथर्वणमिति, यदात्मन्येव जुह्वति न परस्मिन्नेवं ह्याथर्व-णानामोदनसमानामात्मन्येव[२] जुह्वति न परस्मिन्नथास्य किमाङ्गि-रसमिति, यदात्मनश्च परेषां च नामानि न गृह्णात्येवं ह तस्मिन्ना-सादात्मनश्चैव[३] परेषां च नामानि न गृह्णन्ते, विचक्षणवतीं वाच-श्चायन्ते च न सितवतीं विचक्षयन्ति, ब्राह्मणं च न शयन्ति[४] प्राजा-पत्यं, सैषा व्रतधुगथर्वाङ्गिरसस्तां ह्यन्वायत्ताः, कस्मिन्स्विद्धेतोर्दीक्षि-तो नाश्यान्नो भवति नास्य नाम गृह्णन्त्यनश्यो नामस्यो भवतीत्या-हुस्तस्य येऽन्नमदन्ति तेऽस्य पाप्मानमदन्त्यथास्य ये नाम गृह्णन्ति तेऽस्य नाम्नः पाप्मानमपघ्नतेऽथापि[५] वेदानां गर्भभूतो भव-तीत्याहुस्तस्याजातस्याविज्ञातस्याक्रीतसोमस्याभोजनीयं भवती-त्याहुः । स दीक्षायां प्रातर्जायते सोमं क्रीणन्ति तस्य जातस्य विज्ञातस्य क्रीतसोमस्य भोजनीयं भवतीत्याहुः । कस्मिन्स्विद्धेतोः संसवा परिजिहीर्षिता भवन्ति यतरो वीर्य्यवत्तमो भवति[६] स परस्य यज्ञं परिमुष्णाति । कस्मिन्स्विद्धेतोर्दैवे न ध्यायेत् संस्थिते नाधीयेतेति संसवस्यैव हेतोरिति विद्योतमाने स्तनयत्यथो वर्षति वायव्य-

१ अप्रत्युत्थायुक इति ख, घ, ।

२ मोदनसवानामात्मन्येति ख, घ, ।

३ तस्मिन्नमादात्मनश्चैवेति ख, ग ।

४ न च शयन्ति इति ख, ग, ।

५ तथापीति घ, ।

६ वीर्य्यवत्तो भवतीति क, वीर्य्यवत्तरो भवतीति ख, ग ।

मभिपुण्वन्ति वै देवाः सोमञ्च भक्षयन्ति तदभिपुण्वन्ति ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्तेषां सर्व्वरसभक्षाः पितृपितामहा भवन्ति, स दैवे न ध्यायेत् संस्थितेनाधीयेतेति[१] ब्राह्मणम् ॥ १९ ॥

समावृत्त आचार्य्या निषेदुस्तान् ह यज्ञो दीक्षिष्यमाणानां ब्राह्मणरूपं कृत्वोपोदेयायेत्यश्वेद्दोपसमवत्सुर्हन्त वोऽहं मध्ये दीक्षा-इति, त ऊचुर्नैव त्वा विद्म न जानीमः को ह्येदविज्ञायमानेन सह दीक्षिष्यसीति, यन्विदं दीक्षिष्यध्वे भूयो न दीक्षिष्यध्वे,ऽथ वा उ एकन्दीक्षयिष्यथ सं वै तर्हि मोहिष्यथ मोहिष्यति वो यज्ञः[२] सर्वं ते दीक्षयिष्यतेत्यथ वा उ एकं दीक्षयिष्यथ ते वा अहीनलिङ्गो गृहपतयो भविष्यथ, ते तूष्णीं ध्यायन्त आसाञ्चक्रिरे, सहोवाच किन्नु तूष्णीमाध्वे भूयो वः पृच्छामः पृच्छतेति, यन्विदं दीक्षिष्यध्व उपयेम एतस्मिन् संवत्सरे मिथुनं चरिष्यथ नोपेष्यथेति धिगिति होचुः, कथं नु दीक्षिता उपेष्यामो नोपेष्यामहा इति, ते वै ब्राह्मणानामभिमन्दारो[३] भविष्यथ रेतोह वो य एतस्मिन् संवत्सरे ब्राह्मणास्तद्भविष्यं[४] स्ते वोधिमता भविष्यथेत्यथ वा उपेष्यामो नोपेष्यामहा इति, ते वै दीक्षिता अवकीर्णिनो भविष्यथ, न ह वै देवयानः पन्था प्रादुर्भविष्यति तिरो वो देवयानः पन्था भविष्यतीति, ते वयं भगवन्तमेवोपधावाम यथा स्वस्ति संवत्सरस्योदृचं समश्नवामहा इति ब्राह्मणम् ॥ २० ॥

---

१ नाधीयेमेति ग. ।

२ मोहिष्यथ मोहिष्यति मो यज्ञ इति क. ।

३ अभिमन्तार इति ग. ।

४ स्तद्भविष्यमिति क, तद्भिभविष्य भति ग. ।

स होवाच, द्वादश ह वै व्रतानि दीक्षितादुत्क्रामन्ति, न ह वै दीक्षितोऽग्निहोत्रं जुहुयात्, न पौर्णमासेन यज्ञेन यजेत, नामावास्येनाग्निमन्वमीत, न पितृयज्ञेन यजेत, न तत्र गच्छेद्यत्र मनसा जिगमिषेदिच्छया यजेत, न वाचा यथाकथाचिदभिभाषेत, न मिथुनं चरेत् नान्यस्य यथाकाममुपयुञ्जीत, न पशुयज्ञेन यज्ञेन यजेत, न तत्र गच्छेद्यत्र चक्षुषा परापश्येत्, कृष्णाजिनं वसीत, कुटीरन्यारग्रेमुष्टीकुर्यादङ्गुष्ठप्रभृतयश्चाङ्गुलय उपसृजेत्, मृगशृङ्गं स्मसीयात्तेन कपेताय(१) यस्य दीक्षितस्य वाग्यायता स्यात् सुप्टो वा विरुष्टो स एतानि जपेत्(२) ॥ २१ ॥

अग्निहोत्रस्य दर्शपौर्णमासस्य यज्ञः पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखो कामप्रो भूत्वा स्थित्वा महाविगतो, व्यतिस्य माऽमावास्यस्य(३) यज्ञः पश्चात् प्राङ्मुखाविति समान, सनय मा पितृयज्ञस्य यज्ञो दक्षिणत उदङ्मुखाविति समानं, ताक् च सिद्धियोत्तरतो दक्षिणाङ्मुखाविति समानं, रेतस माऽन्त्यं चेत ऊर्ध्वमुखाविति समानं। पशुस्य मा पशुयज्ञस्य यज्ञोऽमुतोर्वाङ्मुखो कामप्रो भूत्वा स्थित्वा महाविगतामिति। स्नु ह वै दीक्षितो य चामनि वसूनि धत्ते न चैवास्य कामनार्सिर्भवति, न च यज्ञविच्छिन्नमुपयाल्पर्शमि पुनर्मृत्युमत्यत्येति पुनराजाति, कामचारोऽस्य सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद, यश्चैवंविद्वान् दीक्षामुपैतीति ब्राह्मणम् ॥२२॥

---

१ कपोतान्त इति क.।

२ जपेदि[illegible] ख.।

३ [illegible] इति क.।

अथ यस्य दीक्षितस्यर्त्तुमती जाया स्यात् प्रतिस्नावा प्रतिस्नावा सारूपवत्साया (१) गोः पयसि स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽभिघार्य्योद्वास्योद्धृत्याभिहिङ्कृत्य गर्भवेदनपुंसवनैःसम्पातवन्तं(२) कृत्वा तं परैव प्राश्नीयादितो वा अन्नं हुत्वा हिङ्कार एवं होस्वराय दीक्षिताय दीक्षितो जाया पुत्रं लभेतेत्येतेनैव प्रक्रमेण यजेतेति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

इत्यथर्व्ववेदे गोपथब्राह्मणपूर्व्वभागे तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ।

अथ चतुर्थः प्रपाठकः ।

ओं अयं वै यज्ञो योऽयं पवते, तमेत इप्सन्ति ये संवत्सराय दीक्षन्ते । तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षते, यं वै लोको गृहपतिरग्निन् वा इदं सर्वं लोके प्रतिष्ठितं, गृहपता उ एव सर्वे सत्रिणः प्रतिष्ठिताः, प्रतिष्ठाया एवैनं तत् प्रतिष्ठित्यै दीक्षन्ते ॥ १ ॥

अथ ब्रह्माणं दीक्षयति, चन्द्रमा वै ब्रह्माऽधिदैवं, मनोऽध्यात्मं, मनसैव तदोषधीः सन्दधाति, तस्मा ओषधीर्वेद स एव ब्रह्मौषधीस्तदनेन लोकेन सन्दधाति, तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत, स यदेतावन्तरेणान्यो दीक्षेतेमं तं लोकमोषधिभिर्व्यापादयेदुच्छोषुका ह स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ २ ॥

---

१ प्रति स्नाता रूपवत्सया इति ग ।

२ सम्पातवन्तमिति ग ।

अथोद्गातारं दीक्षयत्यादित्यो वा उद्गाताऽधिदैवं, चक्षुरध्यात्मं, पर्ज्जन्य आदित्यं, पर्जन्यादधिवृष्टिर्जायते, वृष्टिरेव तदोषधी सन्दधाति, तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत, स यदेतावन्तरेणान्यो दीक्षेतेम त लोक वर्षेण व्यापादयेदवर्षका ह स्युस्तस्मादेतावन्त रेणान्यो न दीक्षेत ॥ ३ ॥

अथ होतारं दीक्षयत्यग्निर्वैहोताऽधिदैवं, वागध्यात्ममन्न वृष्टिं, वाचं चैव तदग्निं चान्नेन सन्दधाति, तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत, स यदेतावन्तरेणान्यो दीक्षेतेम त लोकमन्नेन[1] व्यापा दयेदग्नायुका ह स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ४ ॥

अथाध्वर्य्यं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति, वायुर्वा अध्वर्य्युरधिदैवं, प्राणोऽध्यात्ममन्न वृष्टिर्वायुं चैव तत्प्राणं चान्नेन सन्दधाति,[2] तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत, स यदेतावन्तरेणान्यो दीक्षेतेम त लोकं प्राणेन व्यापादयेत, प्रमायुका ह स्युस्तस्मादेतावन्तरेणा न्यो न दीक्षेत ॥ ५ ॥

अथ ब्रह्मणे ब्राह्मणाच्छंसिनं दीक्षयति। अथोद्गात्रे प्रस्तोतारं दीक्षयति। अथ होत्रे मैत्रावरुणं दीक्षयति। अथाध्वर्य्यवे प्रतिप्रस्था तारं नेष्टा दीक्षयति। स ह्येनमन्वितरेषां वै नवानां क्षितिरन्यतरे कल्पन्ते, नव वै प्राणाः, प्राणैर्ह्यस्तायते। अथ ब्रह्मणे पोतारं दीक्ष यति। अथोद्गात्रे प्रतिहर्त्तारं दीक्षयति। अथ होत्रेऽच्छावाकं दीक्ष यति। अथाध्वर्य्यवे नेष्टारमुन्नेता दीक्षयति। स ह्येनमन्वथ ब्रह्मण आग्नीध्रं दीक्षयति। अथोद्गात्रे सुब्रह्मण्यं दीक्षयति। अथ होत्रे

---

१ लोकमन्यनतिं क ख।

२ चान्येन सम्भवतीति क ख।

यावत्सुतं दीक्षयति। अथ तमन्यस्नातको वा ब्रह्मचारी वा दीक्षयति, न पूतः पावयेदित्याहुः। सैषानुपूर्वं दीक्षा, तथ एवं दीक्षन्ते दीक्षिष्यमाणा, एव ते सत्त्रिणां प्रायश्चित्तं न विन्दन्ति, सत्त्रिणां प्रायश्चित्तमनु तस्यार्द्धस्य योगक्षेमः कल्पते, यस्मिन्नर्द्धे दीक्षन्त इति ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

श्रद्धाया वै देवा दीक्षणीयानिरमिमत, अदितेः प्रायणीयां, सोमात् क्रयं, विष्णोरातिथ्यम् आदित्यात् प्रवर्ग्यं, स्वधाया उपसदोऽग्नीषोमाभ्यामौपवसथ्यमहः, प्रातर्यावभ्यो देवेभ्यः प्रातरनुवाकं वसुभ्यः, प्रातःसवनं, रुद्रेभ्यो माध्यन्दिनं सवनम्, आदित्येभ्यस्तृतीयसवनं, वरुणादवभृथम् अदितेरुदयनीयां, मित्रावरुणाभ्यामनूबन्ध्यां, त्वष्टुस्त्वाष्ट्रं देवीभ्यो दिविकाभ्यो,([1]) देवता हवींषि, कामाद्दशातिरात्रं, स्वर्गलोकादुदवसानीयां, तद्दा एतदग्निष्टोमस्य जन्म स य एवमेतदग्निष्टोमस्य जन्म वेदाग्निष्टोमे न स आत्मा स लोको भूत्वा देवान् अप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

अथ यद्दीक्षणीयया यजन्ते श्रद्धामेव तद्देवीं देवतां यजन्ते, श्रद्धा देवी देवता भवति, श्रद्धाया देव्याः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति अथ यत् प्रायणीयया यजन्ते दितिमेव तद्देवीं देवतां यजन्तेऽदितिर्देवी देवता भवत्यदित्या देव्याः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति अथ यत् क्रयमुपयन्ति सोममेव तद्देवं देवतां यजन्ते,सोमो देवो देवता भवति सोमस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां विश्वेभ्यो देवेभ्यः, दाशरात्रं दिग्भ्यो दशरात्रिकं पृष्ठं षडहमेभ्यो लोकेभ्यः, छन्दोमव्यहं संवत्सरात् दशममहः प्रजा-

१ देविकाभ्य इति क, ।

यन्ति य एतदुपयन्ति अथ यदातिथ्यया यजन्ते विष्णुमेव तद्देवं देवतां यजन्ते, विष्णुर्देवो देवता भवति विष्णोर्देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति एतदुपयन्ति । अथ यत्प्रवर्ग्यमुपयन्त्यादित्यमेव तद्देवं देवतां यजन्ते, आदित्यो देवो देवता भवत्यादित्यस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदुपसदमुपयन्ति स्वधामेव तद्देवीं देवतां यजन्ते, स्वधा देवी देवता भवति स्वधाया देव्याः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदौपवसथ्यमहरुपयन्त्यग्नीषोमावेव तद्देवौ देवते यजतोऽग्नीषोमौ देवौ देवते भवतोऽग्नीषोमयोर्देवयोः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत् प्रातरनुवाकमुपयन्ति प्रातर्यावाण(१) एव तद्देवां देवतां यजन्ते प्रातर्य्यावाणो, देवा देवता भवन्ति प्रातर्य्यावाणां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत् प्रातः सवनमुपयन्ति वसूनेव तद्देवां देवतां यजन्ते, वसवो देवा(२) देवता भवन्ति वसूनां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यन्माध्यन्दिनं सवनमुपयन्ति रुद्रानेव तद्देवां देवतां यजन्ते, रुद्रा देवा देवता भवन्ति रुद्राणां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत्तृतीयसवनमुपयन्त्यादित्यानेव तद्देवां देवतां यजन्ते, आदित्या देवा देवता भवन्त्यादित्यानां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदवभृथमुपयन्ति वरुणमेव तद्देवं देवतां यजन्ते, वरुणो देवो देवता भवति वरुणस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदु-

---

१ प्रातर्यावाणो देवो इति क, ग,।

२ वसवो देवो इति क ख,।

दयनीयया यजन्ते दितिमेव तद्देवीं देवतां यजन्ते, दितिर्देवी देवता भवत्यदित्या देव्याः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यदनूबन्ध्यया यजन्ते मित्रावरुणावेव तद्देवौ देवते यजतो मित्रावरुणौ देवौ देवते भवतो मित्रावरुणयोर्देवयोः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यत् त्वाष्ट्रेण पशुना यजन्ते त्वष्टारमेव तद्देवं देवतां यजन्ते, त्वष्टा देवो देवता भवति त्वष्टुर्देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यद्देविकाहविर्भिश्चरन्ति या एता उपसत्सुर्भवन्त्यग्निः सोमो विष्णुरिति देव्यो देविका देवता भवन्ति देवीनां देविकानां देवतानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यद्द्वातिरात्रमुपयन्ति काममेव तद्देवं देवतां यजन्ते, कामो देवो देवता भवति कामस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यदुदवसानीयया यजन्ते स्वर्गमेव तं लोकं देवं देवतां यजन्ते स्वर्गो लोको देवो देवता भवति स्वर्गस्य लोकस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। तद्वा एतदग्निष्टोमस्य जन्म स य एवमेतदग्निष्टोमस्य जन्म वेदाप्येव तदग्निष्टोमं स्वर्गे लोके प्रतिष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद। अग्निष्टोमेन स आत्मा सलोको भूत्वा देवान् अप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

अहोरात्राभ्यां वै देवाः प्रायणीयमतिरात्रं निरमिमत अर्द्धमसेभ्यश्चतुर्विंशमहः, ब्रह्मणोऽभिप्लवं, चत्वात्पृष्ठमग्नेरभिजितम् अद्भ्यः स्वरसामानः, सूर्य्याद्विषुवन्तमुक्ता आवृत्ताः स्वरसामान इन्द्राद्विश्वजितमुक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ मित्रावरुणाभ्यां, गवायुषी

पतेमेंद्दाव्रतं स्वर्गाल्लोकादुदयनीयमतिरात्रं तद्वा एतत् संवत्सरस्य जन्म, स य एवमेतत् संवत्सरस्य जन्म वेद संवत्सरेण स आत्मा सलोको भूत्वा देवमप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

अथ यत्प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्त्यहोरात्रावेव तद्देवौ देवते यजतोऽहोरात्रौ देवौ देवते भवतोऽहोरात्रयोर्देवयोः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यच्चतुर्विंशमहरुपयन्त्यर्द्धमासानेव तद्देवां देवतां यजन्तेऽर्द्धमासा देवा देवता भवन्त्यर्द्धमासानां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यदभिप्लवमुपयन्ति ब्रह्माणमेव तद्देवं देवतां यजन्ते ब्रह्मा देवो देवता भवति ब्रह्मणो देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यत् पृष्ठ्यमुपयन्ति चत्रमेव तद्देवं देवतां यजन्ते चत्रं देवो देवता भवति चत्रस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यदभिजितमुपयन्त्यग्निमेव तद्देवं देवतां यजन्तेऽग्निर्देवो देवता भवत्यग्नेर्देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यत्स्वरसाम्न उपयन्त्यप एव तद्देवीर्देवता यजन्त आपो देव्यो देवता भवन्त्यपान्देवीनां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यद्विषुवन्तमुपयन्ति सूर्यमेव तद्देवं देवतां यजन्ते सूर्यो देवो देवता भवति सूर्यस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। उक्ता आवृत्ताः स्वरसामानः। अथ यद्विश्वजितमुपयन्तीन्द्रमेव तद्देवं देवतां यजन्त इन्द्रो देवो देवता भवतीन्द्रस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। उक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवावथ यद् गवायुषी उपयन्ति मित्रावरुणावेव तद्देवौ देवते यजतो मित्रावरुणौ देवौ देवते भवतो मित्रावरुणयोर्देवयोः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ

यद्दशरात्रमुपयन्ति विश्वानेव तद्देवान्देवतां यजन्ते विश्वेदेवा देवता भवन्ति विश्वेषां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यद्दाशरात्रिकं पृष्ठ्यं षडहमुपयन्ति दिश एव तद्देवीर्देवता यजन्ते दिशो देव्यो देवता भवन्ति दिशान्देवीनां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यच्छन्दोमत्र्यहमुपयन्तीमानेव तल्लोकान् देवान् देवतां यजन्त इमे लोका देवा देवता भवन्ति एषां लोकानां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यद्दशममहरुपयन्ति संवत्सरमेव तद्देवं देवतां यजन्ते संवत्सरो देवो देवता भवति संवत्सरस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यन्महाव्रतमुपयन्ति प्रजापतिमेव तद्देवं देवतां यजन्ते प्रजापतिर्देवो देवता भवति प्रजापतेर्देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति। अथ यदुदयनीयमतिरात्रमुपयन्ति स्वर्गमेव तल्लोकं देवं देवतां यजन्ते स्वर्गो लोको देवो देवता भवति स्वर्गस्य लोकस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति तद्वा एतत्संवत्सरस्य जन्म स य एवमेतत्संवत्सरस्य जन्म वेदाप्लेतत्संवत्सरं स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद संवत्सरेण स आत्मा सलोको भूत्वा देवाँ अप्येतीति (१) ब्राह्मणम्॥ १०॥

स वा एष संवत्सरोऽधिदैवं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितः स य एवमेतत् संवत्सरमधिदैवं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद स वा एष संवत्सरः॥ ११॥

स वा एष संवत्सरो बृहतीमभिसम्पन्नो द्वादशरात्रवक्षा षडहो

(१) देवम् अप्येतीति क,।

द्वौ पृष्ठ्याभिप्लवौ गवायुषी दशरात्रस्तया खलु षट्‌त्रिंशत् सम्पद्यन्ते षट्‌त्रिंशदक्षरा गौः षट्‌त्रिंशदक्षरा बृहती बार्हतौ वै स्वर्गो लोको बृहत्या वै देवाः स्वर्गे लोके यजन्ते बृहत्याः स्वर्गे लोके प्रतिष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ १२ ॥

स वा एष संवत्सरस्त्रिमहाव्रतश्चतुर्विंशेन महाव्रतं विषुवति महाव्रतं महाव्रत एव महाव्रतं तं ह स्मैतमेव विद्वांसः पूर्वे त्रिमहाव्रतमुपयन्ति ते तेजस्विन आसन् सत्यवादिनः संशितव्रता य एनमद्य तथोपेयुर्यथाऽऽमपात्रमुदक आसिक्तं निर्मृज्येदेवं यजमाना निर्मृज्य स्वपर्य्युपयन्ति तथा ह्यस्य सत्येन तपसा व्रतेन चाभिजितमवरुद्धं भवति य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ १३ ॥

अथ यच्चतुर्विंशमहरुपेत्यानुपेत्य विषुवन्तं महाव्रतमुपेयात् कथमनाकूल्यं भवतीति इमेवासु पुरस्ताद्विषुवतोऽतिरात्रमुपयन्ति तेनेति ब्रूयादभिप्लवात् पृष्ठो निर्मित, पृष्ठ्यादभिजित्, अभिजितः स्वरसामानः, स्वरसामभ्यो विषुवान्, विषुवतः स्वरसामानः, स्वरसामभ्यो विश्वजित्, विश्वजितः पृष्ठ्याभिप्लवौ, पृष्ठ्याभिप्लवाभ्यां गवायुषी, गवायुर्भ्यां दशरात्रः, दशरात्राय महाव्रतं, महाव्रतादुदयनीयायातिरात्रायोदयनीयोऽतिरात्र स्वर्गाय लोकायान्नाद्याय प्रतिष्ठित्यै य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ १४ ॥

अथ यच्चतुर्विंशमहरुपेत्यानुपेत्य विषुवन्तं महाव्रतमुपेयात् कथमनाकूल्यं भवतीति इमेवासुं पुरस्ताद्विषुवतोऽतिरात्रमुपयन्ति तेनेतिब्रूयादभिप्लवात् पृष्ठो निर्मितः, पृष्ठ्यादभिजित्, अभिजितः स्वरसामानः, स्वरसामभ्यो विषुवान्, विषुवतः स्वरसामानः, स्वर-

सामभ्यो विश्वजित्, विश्वजितः पृष्ठ्याभिप्लवौ, पृष्ठ्याभिप्लवाभ्यां गवायुषी, गवायुर्भ्यां दशरात्रोऽथ ह देवेभ्यो महाव्रतं न तस्थे कथमूर्द्धः स्तोमैर्विषुवन्तमुपागातां इत्तैर्मामिति ते देवा इह सामिवासुरुप तं यज्ञक्रतुं जानीमो य ऊर्द्ध्वस्तोमो येनैतदहरवाप्नुयामेति तत एतं द्वादशरात्रमूर्द्ध्वस्तोमं ददृशुस्तमाहरंस्तेनायजन्त तत एभ्योऽतिष्ठस्तिष्ठति ह्यस्मै महाव्रतं महाव्रतं प्रतिष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद स वा एष संवत्सरः॥ १५॥

अथ यच्चतुर्विंशमहरुपेत्यानुपेत्य विषुवन्तं महाव्रतमुपेयात् कथमनाकूल्यै भवतीति यमेवामुं पुरस्ताद्विषुवतोऽतिरात्रमुपयन्ति तेनेति ब्रूयात् तदाहुः कति संवत्सरस्य पराञ्च्यहानि भवन्ति, कत्यर्वाञ्चि, तद्यानि सकृत् सकृदुपयन्ति तानि पराञ्चि, अथ यानि पुनः पुनरुपयन्ति तान्यर्वाञ्चि, इत्येवैनान्युपासीरन् षड्हयोर्ह्यावृत्तिमन्वावर्त्तन्ते य एवं वेद स वा एष संवत्सरः॥ १६॥

अथ यच्चतुर्विंशमहरुपेत्यानुपेत्य विषुवन्तं महाव्रतमुपेयात् कथमनाकूल्यै भवतीति यमेवामुं पुरस्ताद्विषुवतोऽतिरात्रमुपयन्ति तेनेति ब्रूयादभिप्लवं पुरस्तात् विषुवतः पूर्वमुपयन्ति पृष्ठ्यमुपरिष्टात् पिता वा अभिप्लवः पुत्रः पृष्ठ्यस्तस्मात्पूर्वे वयसि पुत्राः पितरमुपजीवन्ति पृष्ठ्यं पश्चाद्विषुवतः पूर्वमुपयन्ति अभिप्लवमुपरिष्टात्पिता वा अभिप्लवः पुत्रः पृष्ठ्यस्तस्मादुत्तमे वयसि पुत्रान् पितोपजीवति य एवं वेद।

तदप्येतदृचोक्तम्। शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रानश्चक्रा जरसं तनूनाम्। पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोरिति।

उप ह वा एनं पूर्वे वयसि पुत्राः पितरमुपजीवन्त्युपोत्तमे वयसि पुत्रान् पितोपजीवन्ति य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ १७ ॥

अथ हैष महासुपर्णस्तस्य यान् पुरस्ताद्विषुवतः षण्मासानुपयन्ति स दक्षिणः पक्षोऽथ यानष्टस्तानुपरिष्टात् षडुपयन्ति स उत्तरः पक्षः आत्मा वै एव सरस्य विषुवानङ्गानि पक्षौ यत्र वा आत्मा तत्पक्षौ यत्र वै पक्षौ तदात्मा न वा आत्मा पक्षावतिरिच्येते नो पक्षावात्मानमतिरिच्यन्त इत्येवमु हैव तदपरेषां स्विदितमह्नां परेषामित्यपरेषां चैव परेषां चेति ब्रूयात्स वा एष सवत्सरः ॥ १८ ॥

तदाहुर्यद् द्वादशमासाः सवत्सरोऽथ हैतदहरवाप्नुयामेति यद्वैषुवतमपरेषां स्विदितमह्ना परेषामित्यपरेषां चैव परेषा चेति ब्रूयादात्मा वै सवत्सरस्य विषुवानङ्गानि मासौ यत्र वा आत्मा तदङ्गानि यत्राङ्गानि तदात्मा न वा आत्माऽङ्गान्यतिरिच्यते नोऽङ्गान्यात्मानमतिरिच्यन्त इत्येवमु हैव तदपरेषां स्विदितमह्नां परेषामित्यपरेषां चैव परेषा चेति ब्रूयात्स वा एष सवत्सरः॥ १९ ॥

तदाहुः कथमुभयतो ज्योतिषोऽभिप्लवा अन्यतरो(१)ज्योतिस्पृष्ट इत्युभयतो ज्योतिषो वा इमे लोका अग्निनेतो आदित्येनामुत इत्येष ह वा एतेषां ज्य.तिर्थ एन प्रमृदेव तपति देवचक्रे ह वा एते पृष्टा प्रतिष्ठिते पाप्मान इहतो परिप्लवेते तद्य एवं विदुषा दीक्षितानां पापकं कीर्तयेदेत एवास्य तद्देवचक्रे शिरश्छन्दतो दशरात्रमुद्धि पृष्ठाभिप्लवौ चक्रे दशरात्रमुद्धि पृष्ठाभिप्लवौ चक्रे तन्न कुर्वीतेति ह स्माह वास्युस्तयो स्तोत्राणि च शस्त्राणि च

(१) अन्यतरत इति क,।

सञ्चारयेयः सञ्चारयेत्तस्मादिमे पुरुषे प्राणा नाना सन्त एकोदयाच्छरीरमधिवसति यत्र सञ्चारयेत् प्रमायुको ह यजमानः स्यादिप ह वै प्रमायुको योऽन्यो वा वधिरो वा न चाग्निष्टोमा मासि सम्पद्यन्ते न वै प्राणा प्राणैर्य्यज्ञस्तायत एकविंशतिरुक्थ्या एकोक्थ्यः षोड़शत्वं वा उक्थ्यं वोय्यं षोड़शैव तया रुद्वा स्वर्गं लोकमध्यारोहन्ति ॥ २० ॥

अथातोऽह्नामध्यारोहः । प्रायणीयेनातिरात्रेणोदयनीयमतिरात्रमध्यारोहन्ति, चतुर्विंशेन महाव्रतमभिप्लवेन परमभिप्लवं, पृष्ठेन परं पृष्ठमभिजिताऽभिजितं, स्वरसामभिः परान् स्वरसामानः ऽथ हैतदहरवाप्नुयमेति यद्देपुवतमपरेषां स्विदितमह्नां परेषामित्यपरेषां च परेषां चेति ब्रूयात्स वा एष संवत्सरः ॥ २१ ॥

अथातोऽह्नां नेवाहः । प्रायणीयोऽतिरात्रश्चतुर्विंशायाह्ने निवहति,(१) चतुर्विंशमहरभिप्लवाय, अभिप्लवः पृष्ठ्याय, पृष्ठ्योऽभिजिते, अभिजित स्वरसामभ्यः, स्वरसामानो विषुवते, विषुवान् स्वरसामभ्यः, स्वरसामाना विश्वजिते, विश्वजित् पृष्ठ्याभिप्लवाभ्यां, पृष्ठ्याभिप्लवौ गवायुर्भ्यां, गवायुषो दशरात्राय, दशरात्रो महाव्रताय, महाव्रतमुदयनीयायातिरात्राय, उदयनीयोऽतिरात्रः स्वर्गाय लोकायान्नाद्याय प्रतिष्ठित्यै य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ २२॥

आदित्याश्च ह वा आङ्गिरसश्च स्वर्गे लोकेऽस्पर्द्धन्त वयं पूर्वे स्वरेष्यामो वयं पूर्वं इति त आदित्या लघुभिः सामभिश्चतुर्भिः स्तोमैर्द्वाभ्यां पृष्ठाभ्यां स्वर्गं लोकमभ्यप्लवन्त,यदभ्यप्लवन्त तस्मादभिप्लवोऽनस्य एवाङ्गिरसः गुरुभिः सामभिः सर्वैः स्तोमैः सर्वैस्पृष्ठैः स्वर्गं लोकमभ्य-

(१) अहं न वहतीति क, ध, ।

सृगन्त, यदभ्यसृगन्त तस्मात् पृष्ठ्यस्तं वा एतं सृगं सन्तं पृष्ठ इत्याचक्षते, परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विषः। अभिप्लवात् पृष्ठ्यो निर्मितः, पृष्ठ्यादभिजित्, अभिजितः स्वरसामानः, स्वरसामभ्यो विषुवान्, विषुवतः स्वरसामानः, स्वरसामभ्यो विश्वजिद्विश्वजितः पृष्ठ्याभिप्लवौ, पृष्ठ्याभिप्लवाभ्यां गवायुषी, गवायुर्भ्यां दशरात्रस्तानीह वा एतानि यज्ञारण्यानि यज्ञकृन्तत्राणि तेषां शतं शतं रथानां न्यन्तरं तद्यथाऽरण्यान्यारूढा अशनापिपासे ते पाप्मानं इंहतो परिप्लवेते एवं हैवैते प्रप्लवन्ते ये विद्वांस उपयन्त्यथ ये विद्वांसमुपयन्ति तद्यथा प्रवाहात् प्रवाहं स्थलात् स्थलं समात्समं सुखात्सुखमभयादभयमुपसङ्क्रामन्तीत्येवं हैवैते संवत्सरस्योदृचं समश्नुवामहा इति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

प्रेदिर्ह वै कौशाम्बेयः कोसुरविन्दरुद्दालक आरुणौ ब्रह्मचर्यमुवाच तमाचार्यः पप्रच्छ कुमारः कति ते पिता संवत्सरस्याह्नान्यमन्यतेति कति त्वेवेति दशेति होवाच दश वा इति होवाच दशाक्षरा विराड् वैराजो यज्ञः कति त्वेवेति नवेति होवाच नव वा इति होवाच नव वै प्राणाः प्राणैः यज्ञस्तायते कति त्वेवेत्यष्टेति होवाचाष्ट वा इति होवाचाष्टाक्षरा गायत्री गायत्रो यज्ञः कति त्वेवेति सप्तेति होवाच सप्त वा इति होवाच सप्त छन्दांसि छन्दोभिर्यज्ञस्तायते कति त्वेवेति षडिति होवाच षड् वा इति होवाच षड् वा ऋतव ऋतूनामाप्त्यै कति त्वेवेति पञ्चेति होवाच पञ्च वा इति होवाच पञ्चपदा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञः कति त्वेवेति चत्वारीति होवाच चत्वारि वा इति होवाच चत्वारो वै वेदा वेदैर्यज्ञस्तायते कति त्वेवेति त्रीणीति होवाच

चोणि वा इति होवाच त्रिपवणो वै यज्ञः सवनैर्ह्येवत्नस्तायते कति स्वेवेति द्वे इति होवाच द्वे वा इति होवाच द्विपाद्दै पुरुषो द्विप्रतिष्ठः पुरुषः पुरुषो वै यज्ञः कति त्वेवेत्येकमिति होवाचैकम् वा इति होवाचाहरहरित्येकमेव सर्वं संवत्सरम् (१)॥ २४॥

इति गोपथब्राह्मणपूर्व्वभागे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः।

अथ पञ्चमः प्रपाठकः।

ओं अभिप्लवः षडहः षडहानि भवन्ति ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुर्ज्योतिरभिप्लवः पञ्चाहः पञ्च ह्येवाहानि भवन्ति यद्देव प्रथममहस्तदुत्तममहरभिप्लवचतुरहश्चत्वारो हि स्तोमा भवन्ति त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदशैकविंश एवाभिप्लवस्त्र्यहस्त्र्यहाहत्तिर्ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुर्ज्योतिरभिप्लवो द्व्यहो द्वे ह्येव सामनी भवतो बृहद्रथन्तरएवाभिप्लव एकाह एवाहस्य स्तोमैः स्तायते चतुर्णामुक्थानां द्वादशस्तोत्राण्यतिरिच्यन्ते स सप्तमोऽग्निष्टोमस्तथा खलु सप्ताग्निष्टोमा मासि सम्पद्यन्ते इति ब्राह्मणम्॥१।

अथातो गाधप्रतिष्ठा समुद्रं वा एते प्रतरन्ति ये संवत्सराय दीक्षन्ते तेषां तीर्थमेव प्रायणीयोऽतिरात्रस्तीर्थेन हि प्रतरन्ति तद्यथा समुद्रं तीर्थेन प्रतरेयुस्तादृक् तद्गाधप्रतिष्ठा चतुर्विंशमहर्यथोपकक्षदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा यतो विश्रम्य प्रयायेयुस्तादृक् तत् प्रश्ने योऽभिप्लवः प्रश्ने यः पृष्ठ्योगाधप्रतिष्ठाभिजिद्यथोपकक्षदघ्नं वा

१ चहरह.रित्येकमेव सर्वं संवत्सरमिति ख, ग।

कण्ठदघ्न वा यतो विश्रम्य प्रस्नायेयुस्तादृक् तस्योविदघ्न एव प्रथम स्वरसामा जानुदघ्नो द्वितीय कुल्फदघ्नस्तृतीयो दीपप्रतिष्ठा विषुवान्यथोपकक्षदघ्न वा कण्ठदघ्न वा यतो विश्रम्य प्रस्नायेयुस्तादृक् ततकुल्फदघ्न एव प्रथमोऽर्वाक् स्वरसामा जानुदघ्नो द्वितीयो नोविदघ्नस्तृतीयो गाधप्रतिष्ठा विश्वजिद्यथोपकक्षदघ्न वा कण्ठदघ्न वा यतो विश्रम्य प्रस्नायेयुस्तादृक् तत्प्रश्ने य पृष्ठा प्रश्ने योऽभिप्लव प्रश्नेयो गवायुषी प्रश्ने यो दशरात्री गाधप्रतिष्ठा महाव्रत यथोपकक्षदघ्न वा कण्ठदघ्न वा यतो विश्रम्य प्रस्नायेयुस्तादृक् तत्तेषा तीर्थमेवोदयनीयोऽतिरात्रस्तीर्थेन ह्युदयन्ति तद्यथा समुद्र तीर्थे नादेयुस्तादृक्तदथ ह स्माह श्वेतकेतुरारुणेय सवत्सरस्याहं दीक्षा इति तस्य ह पिता मुखमुदीक्ष्योवाच वेत्थ सुत त्वमायुष्मान् सवत्सरस्य गाधप्रतिष्ठे इति वेदेत्येतद्ध स्मैतद्विद्वानाहेति ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

पुरुषो वाव सवत्सरस्तस्य पादावेव प्रायणीयोऽतिरात्रः पादाभ्यां हि प्रयन्ति (१) तयोर्यच्छुक्लं तदह्नो रूपं यत् कृष्णं तद्रात्रेः नखानि नक्षत्राणां रूपं लोमान्योषधिवनस्पतीनामूरू चतुर्विंशमहरुरोऽभिप्लव पृष्ठ उ पृष्ठ्य शिर एव त्रिवृत् त्रिवृतं हीव शिरो भवति त्वगस्थिमज्जामस्तिष्कं ग्रीवा पञ्चदशश्चतुर्दश ह्येवै तस्या करणानि भवन्ति वीर्यं पञ्चदश तस्मात्ताभिरणीभिः सतीभिर्गुरु भार (२)हरति तस्माद्ग्रीवा पञ्चदश उरु सप्तदशौष्ठावन्ये यच्च वीष्ठावन्य उरु सप्तदश तस्मादुरु सप्तदश-

(१) पादाभ्यां प्रयान्ति इति ख ग ।

(२) गुरु भरमिति ख ग ।

साहोरात्राणीत्येतावन्त एव पुरुषस्य प्राणा इत्यत्र तत्-समं, सप्त च ह वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहानि च रात्रयश्चेत्येतावन्त एव पुरुषस्यास्थीनि च मज्जानश्चेत्यत्र तत्-समं, चतुर्दश च ह वै शतानि चत्वारिंशच्च संवत्सरस्यार्द्धो-हायार्द्धरात्रयश्चेत्येतावन्त एव पुरुषस्य स्नुरामांसानीत्यत्र तत् सप्तमष्टाविंशतिश्च ह वै शतान्यशीतिश्च संवत्सरस्य पादा-हाश्च पादरात्रयश्चेत्येतावन्त एव पुरुषस्य स्नावा बन्ध्या इत्यत्र तत् समं, दश च ह वै सहस्राण्यष्टौ च शतानि संवत्सरस्य मुहूर्त्ता इत्येतावन्त एव पुरुषस्य पेशशमरा इत्यत्र तत्समं, यावन्तो मुहूर्त्ताः पञ्चदशकृत्वस्तावन्तः प्राणा यावन्तः प्राणाः पञ्चदशकृत्वस्ता-वन्तोऽपानाः यावन्तोऽपानाः पञ्चदशकृत्वस्तावन्तो व्याना यावन्तो व्यानाः पञ्चदशकृत्वस्तावन्तः समाना यावन्तः समानाः पञ्चदश-कृत्वस्तावन्त उदाना यावन्त उदानाः पञ्चदशकृत्वस्तावन्त्येतादीनि यावन्त्येतादीनि तावन्त्येतर्हीणि यावन्त्येतर्हीणि तावन्ति स्वेदाय-नानि यावन्ति स्वेदायनानि तावन्ति क्षिप्रायणानि यावन्ति क्षिप्रायणानि तावन्तो रोमकूपा यावन्तो रोमकूपाः पञ्चदश-कृत्वस्तावन्तो वर्षतो धारास्तदेतत् क्रोशशतिकम्परिमाणं।

तदप्येतदृचोक्तम्। अमादन्यत्र परिवर्त्तमानश्चरन्नासीनो यदि वा स्वपन्नपि। अहोरात्राभ्यां पुरुषः क्षणेन कतिकृत्वः प्राणति चापानति च। शतं शतानि परिवत्सराणामष्टौ च शतानि मुहूर्त्तान् यान् वदन्ति (१) अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन कतिकृत्वः प्राणति चापानति चेति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

(१) शतानि संवत्सरस्य मुहूर्त्तान् यान् वदन्तीति ख, ग,।

संवत्सरस्य समता वेदितव्येति ह स्मा ह वा स्यरैकमेव पुरस्ताद् विषुवतोऽतिरात्रमुपयन्त्येकमुपरिष्टात्त्रिपञ्चाशतमेव पुरस्ताद्विषुवतोऽग्निष्टोमानुपयन्ति त्रिपञ्चाशतमुपरिष्टाद्विंशतिशतमेव पुरस्ताद्विषुवत उक्थानुपयन्ति विंशतिशतमुपरिष्टात् षडेव पुरस्ताद्विषुवतः षोड़शिन उपयन्ति षडुपरिष्टात् त्रिंशदेव पुरस्ताद्विषुवतः षड़हानुपयन्ति त्रिंशदुपरिष्टात् सैषा संवत्सरस्य समता स य एवमेतां संवत्सरस्य समतां वेद संवत्सरेण स आत्मा सलोको भूत्वा देवानप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अथातो यज्ञक्रमाः । अग्न्याधेयमग्न्याधेयात् पूर्णाहुतिः, पूर्णाहुतेरग्निहोत्रमग्निहोत्राद्दर्शपूर्णमासौ(१)दर्शपूर्णमासाभ्यामाग्रयणं, आग्रयणाच्चातुर्मास्यानि, चातुर्मास्येभ्यः पशुबन्धः, पशुबन्धादग्निष्टोमोऽग्निष्टोमाद्राजसूयो राजसूयाद्वाजपेयः, वाजपेयादश्वमेधः, अश्वमेधात्पुरुषमेधः, पुरुषमेधात्सर्वमेधः, सर्वमेधाद्दक्षिणावन्तो दक्षिणवद्भ्यो दक्षिणा अदक्षिणाः सहस्रदक्षिणे प्रत्यतिष्ठं स्ते वा एते यज्ञक्रमाः । स य एवमेतान् यज्ञक्रमान्वेद यज्ञेन स आत्मा सलोको भूत्वा देवानप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

प्रजापतिरकामयतानन्त्यमश्नुवेयेति(२) सोऽग्नीनाधाय पूर्णाहुत्या यजेत सोऽन्तमेवापश्यत्सोऽग्निहोत्रेणेष्ट्वाऽन्तमेवापश्यत् स दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वाऽन्तमेवापश्यत् स आग्रयणेनेष्ट्वाऽन्तमेवापश्यत्स चातुर्मास्यैरिष्ट्वाऽन्तमेवापश्यत्स पशुबन्धेनेष्ट्वाऽन्तमेवापश्यत्सोऽग्निष्टोमेनेष्ट्वाऽन्तमेवापश्यत्स राजसूयेनेष्ट्वा राजेति नामाधत्त सोऽन्तमे-

---

(१) पौर्णमासाविति ख, ग, ।

(२) अनन्तमश्नुवेयेति ख, ग ।

साहोरात्राणीत्येतावन्त एव पुरुषस्य प्राणा इत्यत्र तत्-समं, दश च ह वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहानि च रात्रयश्चेत्येतावन्त एव पुरुषस्याक्षीनि च मज्जानश्चेत्यत्र तत्-समं, चतुर्दश च ह वै शतानि चत्वारिंशच्च संवत्सरस्यार्द्धाहाश्चार्द्धरात्रयश्चेत्येतावन्त एव पुरुषस्य स्नावमांसानीत्यत्र तत् सममष्टाविंशतिश्च ह वै शतान्यशीतिश्च संवत्सरस्य पादाहाश्च पादरात्रयश्चेत्येतावन्त एव पुरुषस्य स्नावा बन्ध्या इत्यत्र तत् समं, दश च ह वै सहस्राण्यष्टौ च शतानि संवत्सरस्य मुहूर्त्ताः इत्येतावन्त एव पुरुषस्य पेशशमरा इत्यत्र तत्समं, यावन्तो मुहूर्त्ताः पञ्चदशकृत्वस्तावन्तः प्राणा यावन्तः प्राणाः पञ्चदशकृत्वस्तावन्तोऽपानाः यावन्तोऽपानाः पञ्चदशकृत्वस्तावन्तो व्याना यावन्तो व्यानाः पञ्चदशकृत्वस्तावन्तः समाना यावन्तः समानाः पञ्चदशकृत्वस्तावन्त उदाना यावन्त उदानाः पञ्चदशकृत्वस्तावन्त्येतादीनि यावन्त्येतादीनि तावन्त्येतर्हीणि यावन्त्येतर्हीणि तावन्ति स्वेदायनानि यावन्ति स्वेदायनानि तावन्ति चिप्रायणानि यावन्ति चिप्रायणानि तावन्तो रोमकूपा यावन्तो रोमकूपाः पञ्चदशकृत्वस्तावन्तो वर्षतो धारास्तदेतत् क्रोशशतिकम्परिमाणं।

तदप्येतदृचोक्तम्। यमादन्यत्र परिवर्त्तमानश्चरन्नासीनो यदि वा स्वपन्नपि। अहोरात्राभ्यां पुरुषः क्षणेन कतिकृत्वः प्राणति चापानति च। शतं शतानि परिवत्सराणामष्टौ च शतानि मुहूर्त्तान् यान् वदन्ति (१) अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन कतिकृत्वः प्राणति चापानति चेति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

(१) शतानि संवत्सरस्य मुहूर्त्तान यान् वदन्तीति ख, ग, ।

संवत्सरस्य समता वेदितव्येति ह स्मा ह वा स्वरेकमेव पुरस्ताद् विषुवतोऽतिरात्रमुपयन्त्येकमुपरिष्टात्त्रिपञ्चाशतमेव पुरस्ताद्विषुवतोऽग्निष्टोमानुपयन्ति त्रिपञ्चाशतमुपरिष्टाद्विंशतिशतमेव पुरस्ताद्विषुवत उक्थानुपयन्ति विंशतिशतमुपरिष्टात् षडेव पुरस्ताद्विषुवतः षोडशिन उपयन्ति षडुपरिष्टात् त्रिंशदेव पुरस्ताद्विषुवतः षडहानुपयन्ति त्रिंशदुपरिष्टात् सैषा संवत्सरस्य समता स य एवमेतां संवत्सरस्य समतां वेद संवत्सरेण स आत्मा सलोको भूत्वा देवानप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अथातो यज्ञक्रमाः । अग्न्याधेयमग्न्याधेयात् पूर्णाहुतिः, पूर्णाहुतेरग्निहोत्रमग्निहोत्राद्दर्शपूर्णमासौ(१)दर्शपूर्णमासाभ्यामाग्रयणं, आग्रयणाच्चातुर्मास्यानि, चातुर्मास्येभ्यः पशुबन्धः, पशुबन्धादग्निष्टोमोऽग्निष्टोमाद्राजसूयो राजसूयाद्वाजपेयः, वाजपेयादश्वमेधः, अश्वमेधात्पुरुषमेधः, पुरुषमेधात्सर्वमेधः, सर्वमेधाद्दक्षिणावन्तो दक्षिणवन्तो दक्षिणा अदक्षिणाः सहस्रदक्षिणे प्रत्यतिष्ठंस्ते वा एते यज्ञक्रमाः । स य एवमेतान् यज्ञक्रमान्वेद यज्ञेन स आत्मा सलोको भूत्वा देवानप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

प्रजापतिरकामयतानन्त्यमश्नुवीयेति(२) सोऽग्नीनाधाय पूर्णाहुत्या यजेत सोऽन्तमेवापश्यत्सोऽग्निहोत्रेणेष्ट्वाऽन्तमेवापश्यत् स दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वाऽन्तमेवापश्यत् स आग्रयणेनेष्ट्वाऽन्तमेवापश्यत्स चातुर्मास्यैरिष्ट्वाऽन्तमेवापश्यत्स पशुबन्धेनेष्ट्वाऽन्तमेवापश्यत्सोऽग्निष्टोमेनेष्ट्वाऽन्तमेवापश्यत्स राजसूयेनेष्ट्वा राजेति नामाधत्त सो-

(१) पौर्णमासाविति ख, ग, ।
(२) अनन्तमश्नुवीयेति ख, ग ।

वापश्यत्स वाजपेयेनेष्ट्वा सम्राडिति नामाधत्त सोऽन्तमेवापश्य त्सोऽश्वमेधेनेष्ट्वा स्वराडिति नामाधत्त सोऽन्तमेवापश्यत्स पुरुषमेधेनेष्ट्वा विराडिति नामाधत्त सोऽन्तमेवापश्यत्स सर्वमेधेनेष्ट्वा सर्वराडिति नामाधत्त सोऽन्तमेवापश्यत्सोऽहीनैर्दक्षिणावद्भिरिष्ट्वाऽन्तमेवापश्यत्सोऽहीनैरदक्षिणावद्भिरिष्ट्वाऽन्तमेवापश्यत्स सर्वेणोभयतोऽतिरात्रेणान्ततो यजेत वाचं ह वै होत्रे प्रायच्छत्प्राणमध्वर्य्यवे चक्षुरुद्गात्रे मनो ब्रह्मणेऽङ्गानि होत्रकेभ्य आत्मानं सदस्येभ्य एवमानन्त्यमात्मानं दत्वानन्त्यमश्नुयेति तया दक्षिणा-अनयत्ताभिरात्मानं निष्क्रीणीय तस्मादेतेन ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोमेनात्मनिष्क्रयणेन सहस्रदक्षिणेन पृष्ठ्यशमनीयेन त्वरेत यो ह्यनिष्ट्वा पृष्ठ्यशमनीयेन प्रैत्यात्मानं सो निष्क्रीणीय प्रैतीति ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

यद्वै संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषामग्निहोत्रमनन्तरितं भवति व्रतेनेति ब्रूयात्, कथमेषां दर्शोऽनन्तरितो भवति दध्ना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्, कथमेषां पौर्णमासमनन्तरितं भवति आज्येन च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्, कथमेषामाग्रयणमनन्तरितं भवति सौम्येन चरुणेति ब्रूयात् कथमेषां चातुर्मास्यान्यनन्तरितानि भवन्ति पयसेति ब्रूयात्, कथमेषां पशुबन्धोऽनन्तरितो भवति पशुना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्, कथमेषां सौम्योऽध्वरोऽनन्तरितो भवति ग्रहैरिति ब्रूयात्, कथमेषां गृहमेधोऽनन्तरितो भवति धानाकरम्भैरिति ब्रूयात्, कथमेषां पितृयज्ञोऽनन्तरितो भवत्यौपासनैरिति ब्रूयात्, कथमेषां मिथुनमनन्तरितं भवति हिङ्कारेणेति ब्रूयात्तैषा संवत्सरे यज्ञक्रतूनामुपैति स य एवमेतां

सवसरे यज्ञक्रतूनामुपैति वेद यज्ञेन स आत्मा सलोको भूत्वा देवाꣳअप्येतीति ब्राह्मणम ॥ ८ ॥

देवा ह वै सहस्रसवत्सराय दिदीचिरे, तेषा पञ्चशतानि सवत्सराणा पर्युपेतान्यासदथेद सर्वं ग्रुवुर्ये स्तोमा यानि पृष्ठानि यानि शस्त्राणि ते देवा इह सामिवासुरुप त यज्ञक्रतु जानीमो य सहस्रसवत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो य सहस्रसवत्सरेण यजेतेति तदयातयाममध्ये यज्ञस्यापश्यस्तेनायातयाम्यायपिदे व्युष्टिरासीत्ता पञ्चस्वपश्यह्चि यजुषि साम्नि शान्तेऽथ घोरे, ता वा एता पञ्चव्याहृतयो भवन्त्यो श्रावयास्तु श्रौषड् यज ये यजामहे वौषडिति ते देवा इह सामिवासुरुप त यज्ञक्रतु जानीमो य सहस्रसवत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो य सहस्रसवत्सरेण यजेतेति तत एतन्तापचित सहस्रसवत्सरस्याञ्जस्यमपश्यस्ते ह्येव स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि शस्त्राणि स खलु द्वादशमासा दीक्षाभिरेति द्वादशमासानुपसद्भिर्द्वादशमासा सुत्याभिरथ यद द्वादशमासा दीक्षाभिरेति द्वादशमासानुपसद्भिस्तेनै तावन्नर्कीवाप्नोति अथ यट द्वादशमासा सुत्याभिस्तेनेद महदुक्थाम वाप्नोति ते देवा इह सामिवासुरुप त यज्ञक्रतु जानीमो य सहस्र सवत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो य सहस्रसवत्सरेण यजेतेति तत एत सवत्सरन्तापयित्तस्याञ्जस्यमपश्यस्ते ह्येव स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि शस्त्राणि ते देवा इह सामिवासुरुप त यज्ञक्रतु जानीमो य सहस्रसवत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो य सहस्रसवत्सरेण यजेतेति तत एत द्वादशाह सवत्सरस्याञ्जस्यमपश्यस्ते ह्येव स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि

स्त्राणि स खलु द्वादशाहं दीक्षाभिरेति द्वादशाहमुपसद्भिर्द्वादशाहं सुत्याभिरथ यद् द्वादशाहं दीक्षाभिरेति द्वादशाहमुपसद्भिस्ते-नैतावन्नाक्षीयाप्नोत्यथ यद् द्वादशाहं सुत्याभिस्तेनेदं महदुक्थ्य-मवाप्नोति ते देवा इह सामिवासुरुप तं यज्ञक्रतुं जानीमो यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण यजेतेति तत एतं पृष्ठाः षड़हं द्वादशाहस्याञ्जस्यमपश्यं स्ते ह्येव स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि शस्त्राणि ते देवा इह सामि-वासुरुप तं यज्ञक्रतुं जानीमो यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण यजेतेति तत एतं विश्वजितं पृष्ठ्यं षड़हस्याञ्जस्यमपश्यंस्ते ह्येव स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि शस्त्राणि ते देवा इह सामिवासुरुप तं यज्ञक्रतुं जानीमो यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण यजेतेति स वा एष विश्वजिद् यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमैष ह प्रजानां प्रजापतिर्यद्विश्वजिदिति ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

पुरुषं ह वै नारायणं प्रजापतिरुवाच यजस्व यजस्वेति स-होवाच यजस्व यजस्वेत्येवं हात्थमाविरयचतेमे वसवः प्रातःसवने-नागू रुद्रा माध्यन्दिने सवन आदित्यास्तृतीयसवने यज्ञवास्तु-न्येव पर्य्यशिषो यज्ञवास्तुमित्येवमाशिषोऽहं वा एतद्वेद यत्रे वसवः प्रातःसवनेनागू रुद्रा माध्यन्दिने सवन आदित्यास्तृतीयसवने यज्ञवास्तुन्येव पर्य्यशिषो यज्ञवास्तुमित्येवमाशिषो विद्वांसो नूनं त्वा याजयेयुरेते ह वा अविद्वांसो यदाहृग्विद् होता भवत्ययजु-र्विदध्वर्युरसामविदुद्गाता भृग्वङ्गिरोविदब्रह्मा यजस्वैव हन्त तु ते नहक्ष्यामि यथा सूत्रे मणिरिव सूत्रमेतान्युक्थाहानि भवन्ति

स्वमिव वा मणाविति तस्मात्र एव सर्वविस्यात् तं ब्रह्माणं कुर्वीतैव ह वै विद्वान् सर्वविद्ब्रह्मा यदृग्विदिरोविदेते ह वा अस्य सर्वस्य शमयितारः पालयितारस्तस्माद्ब्रह्मा स्तते बहिः-पवमाने वाचयति ॥ ११ ॥

श्येनोऽसि गायत्रच्छन्दा अनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारयेति स-यदाह श्येनोऽसीति सोमं वा एतदाहैव ह वा अग्निर्भूत्वाऽस्मिं लोके संशाययति तदसंशाययति तस्माच्छ्येनस्तच्छ्येनस्य श्ये-नत्वं स यदाह गायत्रच्छन्दा अनु त्वारभ इति गायत्रेण च्छन्दसा वसुभिर्देवैः प्रात.सवनेऽस्मिं लोकेऽग्निं त्वामन्वारभते स यदाह स्वस्ति मा सम्पारयेति गायत्रेणैव च्छन्दसा वसुभिर्देवैः प्रातः-सवनेऽस्मिं लोकेऽग्निना देवेन स्वस्ति सम्पारयेति गायत्रेणैवैनन्त-च्छन्दसा वसुभिर्देवैः प्रातःसवनेऽस्मिं लोकेऽग्निना देवेन स्वस्ति सम्पयते य एवं वेद ॥ १२ ॥

अथ माध्यन्दिने पवमाने वाचयति सम्राडसि त्रिष्टुप्छन्दा-अनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारयेति स यदाह सम्राडसीति सोमं वा एतदाहैव ह वै वायुर्भूत्वाऽन्तरिक्षलोके सम्राजति तद्यत् स-म्राजति तस्मात्सम्राट् तत् सम्राजस्य सम्राट्त्वं स यदाह त्रिष्टुप्-छन्दा अनु त्वारभ इति त्रैष्टुभेण छन्दसा रुद्रैर्देवैर्माध्यन्दिने सवनेऽन्तरिक्षे लोके वायुं त्वामन्वारभते स यदाह स्वस्ति मा सम्पारयेति त्रैष्टुभेणैव च्छन्दसा रुद्रैर्देवैर्माध्यन्दिने सवनेऽन्तरिक्ष-लोके वायुना देवेन स्वस्ति मा सम्पारयेति त्रैष्टुभेणैवैनं तच्छ-न्दसा रुद्रैर्देवैर्माध्यन्दिने सवनेऽन्तरिक्षलोके वायुना देवेन स्वस्ति सम्पयते य एवं वेद ॥ १३ ॥

अथार्भवे पवमाने वाचयति स्वरोऽसि गयोऽसि जगच्छन्दा अनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारयेति स यदाह स्वरोऽसीति सोमं वा एतदाहैष ह वै सूर्यो भूत्वाऽमुष्मिं लोके स्वरति तद्यत् स्वरति तस्मात् स्वरस्तत् स्वरस्य स्वरत्वं स यदाह गयोऽसीति सोमं वा एतदाहैष ह वै चन्द्रमा भूत्वा सर्वां लोकान् गच्छति तद् यद् गच्छति तस्माद्गयस्तद्गयस्य गयत्वं स यदाह जगच्छन्दा अनु त्वारभ इति जागतेन छन्दसाऽऽदित्यैर्देवैस्तृतीयसवनेऽमुष्मिन् लोके सूर्यं सन्तमन्वारभते स यदाह स्वस्ति मा सम्पारयेति जागतेनैव च्छन्दसाऽऽदित्यैर्देवैस्तृतीयसवनेऽमुष्मिं लोके सर्येण देवेन स्वस्ति सम्पारयेति जागतेनैवैनमेतच्छन्दसाऽऽदित्यैर्देवैस्तृतीयसवनेऽमुष्मिं लोके सूर्येण देवेन स्वस्ति सम्मयते य एवं वेद ॥ १४ ॥

अथ संस्थिते संस्थिते सवने वाचयति मयि भर्गो मयि महो मयि यशो मयि सर्वमिति पृथिव्येव भर्गो ऽन्तरिक्ष एव महो द्यौरेव यशोऽप एव सर्वमग्निरेव भर्गो वायुरेव मह आदित्य एव यशश्चन्द्रमा एव सर्वं वसव एव भर्गो रुद्रा एव मह आदित्या एव यशो विश्वेदेवा एव सर्वं गायत्र्येव भर्गस्त्रिष्टुबेव महो जगत्येव यशोऽनुष्टुबेव सर्वं प्राच्येव भर्गः प्रतीच्येव मह उदीच्येव यशो दक्षिणैव सर्वं वसन्त एव भर्गो ग्रीष्म एव महो वर्षा एव यशः शरदेव सर्वं त्रिवृदेव भर्गः पञ्चदश एव महः सप्तदश एव यश एकविंश एव सर्वमृग्वेद एव भर्गो यजुर्वेद एव महः सामवेद एव यशो ब्रह्मवेद एव सर्वं होतैव भर्गोऽध्वर्युरेव मह उद्गातैव यशो ब्रह्मैव सर्वं वागेव भर्गः प्राण एव महश्चक्षुरेव यशो मन एव सर्वम् ॥ १५ ॥

स यदाह भयि भर्ग इति पृथिवीमेवैतं लोकानामाहाग्निं देवानां वसून् देवां देवगणानां गायत्रं छन्दसां प्राचीन्दिशां वसन्तमृतूनां त्रिवृतं स्तोमानामृग्वेदं वेदानां होत्रं होत्रकाणां वाचमिन्द्रियाणाम् ॥ १६ ॥

स यदाह मयि मह इत्यन्तरिक्षमेवैतल्लोकानामाह(१) वायुं देवानां रुद्रां देवां देवगणानान्त्रैष्टुभं छन्दसां प्रतीचीन्दिशां ग्रीष्ममृतूनां पञ्चदशं स्तोमानां यजुर्वेदं वेदानामाध्वर्यवं होत्रकाणां प्राणमिन्द्रियाणाम् ॥ १७ ॥

स यदाह मयि यश इति दिवमेवैतल्लोकानामाहादित्यं(२) देवानामादित्यां देवां देवगणानां जागतं छन्दसामुदीचीन्दिशां वर्षा ऋतूनां सप्तदशं स्तोमानां सामवेदं वेदानामौद्गात्रं होत्रकाणां चक्षुरिन्द्रियाणाम् ॥ १८ ॥

स यदाह मयि सर्वमित्यप एवैतल्लोकानामाह(३) चन्द्रमसन्देवानां विश्वां देवां देवगणानामानुष्टुभं छन्दसां दक्षिणां दिशां शरदमृतूनामेकविंशं स्तोमानां ब्रह्मवेदं वेदानां ब्रह्मत्वं होत्रकाणां मन इन्द्रियाणाम् ॥ १९ ॥

स वा एष दशधा चतुः सम्पद्यते, दश च ह वै चतुर्विराजोऽक्षराणि तद्भर्मा उपजीवन्ति श्रीर्वै विराड्यशोऽन्नाद्यं श्रियमेव तद्विराजं यशस्यन्नाद्ये प्रतिष्ठापयति प्रतितिष्ठन्तीरिदं सर्वमनुप्रतिष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ २० ॥

---

(१) एतल्लोकानामाहेति क, ।

(२) एतं लोकानामाहादित्यमिति क, ।

(३) एतल्लोकानामाहेति क, ।

गनर्वाणं ह वै देवं दध्यङाङ्गिरसमुपसीद ह यज्ञस्य शृष्टिं समग्रयामहा इति स दध्यङाङ्गिरसोऽब्रवीद्यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञेऽन्वितं वेद नास्य यज्ञो रिष्यति न यज्ञपतिं रिष्यतीति ता वा एताः पञ्च व्याहृतयो भवन्त्यों श्रावयास्तु श्रौषड् यज ये यजामहे वौषडिति स दध्यङाङ्गिरसोऽब्रवीच्च वयं विद्मो यदि ब्राह्मणाः स्मो यद्यब्राह्मणाः स्मो यदि तस्य ऋषेः स्मो यदि नान्यस्य त्वनर्षेयस्य ह वा ऋतावन्तश्च पितरः स्वधायामावृपायन्त वयं यदामहे १यवं वदामहा १ इति सोऽयात् स्वायम्भुवो वा ऋतावन्तो मदेयातो न वयं वदामहा २ इति तस्मात्प्रवरे प्रव्रियमाणे वाचयेद्देवाः पितर इति तिस्रो य एति संयजति स भवति यत्र न ब्रूते यत्र न ब्रूत इति ब्राह्मणम् ॥ २१ ॥

सावित्रं ह स्म वैतं पूर्वं पुरस्तात् पशुमालभन्त इति मे तर्हि प्राजापत्यं यो ह्येव सविता स प्रजापतिरिति वदन्तस्तस्माद् सर्मोऽग्नौ स्तेन यजेरंस्ते समानधिष्ट्य एव सूरीषा सम्भरणीया या उषा सम्भरणीया यां विन्युष्याग्नौस्त्वया यजेरंस्तेनागाधिष्ठा एव स्युरादीचिणीया या दीचिणीया यां सन्युष्याग्नौस्तेन यजेरंस्ते समानधिष्ठा एव स्युरोदवसानीया या उदवसानीया यां विन्युष्याग्नौ स्वया यजेरंस्तेनागाधिष्ठा एव स्युरथ यदि यजमानस्योपतयेत्याग्नेतोऽग्नीनाधाय तावदासीत यावदश्वः स्याद्यदि प्रेयात्स्वैरेव तमग्निभिर्दहेद् दग्ध वा अग्निभिरितरे यजमाना आसत इति वदन्तस्तस्य तदेव ब्राह्मणं यददः पुरःसवने पितृमेध न्यायेनो व्याख्याताः ॥ २२ ॥

सायं प्रातर्होमौ स्थालीपाको नवश्च यः। बलिश्च पितृ-

यज्ञयाष्टका सप्तम पश्वरित्येते पाकयज्ञा.। अग्न्याधेयमग्नि
होत्र पौर्णमास्यमावास्ये। नवेष्टिश्चातुर्मास्यानि पशुबन्धोऽत्र सप्तम-
इत्येते हविर्यज्ञा । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्था षोडशि-
मास्तत । वाजपेयोऽतिरात्रश्चाप्तोर्यामात्र सप्तम इत्येते
सुत्या । केस्विद्देवा प्रयोवाजा केस्विद्देवा अभिद्यव । केस्विद्देवा
हविष्मन्त किस्विज्जिगाति सुम्नयु । ऋतव एव प्रयोवाजा
मासा देवा अभिद्यव । अर्द्धमासा हविष्मन्तस्ताज्जिगाति
सुम्नयु । कतिस्विद्रात्रय कत्यहानि कति स्तोत्राणि कति
शस्त्राण्यस्य। कतिचित्सवना सवत्सरस्य स्तोत्रिया पदा-
क्षराणि कत्यस्य। द्वावतिरात्रौ षट्शतमग्निष्टोमा द्वे वि
शतिशते उक्थ्यानां। द्वादशषोडशिन षष्टि षडहा वैषु-
वतश्च। अहान्यस्य विंशत्यिशतानि त्रीण्यहश्चैक तावदस्य।
सवत्सरस्य सवना सहस्रमशीतिरि त्रीणि च संस्तुतस्य। षट्-
षष्टिश्च द्वे च शते च भवत स्तोत्र शस्त्राणामयुत चैकमस्य।
स्तोत्रियाश्च नवतिसहस्रा द्वे नियुते नवतिश्चातिषट् च।
अष्टौ शतान्ययुतानि त्रिंशच्चतुर्नवतिश्च पदान्यस्य। सवत्स-
रस्य कविभिर्मितस्यैतावती मध्यमा देवमात्रा। अयुतमेक
प्रयुतानि विंशद्द्वे नियुते तथा ह्यनुष्टुप् । अष्टौ शतानि
नव चाक्षराण्येतावानात्मा परम प्रजापते । आद्य वषट्-
कार प्रदानान्तमेतमग्निष्टोमे पर्वश स धु हिस । सौभेषज
छन्द ईप्सन्त्यदग्नौ चतु शत बहुधा हूयते यत्। प्रात सवनस्तुत
एकविंशो गायत्रस्तोममित एक एव। माध्यन्दिन सप्तदशेन
क्लृप्तस्त्रयस्त्रिंशेन सवन तृतीय"

अथर्वायां रेतस्तपसा तपस्वी वैश्वानरः सिषिचेऽपत्यमीप्सन्। ततो यज्ञे लोकजिस्रोमजभा ऋषेर्ऋषिरङ्गिराः सम्बभूव। ऋषेर्येब्रसा चतुर्विधस्य अर्हा यः श्रेयसीं लोकममुं जिगाय। यस्मै वेदाः प्रसृताः सोमबिन्दुयुक्ता वहन्ति सुकृतां सुलोकं। ऋचोऽस्य भागांश्चतुरो वहन्त्युक्थशस्त्रैः प्रमुदो मोदमानाः। यहैर्हविर्भिश्च कृताकृतश्च यजूंषि भागांश्चतुरो वहन्ति। औदुम्बर्यां सामघोषेण तावत् सविष्टुतिभिश्च स्तोमैः छन्दसा। सामानि भागांश्चतुरो वहन्ति गीत्वा स्तोमेन सह प्रस्तावेन च। प्रायश्चित्तैर्भेषजैः संस्तवन्तोऽथर्वाणोऽङ्गिरसश्च शान्ताः। ब्रह्मा ब्रह्मत्वेन प्रमुदो मोदमाना असंसृष्टान् भागांश्चतुरो वहन्ति। यो ब्रह्मवित् सोऽभिकरोऽस्तु वः शिवो धिया धीरो रक्षतु धर्ममेतं। मा वः प्रमत्तामकृताश्च यज्ञात् कर्माश्च येनाङ्गिरसोऽपियासीत्। मायुं दग्धं मात्रगस्ताः प्रमेष्ठा मा मे भूर्युक्ता विदहाय लोकान्। दिर्घं भयं रक्षत धर्ममुद्यतं यज्ञं कलाग्रस्तुतिगोपमायनं। होता च मैत्रावरुणश्च पादमच्छावाकः सह ग्रावस्तुतैकं। ऋग्भिस्तुवन्तो अहरहः पृथिव्याः अग्निं पादं ब्रह्मणा धारयन्ति। अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेता निहितं पादमेकं। समन्तरिक्षं यजुषा स्तुवन्तो वायुं पादं ब्रह्मणा धारयन्ति। साम्नोद्गाता च्छादयन्त प्रमत्त औदुम्बर्यां स्तोभदेयः सगद्गदः। विद्वान् प्रस्तोता विदहाय सुष्टुतिं सुब्रह्मण्यः प्रतिहर्त्ताऽयं यज्ञे। साम्ना दिव्येकं निहितं निस्तुवन्तः सूर्यं पादं ब्रह्मणा धारयन्ति। ब्रह्माप्येकं ब्राह्मणाच्छंसिनः सह पोताऽऽग्नीध्रो निहितं पादमेकं। अथर्व-

भिरङ्गिरोभिश्च गुप्तोऽपस्तु चन्द्रं पादं ब्रह्मणा धारयन्ति। षोडशिकं होत्रका अभिष्टुवन्ति वेदेषु युक्ताः प्रपृथक् चतुर्धा। मनीषिणो दीक्षिताः श्रद्दधाना होतारो गुप्ता अभिवहन्ति यज्ञं। दक्षिणतो ब्रह्मणसदं जनदित्येतां व्याहृतिं जपन्। सप्तदशं सदसं तं कीर्त्तयन्ति पुरा विदुः। अष्टादशी दीक्षितो दीक्षितानां यज्ञे पत्नी श्रद्दधानेह युक्ता। एकोनविंशः शमिता बभूव विंशो यज्ञे गृहपतिरेव सुन्वन्। एकविंशतिरेवैषां संस्थायामङ्गिरो वह। वेदैरभिष्टुतो लोको नानावेशापराजितः॥ २४॥

सप्त सुत्याः सप्त च पाकयज्ञाः हविर्यज्ञाः सप्त तथैकविंशतिः। सर्वे ते यज्ञा अङ्गिरसोऽपियन्ति नूतना यानृषयो सृजन्ति ये च सृष्टाः पुराणैः। एतेषु वेदेष्वपि चैकमेवापव्रजमृत्विजां सञ्चरन्ति। कूटस्तूपात् सचते तामवस्थां विस्कन्धसेनं विधृतं प्रजासु। निवर्त्तन्ते दक्षिणा नीयमानाः सुते सोमे वितते यज्ञतन्त्रे। मोघाशिषो यन्त्यनिवर्त्तमाना अनिष्टयज्ञा न तरन्ति लोकान्। द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्य्यं पृथग्वेदेषु तत् स्मृतम्। एवं व्यवस्थिता वेदाः सर्व एव स्वकर्मसु। सन्ति चैषां समानाः मन्त्राः कल्पाश्च ब्राह्मणानि च। व्यवस्थानन्तु तत्सर्वं पृथग्वेदेषु तत् स्मृतम्। ऋग्वेदस्य पृथिवी स्थानमन्तरिक्षस्थानो मध्वरः। द्यौः स्थानं सामवेदस्यापो भृग्वङ्गिरसां स्मृतं। अग्निदैवत ऋग्वेदस्य यजुर्वेदो वायुदैवतः। आदित्यः सामवेदस्य चन्द्रमा वैद्युतश्च भृग्वङ्गिरसाम्। त्रिवृत् स्तोम ऋग्वेदस्य यजूंषि पञ्चदशेन सह जज्ञिरे। सप्तदशेन सामवेद एकविंशो ब्रह्म-

सम्मितः। वागध्यात्ममृग्वेदनो यजुषां प्राण उच्यते। चक्षुषी सामवेदस्य मनो भृग्वङ्गिरसां स्मृतम्। ऋग्भिः सह गायत्रं जागतमाहुर्यजूंषि त्रैष्टुभेन सह जज्ञिरे। उष्णिक्ककुब्भ्यां भृग्वङ्गिरसो जगत्या सामानि कवयो वदन्ति। ऋग्भिः पृथिवीं यजुषाऽन्तरिक्षं साम्ना दिवं लोकजित्सोमजम्भाः। अथर्वभिरङ्गिरोभिश्च गुप्तो यज्ञश्चतुष्पाद् दिवमुद्दिह। ऋग्भिः सुशस्तो यजुषा परिष्कृतः सविष्टुतः सामजित् सोमजम्भाः। अथर्वभिरङ्गिरोभिश्च गुप्तो यज्ञश्चतुष्पाद्दिवमारुरोह। ऋचो विद्वान् पृथिवीं वेद सम्प्रति यजूंषि विद्वान् बृहदन्तरिक्षं। दिवं वेद सामगो यो विपश्चित् सर्वान् लोकान् यद्भृग्वङ्गिरोवित्। यांश्च ग्रामे यांश्चारण्ये जपन्ति मन्त्रान् नानार्थान् बहुधा जनासः। सर्वे ते यज्ञा अङ्गिरसोऽपियन्ति नूतना सा हि गतिर्ब्रह्मणो याऽवरार्ध्या। त्रिविष्टपन्त्रिदिवन्नाकमुत्तमं तमेतया त्रय्या विद्ययेति। अत उत्तरे ब्रह्मलोका महान्तोऽथर्वणामङ्गिरसाञ्च सा गतिरथर्वणामङ्गिरसाञ्च सा गतिरिति ब्राह्मणम् ॥ २५ ॥

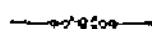
इत्यथर्ववेदे गोपथब्राह्मणपूर्वभागे पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥५॥

समाप्तमिदं गोपथब्राह्मणपूर्वार्द्धम्।

ओं श्रीब्रह्मवेदाय नमः ।

गोपथब्राह्मणोत्तरभागे

१ प्रपाठकः ।

अथ यद् ब्रह्मसदनात्तृणं निरस्यति शोधयत्येवैनं तद्यथोपविमुक्तोदमहमर्वाग्वसोः सदने सीदामीत्यर्वाग्वसुर्ह वै देवानां ब्रह्मा पराग्वसुरसुराणां तमेवैतत् पूर्वं सादयत्यरिष्टं यज्ञन्तनुतादिति यथोपविश्य जपति बृहस्पतिर्ब्रह्मेति बृहस्पतिर्वा आङ्गिरसो देवानां ब्रह्मा तस्मिन्नेवैतदनुज्ञामिच्छति प्रणीतासु प्रणीयमानासु वाचं यच्छत्या हविष्कृत उद्वादनादेतद्वै यज्ञस्य द्वारं तदेतदशून्यं करोतीष्टे च स्विष्टकृत्यनुयाजानां प्रसवादित्येतद्वै यज्ञस्य द्वितीयं द्वारन्तदेवैतदशून्यं करोति यत् परिधयः परिधीयन्ते यज्ञस्य गोपीथाय परिधीन् परिदधाति यज्ञस्य सात्मत्वाय परिधीन् संमार्ष्टि पुनात्येवैनं त्रिर्मध्यमं त्रय इमे प्राणाः प्राणानेवाभिजयति त्रिर्दक्षिणार्धं त्रयो वै लोका लोकानेवाभिजयति त्रिरुत्तरार्धं त्रयो वै देवलोका देवलोकानेवाभिजयति त्रिरुप वाजयति त्रयो वै देवयानाः पन्थानस्तानेवाभिजयति ते वै द्वादश भवन्ति द्वादश ह वै मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव तेन प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा उपदधाति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ १ ॥

प्रजापतिर्वै रुद्रं यज्ञान्निरभजत् सोऽकामयत मेऽयमस्मा-आकूतिः समृद्धिर्या मा यज्ञान्निरभाक्षीदिति । स यज्ञमभ्या-यम्याविध्य तदाविद्धं निरकृन्तत् तत् प्राशित्रमभवत्तदुदयच्छत्त-द्भगाय पर्य्यहरंस्तत्प्रतीक्षेत । तस्य चक्षुः परापतत्तस्मादाहु-रन्धो वै भग इत्यपिहतं नेक्षितुमिच्छति तत् सवित्रे पर्य्यहरंस्तत् प्रत्यगृह्णात् तस्य पाणी प्रतिच्छेद तस्मै हिरण्मयौ प्रत्यदधुस्त-स्माद्धिरण्यपाणिरिति स्तुतस्तत्पूष्णे पर्य्यहरंस्तत् प्राश्नात्तस्य दन्ताः परोप्यन्त तस्मादाहुरदन्तकः पूषा पिष्टभाजन इति तदिध्मा-याङ्गिरसाय पर्य्यहरंस्तत् प्राश्नात्तस्य शिरो व्यपतत् तं यज्ञ एवा-कल्पयत् स एष इध्मः समिधो ह पुरातनस्तदहैंय आङ्गिरसाय पर्य्यहरंस्तत्प्राश्नात्तस्याङ्गा पर्वाणि व्यस्रंसन्त तं यज्ञ एवाकल्पयत्त-देतद्बर्हिः प्रस्तरो ह पुरातनस्तद्बृहस्पतय आङ्गिरसाय पर्य्यहरत् सोऽबिभेद्बृहस्पतिरित्थं वा मार्त्तिमाछथसीति स एतं मन्त्रमपश्यत् सूर्य्यस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इत्यब्रवीन्न हि सूर्य्यस्य चक्षुः किञ्चन हिनस्ति सोऽबिभेत् प्रतिगृह्णन्तं मा हिंसिष्यतीति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रसूतः प्रशिषा प्रतिगृह्णामी-त्यब्रवीत्सवितृप्रसूत एवैनं तद्देवताभिः प्रत्यगृह्णात्तद्गृह्य तृणानि प्रागग्रदण्डं स्थण्डिले निदधाति पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीति पृथिवी वान्तानां शमयित्री तयैवैतच्छमयाञ्चकार सोऽबिभे-त्प्राश्नन्तं मा हिंसिष्यतीत्यग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामीत्यब्रवीन्नह्यग्नेरास्यं किञ्चन हिनस्ति सोऽबिभेत् प्राशितं मा हिंसिष्यतीतीन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामीत्यब्रवीन्नहीन्द्रस्य जठरं किञ्चन हिनस्ति वरुण-स्योदर इति न हि वरुणस्योदरं किञ्चन हिनस्तीति ॥२॥

अथो आहुर्ब्राह्मणसोदर इत्यात्माऽस्यात्मनाऽऽत्मानं मे माहिं-सीः स्वाहेत्यन्नं वै सर्वेषां भूतानामात्मा तेनैवैतच्छमयाञ्चकार प्राशित्र मनुमन्त्रयते । योग्निर्नाम ब्राह्मणेषु प्रविष्टः तस्मिन् म-एतत् सुहुतमस्तु प्राशितं तन्मा माहिंसीत् परमे व्योमन्निति तत्सर्वेण ब्रह्मणा प्राश्नात्तन एनं नाहिनत्तस्माद्यो ब्रह्मिष्ठः स्यात्तं ब्रह्माणं कुर्वीत बृहस्पतिर्वै सर्वं ब्रह्म सर्वेण ह वा एतद् ब्रह्मणा यज्ञं दक्षिणत उद्यच्छतेऽप एव वा एतस्मात् प्राणाः क्रामन्ति य आविद्धं प्राश्नात्यद्भिर्मार्जयित्वा प्राणान् संस्पृशते वाङ्म-आस्यं नित्यमृतं वै प्राणा अमृतमाप. प्राणानेव यथास्थान-मुपाह्वयते तदु हैक आहुरिन्द्राय पर्यहरन्निति ते देवा अब्रुवन्निन्द्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठस्तस्मा एतत्परिहरन्तीति तदस्मै पर्यहर-स्तत्सद् ब्रह्मणा(१) प्रमयाञ्चकार तस्मादाहुरिन्द्रो ब्रह्मेति यवमात्रं भवति यवमात्र वै विषस्य न हिनस्ति यदधस्तादभिघारयति तस्मादधस्तात् प्रचरण प्रजा अरुनं हिनस्ति यदुपरिष्टादभि-घारयति तस्मादुपरिष्टात् प्रचरण प्रजा अरुनं हिनस्ति यदु-भयतोऽभिघारयत्युभयतोऽभिघारि प्रजा अवघातुकं स्याच्छ-मयाभिहरेदनभिविद्धं यज्ञस्याभिविद्धेत् ॥ २ ॥

अग्रेण परिहरति तीर्थेनैव परिहरति वै वा एतद्यज्ञस्छिद्यते यत् प्राशित्रं परिहरति यदाह ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति बृह-स्पतिर्वै सर्वं ब्रह्म सर्वेण ह वा एतद् ब्रह्मणा यज्ञं दक्षिणतः सन्दधात्यथोऽत्र वा एतर्हि यज्ञः श्रितो यत्र ब्रह्मा तत्रैव यज्ञः श्रित-स्तत एवैनमालभते यद्धस्तेन प्रमीयेद्वेपनस्याद्यच्छीर्ष्णा शीर्षक्तिमां-

(१) तत्सु म प्रस्थेति क, ।

स्यादत्तूष्णीमासीदासमाप्तो यज्ञः स्यात् प्रतिष्ठित्येव ब्रूयाद्वाचि वै यज्ञः श्रितो यत्र ब्रह्मा तत्रैव यज्ञःश्रितस्तत एवैनं सम्प्रयच्छत्याग्नीध्र आदधात्यग्निमुखानेवर्तून् प्रीणात्यथोत्तरासामाहुतीनां प्रतिष्ठित्या अथो समिद्वत्येव जुहोति परिधींस्सम्मार्ष्टि पुनात्येवैनां सकृत् सकृत् सम्मार्ष्टि पराङेव ह्येतर्हि यज्ञक्रतुः सम्प्रयतेऽथो चतुष्पादः पशवः पशूनामाप्त्या देव सवितरेतत्ते प्राहेत्याह प्रसूत्यै बृहस्पतिर्ब्रह्मेत्याह स हि ब्रह्मिष्ठः स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मान्मापाहि स मां पाहि स मां कर्मण्यं पाहीत्याह यज्ञाय च यजमानाय च पशूनामाप्त्यै ॥ ४ ॥

न वै पौर्णमास्यां नामावास्यायां दक्षिणा दीयन्ते य एष ओदनः पचते दक्षिणैषा दीयते यज्ञस्यर्ध्या इष्टी वा एतेन यजतेऽथो वा एतेन पूर्ती य एष ओदनं पचति एष ह्वा इष्टापूर्ती य एनं पचति ॥ ५ ॥

द्वया वै देवा यजमानस्य गृहमागच्छन्ति सोमपा अन्येऽसोमपा अन्ये हुतादोऽन्ये अहुतादोऽन्य एते वै देवा अहुतादो यद् ब्राह्मणा एतद्वैतत्व ऋषयः पुरानीजान एते ह वा एतस्य प्रजायाः पशूनामीशते ते ऽस्याप्रीता इषमूर्जमादायापक्रामन्ति यदन्वाहार्यमन्वाहरति तानेव तेन प्रीणाति दक्षिणतः सन्नाः परिहर्त्तवा आह दक्षिणाहतेनैव यज्ञेन यजन आहुतिभिरेव देवान् हुतादः प्रीणाति दक्षिणाभिर्मनुष्यदेवांस्तेऽस्मै प्रीता इषमूर्जं नियच्छन्ति ॥ ६ ॥

देवाश्च ह वा असुराश्चास्पर्धन्त, ते देवाः प्रजापतिमेवाभ्ययजन्त अन्योऽन्यस्मान्न सुरा अजुहवुस्ते देवा एतमोदनमपश्यं स्तं

प्रजापतये भागमनुनिरवपस्त भाग पश्यन् प्रजापतिर्देवानुपावर्त्तत ततो देवा अभवन् परासुराः स य एव विद्वानेतमोदनं पचति भवत्यात्मना परास्याप्रियो भ्रातृव्यो भवति प्रजापतिर्वै देवेभ्यो भागधेयानि व्यकल्पयत्स म मन्यत आत्मानमन्तरगादिति स एत मोदनमभक्तमपश्यत्तमात्मने भागन्निरवपत् प्रजापतेर्वा एष भागो परिमित स्यादपरिमितो हि प्रजापतिः प्रजापतेर्भागोसूर्ज्जस्वान्ययस्वानक्षितोऽस्य क्षित्यै त्वा मामक्षेष्ठाः । अमुत्रामुष्मिंलोक इह च प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाह्युदानरूपे मे पाह्यूर्गस्यूर्जं मे धेहि कुर्वतो मे माक्षेष्ठा' । ददतो मे मोपदसः प्रजापतिमहन्त्वया समक्षमृध्या समिति प्रजापतिमेव समक्षमृध्नोति य एव वेद य एव वेद ॥ ७॥

ये वा इह यज्ञैरार्ध्नुवस्तेषामेतानि ज्योतींषि यान्यमूनि नक्षत्राणि तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वं यन्न क्षियन्ति दर्शपूर्णमासौ वै यज्ञस्यावसानदर्शौ ये वा अनिष्ट्वा दर्शपूर्णमासाभ्यां सोमेन यजन्ते तेषामेतानि ज्योतींषि यान्यमूनि नक्षत्राणि पतन्तीव तद्ययाह वा इदमस्यटावसानेनेहावसास्यसि नेहावमासमोति गोऽनुयन्त एव हैवैतेऽमुष्मान् लोकान्नो युदन्ते न एते प्रच्यवन्ते ॥ ८॥

यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात्त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमास्तानग्नये दात्रेऽष्टाकपालान्निर्वपेत् ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधनि चरुं ये क्षोदिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमग्नये वा एतेऽतिरिच्यन्ते तानेवाप्नोति तानवरुन्धेऽग्निर्वै मध्यमस्तः दाता इन्द्रो वैज्येष्ठस्य प्रदाता यदेवेद क्षुद्रं पशूनां तद्विष्णोः शिपिविष्ट तदेवाप्नोति पशूनेवावरुन्धे ॥९॥

सहेति ता अग्निरुदजयत्तदिन्द्रो नोदजयत स एष ऐन्द्राग्नः सप्ताग्नेन्द्र एका वै तर्हि यवस्य श्रुष्टिरासीदेका व्रीहेरेका माषस्यैका तिलस्य तद्विश्वे देवा अब्रुवन् वयं वा एतत् प्रथयिष्यामो भागो नोऽस्त्विति तद्भूम एव वैश्वदेवोऽथो प्रथयतेस्तेनैव पयसि सर्वाभ्यो देवताभ्य वैश्वदेवं हि पयोऽथेमे अब्रूतां नवा ऋतद्यावाभ्यामेवैतद्यूयं प्रथयत मयि प्रतिष्ठितमसौ दृष्ट्या पचति नेतद्द्विवोऽभ्युत्स्वतोति भागो नास्त्विति ताभ्यां वा एष भागः क्रियत ऊर्जिता एवाथो प्रतिष्ठिता एव ये द्यावापृथिवीयः सोमोर्वा ओषधी सोम ओषधीनामधिराजो याश्च ग्राम्या याश्चारण्या स्तासामेव उद्धारो यच्छ्यामाको यच्छ्यामाकः सौम्यस्तमेव भागिनं कृणुते यदकृत्वाऽऽग्रयणं नवस्याश्नीयाद् देवानां भागं प्रतिकृतमद्यात्संवत्सरादा एतदधिप्रजायते यदाग्रयणं संवत्सरं वै ब्रह्मा तस्माद् ब्रह्मा पुरस्ताद्धोमसंस्थितहोमेष्वावपेतैकहायनो दक्षिणा स हि संवत्सरस्य प्रतिमा रेत एव हैरण्मो प्रजातः प्रजात्ये ॥ १० ॥

अथ हैतदप्रतिरथमिन्द्रस्य बाहू स्थविरौ वृषाणाविव्येतेन ह वा इन्द्रोऽसुरानप्रत्यजयदप्रतिह भवतेस्तेन यजमानो भ्रातृव्यञ्जयति सङ्ग्रामे जुहुयादप्रतिह भवतेस्तेन ह वै भरद्वाजः पृतर्दनं समनह्यत् स राष्ट्रमभवद् कामयेत राष्ट्री स्यादिति तमेतेन सनह्येद्राष्ट्री ह भवत्येतेन ह वा इन्द्रो विराजमभ्यजयद्दश ताम्वाह दशाक्षरा विराड्वैराजं वा एतेन यजमानो भ्रातृव्य वृङ्क्ते तदु हैक एकादशान्वाहुरेकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् त्रैष्टुभो वज्रो वज्रेणैवैतद्यज्ञांसाप्सेधति दक्षिणतो वै देवानां यज्ञं रक्षां-

BIBLIOTHECA INDICA:

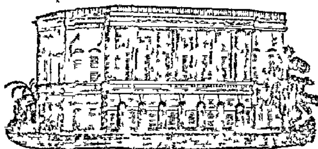
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No 252

गोपथ-ब्राह्मणं ।

GOPATHA BRA'HMANA

OF THE ATHARVA VEDA

IN THE ORIGINAL SANSKRIT

EDITED BY

RA'JENDRALA'LA MITRA

AND

HARACHANDRA VIDYA'BHUSHANA

FASCICULUS II

CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANES'A PRESS

1872

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, Nos 215 and 252

गोपथ-ब्राह्मणं ।

THE GOPATHA BRA'HMANA

OF THE ATHARVA VEDA

IN THE ORIGINAL SANSKRIT

EDITED BY

RA'JENDRALA'LA MITRA

AND

HARACHANDRA VIDYA'BHUSHANA.

CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANES'A PRESS.

1872.

LIST OF PROPER NAMES

N. B.—No references have been attached to such names as Indra &c which occur very frequently.

CONTENTS

OF THE

GOPATHA BRA'HMANA.

FIRST BOOK

CHAPTER I.

Chapter II

CHAPTER IV

Chapter V.

SECOND BOOK

Chapter I

Chapter II

CHAPTER III

CHAPTER IV

Chapter V

Chapter VI.

INTRODUCTION

ERRATA.

Page 3 line 11 *for* constitute *read* constituted
" " 33 " Upanishad *read* Upanishad
" 7 " 10 " to, refers *read* to refers
" " " 12 " Professor *read* Professors
" 9 " 16 Narayanna *read* Narayana.
" 10 24 Isvarakrishna *read* Isvarakrishna.
11 " 11 " devinities *read* divinities
12 12 " Fragmentory *read* fragmentary.
" 13 13 " devided *read* divided.
" " " 25 he *read* it
" " " 31 " pronoune *read* pronoun
" 15 " 29 Angarasa *read* añgirasah
" 23 " " austirity, by austirity *read* austerity, by austerity
" 28 " 5 " devided *read* divided
" 29 2 fragementary *read* fragmentary.
" 35 " 31 " Egyptins *read* Egyptians
" 37 " 4 dicussion *read* discussion
" " " 23 " the *read* this.

discuss the subject

* Apud Wilson's Vishnu Purana p. 280. I have not been able to verify this in my MS. of the Vayu

mainly, though not exclusively, founded on the repeated mention of the Vedas in ancient Sanskrit literature under the name of *Trayí-vidyá* or "the threefold knowledge," or simply *trayí* "the three." (*iti vedás strayas trayí* Amarakosha) *including the Rig, the Sáma, and the Yajush, but omitting the* Atharva. This, argue the impugners, is as plain an acknowledgement as could be, of the non-existence of the Atharva at an early period, and of its want of authority as a Veda; and, in support of this opinion, quote, among others, two passages *from the Shadvińsa Bráhmaṇa* of the Sáma Veda, (1 p. s. kh.) in which it is said that "Prájápati created the (the first) three Vedas,*" and that "he produced the Rig Veda from the earth, the Yajur Veda from space, and the Sáma Veda from the heaven," (Lit. from this),† *and also a śloka from Manu, which says,* "Prajápati milked from the three gods Agni, Váyu, and Ravi, the three Vedas, Rig, Yajush, and Sáma for the accomplishment of sacrifices"‡

The defendants admit the premiss, but *deny the conclusion.* They assert that the term *Trayí-vidyá,* is a common name for those parts of the Vedic literature which refer only to sacrifices, and as the hymns of the Atharva are not used in such sacrifices, they are very properly excluded, without in any way *impugning their authenticity or authority as scriptures.* There was, they add, only one Veda at first, and when the hymns comprised in it were classified those which did not refer to sacrifices were put together and these constitute a seperate class. *Thus, "the Veda" says Madhusúdana Sarasvati,* "is divided into Rich, Yajush and Sáma for the purpose of carrying out the sacrifice under its three different forms. The duties of the Hotri priests are performed with the Rig-

---

* प्रजापतिर्वा इमां स्त्रीन् वेदानसृजत।

† ऋग्वेदं पृथिव्या यजुर्वेदोऽन्तरिक्षात्सामवेदं मूर्ध्नः।

‡ अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम्। दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणम्।

veda those of the Adhvaryu priests with the Yajur veda those of the *Udgatri priests with the Sama veda* The duties of the Bráhman and the sacrificer are contained in all the three The Atharva Veda, on the contrary is totally different It is not used for the sacrifice but only teaches how to appease to bless, to curse &c * This argument may, at first sight appear more ingenious than convincing but notwithstanding the broad and remarkable facts that the Hindus themselves have raised doubts regarding the authenticity of the Atharva and that it did not contribute to those ceremonies and sacrifices which constitute the essence of *Vedic Hinduism* the circumstances of its embracing a great number of hymn which occur likewise in the Rik Sanhitá, and of its being frequently named in the Brahmanas of the other Vedas leave little room for doubt that it was compiled or put together, at about the same age when the other collections were completed It is of course of a comparatively later date than the Rig Sañhitá, for it includes a portion of that Veda and its position is doubtless lower + but that it belongs to the same age which resulted in the compilation of the Yajush and the Sáma, is what will scarcely be questioned Dr Max Muller, after a careful consideration of the whole question has come to this conclusion *He says* *Trayi vidyá" the threefold* knowledge, is constantly used in the Brahmanas with reference to their sacred literature This however proves by no means that at the time when the Bráhmaṇas were composed the songs of the Atharvangirasa did not yet exist It only shows that originally they formed no part of the sacred

* Apud Max Muller's Ancient Sanskrit Literature 445

+ "Its proper position, with reference to the other Vedas" says Professor Max Muller "is well marked in a passage of the Taittiriya Aranyaka (V. 113) where the Yajush is called the head, the Rich the right side, the Saman the other side, the Veda (the Upanishad) the vital breath and the Atharvangiras the tail" Ancient Sanskrit Literature, 447

literature of the Bráhmaṇas In some of the Brahmanas, the Artharváṅgiras' are mentioned The passage translated before shows that at the time when the S'atapatha Bráhmaṇa was composed the songs of the Atharváṅgiras' were not only known, but had been collected, and had accually obtained the title of Veda Their original title was the Atharváṅgiras' or the Brigváṅgiras, or the Atharvans, and these very titles show that songs which could be quoted in such a manner must *have been of ancient date, and must have had a long life in the* oral tradition of India"*

According to Puránic account the name of the Atharva Veda is due to a mythological personage, Atharvan, the eldest son of Brahmá, to whom, it is alleged, it was first imparted From Atharvan it decended through a succession of pupils to Áṅgiras, from whose name the Veda is called A'ṅgirasa, or Atharváṅgirasa It is, likewise sometimes, called Bhárgváṅgirasa, and Brahma Veda The last name is accounted for on the assumption that it belongs to the Brahmá, or the chief priest, in the same way as the other three belong to the Hotá, the Adhvaryu, and the *Udgátá Inasmuch, however, as* it contains *nothing which, a Brahmá can make use of at a* sacrifice, *the ascription is* probably *due to* a desire to raise the Veda to a rank which it did not originally possess The Gopatha Bráhmaṇa recognises all these several names, but the details it gives (as quoted below) are totally different from those of the Puránas

Allegorically the Atharva is represented as a lean, blackman, sharp and irascible, amorous and fond of little things, possessing power to assume any shape it likes. It is described to belong to the family or clan (gotra) of Vaitána, and to have Indra for its special divinity, and the anustubh for its peculiar metre Its upaveda or subsidiary branch is said to be the science of warfare, *s'astravidyá*

* Ancient Sanskrit Literature, 116.

After its classification and arrangement by Vyása according to the Vishnu Purana "the illustrious Muni Sumantu taught this Veda to his pupil Kabandha who made it twofold, and communicated the two portions to Devadersa and to Pathya. The disciples of Devadersa were Maudga, Brahmabali, Saulkáyaní, and Pippaláda. Pathya had three pupils, Jájali, Kumudádi, and Saunaka and by all these were seperate branches instituted. Saunaka having divided his Sañhita into two gave one to Babhru and the other to Saindhaváyana, and from them sprang two schools the Saindhavas and Munjakesas. The principal subjects of difference in the Sañhitás of the Atharva Veda are the five kalpas or ceremonials the Nakshatra Kalpa or rules for worshiping the planets, the Vaitána Kalpa, rules for oblations according to the Vedas generally the Sanhita Kalpa, or rules for sacrifices, according to different schools the A'ngirasa Kalpa incantations and prayers for the destruction of foes and the like, and the Śánti Kalpa, or prayers for averting evil.*

The account given in the Bhágavata Purana is similar to the above, but not without some peculiarities of its own. According to it Vyása after classifying the four Vedas taught the Atharvan to Sumantu, "Sumantu the learned in the Atharvan imparted his Sanhitá to his pupil (whose name according to the commentator Sridhara Swámí was Kabandha). He (Kabandha) divided it in to two parts and expounded them to Pathya and Vedadarsa. Saulkáyani Brahmavani Modosha and Pippaláyani were the pupils of Vedadarsa (who learnt it from him). Now, Brahman hear of the pupils of Pathya. They were Kumuda, Sunaka, and Jajali the knowers of the Atharva. The pupils of Vabhru were Angiras (Sunaka) and Saindhaváyana who learnt two Sanhitas (from their tutor) Savarna and others (pupils of Saindhaváyana) followed. The Nakshatra Kalpa the Sánti Kalpa, Kasyapa, A'ngirasa &c. (other parts of the

* Wilsons Vishnu Purana, p. 2–3

Vedas (whose teacher's name says the commentator, are not given) These are the teachers of the Atharvana' *

The *Charanavyúha*, which is believed by some to be an older and more reliable authority, does not, however, support these subdivisions According to it there were, originally, only nine different recensions of the hymns of the Atharvans But neither the sakhas of the Váyu, nor those of the Charanavyúha with one exception are now available, and even of the nine schools of the latter the names are in many cases doubtful According to Dr Max Mullers conjectural emendations, the names are 1 Paippaladas 2 Saunakas 3 Dámodas, 4 Tottáyanas, 5 Jayálas, 6 Bráhmapalasas, 7 Kaunakhins, 8 Devadarsanins, 9 Charanavidyas

These, however, are not all borne out by the six MSS which I have consulted They give—

MS with me	MS with a *pundit*	No 1477 *Sanskrit* College	No 1482 *Do*	No 1479 Text Do	No 1479 *Do com ment.*
1 Pippalas.	Staittas	Pippalas.	Pippalas	Pippalas	Paippalas
2 Datás	Damodas	Dántas.	Dantás	Damodas	Dántas
3 Pradapa las.	Snátas	Pradantas	Pradantas	Ttotas	Pradantás.
4 Taitá	Autás	Autas	Taitas	Kunattas.	Auptas
5 Brahma dapalas	Brahmapa las	Brahmapa lasas	Brahmada pasa	Brahmada pasa	Brahmadás
6 Jábálás.'	Jáyalas	Jabal s	Autás.	Jábálás	Rasás
7 Saunaki	S. kunakhi	Saunakás	Saunakas	Saunakas	Saunaki
8 Devadarsi	Devadarsi	*Devadarsas*	Vedars	*Devadarsi*	*Vedadarsi*
9 Chárana *vidyas*	Charanavi *dyas.*	Charanavi *dyas*	Charanavi *dyas.*	Charanavi *dyás*	Charanavi *dyas*

* अथर्ववित् सुमन्तुश्च शिष्यमध्यापयत् स्वकाम् ।
कबन्धं सोऽपि पथ्याय वेददर्शाय चोक्तवान् ॥ १ ॥
शौल्कायनिर्ब्रह्मबलिर्मोदोषः पिप्पलायनिः ।
वेददर्शस्य शिष्यास्ते पथ्यशिष्यानथो शृणु ॥ २ ॥
कुमुदः शुनको ब्रह्मन् जाजलिश्चाथर्ववित् ।
बभ्रुः शिष्योऽथाङ्गिरसः सैन्धवायन एव च ॥ ३ ॥
अधीयेतां संहिते द्वे सावर्णाद्यास्तथापरे ।

Professor Max Muller puts all the names in the plural, but in my manuscripts some of the names are in the singular, and the Commentator observes that where the names are in the plural, there many original teachers are implied, where they are in the singular only one original teacher is understood *yatra vahuvachanam tatra vahavah yatraika vachanam so eka eva.* Looking to these discrepancies it may be fairly concluded that the names had become already obsolete when the Charaṇa-vyúha was compiled

The exception above alluded to refers to the text which is now current under the name of the Atharva Veda Sanhitá of which an excellent edition has been published by Professor Roth and Whitney To which of the nine recensions it belongs I know not. Some pandits take it to be the text of the Saunakas, but on no reliable authority that I am aware of It comprises twenty chapters (Káṇdas) of which the last two are said to be supplementary The following is Professor Whitney's summary of its nature and contents The Atharva is like the Rik a historical and not a liturgical collection Its first eighteen books of which alone it was originally composed are arranged upon a like system throughout the length of the hymns and not either their subject or their alleged authorship being the guiding principle those of about the same number of verses are combined together into books and the books made up of the shorter hymns stand first in order A sixth of the mass however is not metrical but consists of longer or shorter prose pieces nearly akin in point of language and style with passages of the Brahmaṇas Of the remainder or metrical portion about one sixth is also found among the hymns of the Rik and mostly in the tenth book of the latter the rest is peculiar to the Atharva Respecting their authorship the tradi

---

[illegible]

[illegible]

tion has no information of value to give: they are with few exceptions attributed to mythical personages. The greater portion of them are plainly shown, both by their language and internal character, to be of much later date than the general contents of the other historic Veda and even than its tenth book, with which they yet stand nearly connected in import and in origin. The condition of the text also in those passages found likewise in the Rik, points as distinctly to a *more recent period as that of the other collection.* This, however, would not necessarily imply that the main body of the Atharva hymns were not already in existence when the compilation of the Rik took place. Their character would be ground enough for their rejection and exclusion from the canon, until other and less scrupulous hands were found to undertake their separate gathering into an independent collection. The nineteenth book is a kind of supplement to the preceding ones, and is made up of matter of a like nature which had either been left out when they were compiled, or had been since produced. The twentieth and last book is a liturgical selection of passages from the hymns of the Rik, and it is not easy to see how it should have become appended to the Atharva as a portion of its text. *

No record has any where been met with of the number of Brahmanas which the Atharva Veda originally included. At present the Gopatha is the only one which is accessible.

If the Atharva is thus poor in its hymnological and liturgical portions, it is particularly rich in Upanishads. The Rig Veda is represented by only two Upanishads, the Aitareya and the Kausitakí; the Sama by two, the Chhándogya and the Talavakára; the White Yajush also by two, the Vrihadárányaka and the Vájasaneyí; the Black Yajush by four, the Taittiriya, the Maitrayaní, the Yájñika and the Sweta-svatara; whereas the Atharva has no less than fifty two affiliat

* Journal American Oriental Society IV [illegible]

ed to it besides a number of others of more or less doubtful authenticity The three codices of the so called A'tharvana Upanishads which I have seen are all imperfect. Each of them has a seperate order of arrangement One of them includes the Talwakára of the Sama Veda, another the Taittiríya, of the Black Yajush, and the third, which is the most modern the Gopála tápaní, the Gopíchandana and other works which are excluded from the other two The fifty two, besides, are made up by counting the different chapters of the Svetás vatara and other treatises as distinct works After a care ful comparison of the three I have compiled the following conjectural list, viz

1 Garbha	22 A'tman
2 Prasna	23 to 27 Mahá
3 Brahma.	28 to 33 Kathavallí
4 Kshurika	34 Nárayanna
5 Chulika.	35 Vrihannáráyana(?)
6 A'runeya	36 Mahánárayana
7 Pránágnihotra	37 Sarva
8 Mundaka	38. Hansa
9 Mándukya	39 Paramahansa.
10 Vaitathya	40 Kálágnirudra
11 Alatasánti	41 42 Ramátapani
12 Nílarudra	43 Kaivalya
13 Nádavindu	44 Jábála
14 Brahmavindu	45 A'srama
15 Amritavindu	46 Pinda
16 Dhyánavindu.	47 Siras
17 Tejovindu	48 Sikha
18 Yogasikhá	49 50 Nrisinha tapani
19 Yogatattva.	51 Svetásvatara
20 Sannyasa	52 Garuda
21 Kanthasruti	

The commentary of Náráyana omits Nos 10 11, 20 28 to

33 35, 36, 45, and 51 and supplies their places by Brahma-vidyá, Sámánya, Shatchakra, Gopala tápaní, Vásudeva, Gopichandana, A'tmabodha, Ganapati, Krishna, Atharvaveda, and a second Mahá, following in this respect the modern MS of the text.

It should be noticed, however, that, strictly speaking the Upanishads cannot be called integral parts of the Vedas for they have generally been placed *in opposition to those* works. Thus Jaimini in the Púrva Mimánsa defines the Vedas to be "works intended to promote ceremonial observances, those which do not promote them are not Vedas'* Prabhakara, in the same way, says "there is no part of the Vedas which is purely descriptive, and which does not induce, restrain, enjoin, or prohibit actions"† In the Mundaka Upanishad the Vedas are condemned as teaching "secondary knowledge" (Apara vidyá) which is to be rejected in favor of the teaching of the Upanishads' ‡ Narada, in the Chhándogya Upanishad, appears before Sanatkumara, *and says that he has studied the Rig the Yajush, the Sáma* and the Atharva Vedas, and other subjects but that they have not sufficed to give him true knowledge, and he accordingly seeks instruction in the Upanishads || Kapila holds the Vedic or revealed means of attaining salvation to be as ineffectual as the temporal one ¶, and Isvarakrishna, working in this light, condemns the Vedas as worthless because the rewards attainable by them are transient § The *Gopatha Bráhmana* likewise makes the Upanishads stand apart from the Vedas (I,21) Seeing further, that the so called Atharva

* आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम् १।२।१।

† प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण केवलवस्त्वनुवादी वेदभागो नास्ति।

‡ अपरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः अथर्ववेदः इत्यादि।

|| Chhandogya U. p 110.

¶ अविशेषश्चोभयोः।

§ दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः।

na Upanishads do not occur as parts of any extant Brahmana or A'ranyaka of the Atharva veda, they may very reasonably be taken to be altogether independant of that Veda. It should, nevertheless, be borne in mind that some of the works of this class have existed from a very early period and Manu Vyása and other high authorities have recognised their right to be thought as parts of the Sruti and the whole of the Vedanta depends for its authority on their authenticity as scriptures Most of these tracts are theological in their character with a special leaning in some cases, to particular devinities of the Hindu pantheon But altogether they are of so miscellaneous a character—so inconsistent with each other,—so dissimilar in language style and subject, that they cannot be taken to be the productions of one age much less of one author For brief accounts of the contents of these I must refer the reader to my Notices of Sanskrit MSS' Vol I, and to the learned dissertation of Professor Weber in the first two volumes of the *Indische studien* Unreliable translations of these are to be met with in Duperrons *Oupanikhat*

The Gopatha Brahmana is divided into two parts, the first (*Purvardha*) comprising five chapters, and the second (*Uttararddha*) six chapters The chapters are of unequal length and comprise from 39 to 15 paragraphs or Kandikas each the longest being the first two (39 and 34), and the shortest the last two (15 and 16), the others ranging from 19 to 26 Kandikás.

The language of the Gopatha is similar to that of the other Brahmánas having all their archaisms grammatical irregularities and elliptical and involved style but it is at the same time somewhat simpler It has no pretension to rhetorical ornament, and rarely rises to any thing like elegance of diction Metaphors and allegories occur in the work frequently, but they constitute its subject and not the ornament of its lan

guage. *With the exception of a few quotations from the hymns of the Rig Veda and several anustubh slokas the work* is throughout in prose resembling in this respect the Aitareya more closely than the Bráhmanas of the Yajush and the Sáma. This resemblance is also observable in its subject Nothing is treated of in it in full or in all its detail The reader is pre sumed to be familiar with the rituals of the Vedas and has only particular topics brought to his notice which serve to elucidate some obscure point, or is worthy of being known as important, and even these are discussed in such a disjointed fragmentory abrupt way that they entirely fail to be to us at *least in any way interesting Myths legends and parables* constitute the staple of the work but they are short inconsequential and pointless They are intended to explain the origin nature and fruits of particular ceremonies, but being most inartistically set forth fail to attract attention The case may have been different before but certain it is that they have ceased to interest the people of this country since the last two thousand years

The work opens with the creation of the world to which the bulk of the first chapter is devoted As the subject has been treated in it with greater detail than in any other Veda, and is of some interest I shall attempt to give a paraphrase of it here with the omission only of such eulogistic and explanatory passages as break the thread of the narrative

'Om! Verily Brahma alone by itself only existed at first It willed I alone exist as the highly adorable* Ho! I must create from myself a second Deva like unto me. It worked upon it well warmed it fully heated its self On the forehead of this working well warmed and fully heated (being) perspiration broke forth Well pleased thereby it said I the highly adorable know well all that should be known"

---

* सद्द्दंयच The rendering above given is doubtful

"He* worked again, he warmed himself well again, he fully heated his self; thereupon seperate streams of perspiration flowed from all the pores of the body of that working, well-warmed and fully heated being They pleased him He said, 'by these I shall support all and every thing whatever, by these I shall create all and every thing whatever, by these I shall attain all and every thing whatever'

"Having thus created water † he looked down, and in the water beheld his own shadow The seed of the beholder, of its own accord, oozed out and dropped into the water He thereupon worked and well warmed and fully heated the water The belaboured well warmed and fully heated water, along with the seed, devided into two Thereof that which was gross, common very saline, unpotable unpalatable, and unsteady, along with the seed in it, became the ocean; the other which was potable, palatable and quiet, was worked upon and well warmed and fully heated and thereby whatever seed was in it dried up and because it dried up (*abhrijyata*), therefore it became Bhrigu

"Having created Bhrigu he disappeared Bhrigu, having thus been created, looked towards the east Speech resounded, 'Váyu, Váyu (wind) He turned, he looked towards the south. Speech resounded, "Matarisvan, Mátarisvan," (wind) He turned, he looked towards the west Speech resounded, "Pavamána, Pavamána,' (wind) He turned, he looked towards the north Speech resounded, "Váta, Váta," (wind) He replied - "I know it not" "No,' (said the other) 'Look below into the water,' and because he said "look below into the water' (*Atharván*) therefore Atharvan proceeded from it, and hence

---

* In the first para. Brahma (neuter) is followed by the neuter pronoune *tad* (it,) but in the second the masculine *sa* (he) is substitued without any change in the antecedent

† The word is in the plural number in the text

Atharvan is called by that name. Verily, of that venerable sage (rishi) Atharvan, the whole body with its members down to the smallest hair and the vital airs, was like that of Brahma. To him, Atharvaṇ, said Brahmā, "Having created the beings of Prajapati protect them" And because he said, *Prajapatch prajá srishtva palayasva*, therefore Prajápati came into being, and became the lord of creation. Atharvaṇ verily is that Prajápati.

"He (Brahmā) worked upon and well warmed, and fully heated that sage Atharvan. Out of that wrought, well-warmed and fully heated Atharvan he formed ten Atharvana sages, one of one richá, one of two richás, one of three, one of four one of five one of six, one of seven, one of eight, one of nine and one of ten richas. Those Atharvaṇa rishis, he worked upon, and *well warmed and fully heated and therefrom ten A'tharvana rishis proceeded*, the eleventh, twelfth, thirteenth, fourteenth, fifteenth, sixteenth, seventeenth, eighteenth, nineteenth, and twentieth.

'He worked upon, well warmed and fully heated those A'tharvaṇa as well as the Atharvaṇa rishis, and whatever *mantras* he beheld in those wrought, well warmed and fully heated rishis, the same became the A'tharvana Veda. He worked upon, and well warmed, and fully heated the A'tharvaṇa Veda, and from it issued forth the mind like syllable Om.

'*He again worked upon* well warmed and fully heated himself. From his self he created the three regions earth, ether and heaven. He verily produced the earth from his feet the ether from his belly, and the heaven from his head. He worked upon, well warmed and fully heated the three regions, and therefrom created the three gods Agni, (fire) Váyu, (air) and A'ditya (sun). He verily made Agni out of the earth, Váyu out of the ether, and A'ditya out of heaven. He worked upon, well warmed and fully heated the three gods, and therefrom produced the three *Vedas*, *Rig*, *Yajush and Sáma*, the

Rig Veda from Agni, the Yajur Veda from Vayu and the Sama Veda from A'ditya. He worked upon, and well warmed and fully heated the three Vedas and therefrom produced the three great Vyáhritis *bhuh bhuvah* and *svah* the first from the Rig Veda the second from the Yajur Veda, and the third from the Sáma Veda.

"The water which encircling the seed (formed) the ocean, flowed towards the east and the south the west and the north, and because it flowed (*samavadravanta*) therefore is it called *samudra*, ocean It was frightened and said "Lord, we install thee as our king" And because encircling (*vritva*) it remained, therefore was Varana produced from it and since Varana was formed of it therefore is it indirectly called Varuna, for verily the gods are fond of indirect and inimical to direct, allusions

He, Varuna, seperated (*amuchyata*) from the ocean, he became Muchya, and because Muchya was born of him therefore is he called indirectly Mrityu for verily the gods are fond of indirect, and inimical to direct allusions He (Brahma) worked upon, well warmed and fully heated that Varuna alias Mrityu, and from all the members of the body of that wrought, well-warmed and fully heated Mrityu fluids (rasa) exuded, these formed the fluids of his body (añgirasa) and those fluids of his body are indirectly called Añgiras, for verily the gods are fond of indirect, and averse to direct allusions.

" He (Brahma) worked upon well warmed and fully heated that Añgiras the sage and therefrom proceeded the Viñsina Añgirasa rishis He worked upon well warmed and fully heated the Viñsina Añgirasa sages, and therewith formed the ten A'ñgirasa A'rsheyas (sons of sages) having sixteen eighteen twelve one, three, four, five six two and seven richás. He worked upon, well warmed and fully heated the Añgirasa sages and the A'ngirasa A'rsheyas, and whatever mantras he perceived in them then with he formed the A'ngirasa Veda. He worked upon and well warmed and fully heated that A'ngirasa Veda, and therefrom proceeded the two syllables *Janat*

"It, the *A'ñgirasa Veda, remained above, leaving these regions,* therefore the reader of the A'ñgirasa remains above

"He (Brahma), looked towards the sides, the east, the south, the west, the north, above and below, and worked upon and well warmed and fully heated them; and therefrom prepared the five Vedas, Sarpa Veda, Pisácha Veda, Asura Veda, Itihása Vedá, and Puráṇa Veda. From the east side he formed the Sarpa Veda, or the science of serpents, from the south the Pisácha Veda, on the science of hobgoblins, from the west the Ásura Veda, or the science of giants; from the north the Itihása Veda, or the science of history, and from above and below the Puráṇa Veda, or the science of ancient legends. He worked upon, and well warmed and fully heated the five Vedas, and therefrom formed the five great Vyáhritis, *Vridhat, Karat, Guhan, Mahat* and *Tat*; Vridhat from the Sarpa Veda, Karat from the Pisácha Veda, Guhan from the Asura Veda, Mahat from the Itihása Veda, and Tat from the Puráṇa Veda.

"He looked forwards and backwards, and worked upon and well warmed and fully heated them, and formed therefrom the preeminent syllable Sam.

"He again worked upon, and well warmed and fully heated himself, and from his mind produced the moon, from his nails the stars, from the hairs of his body herbs and trees, and from his minor vital airs the other numerous objects *

"He again worked upon, and well warmed and fully heated himself, he beheld the threefold seven stringed and twenty-one-membered sacrifice (Yajna) Thereof this Rig Veda verse may be quoted: "Agni formed the threefold and seven stringed sa-

* The word used is "devan" gods, but seeing that in the Rig Veda even pestles and mortars and leather strainers are named devas, the word, it may be presumed, is here used in the sense merely of created objects, and not of devine beings especially. The use of the word *anyáu* "others" as opposed to herbs and trees can suggest no other meaning.

crifice On that subject this supplementary sloka may also be quoted 'The seven sacrifices of cooked rice, are seven-stringed'

'He collected it, he performed a sacrifice with it In that sacrifice Agni officiated as Hota, Váyu as Adhvaryu, Surya as Udgáta Chandrama as Brahmá, Paryjanya as Sadasya, herbs and trees as oblation spoons the Adhvaryu Visvedevas as Hotrakas, and the Atharvángrasas as Goptaras

'These learned officiating priests having completed the sacrifice, thus addressed it, may this resulting oblatory butter make not the immortal creation heedless Verily these guardians are called the leaders of sacrifice *sa lah prasaipakan* To these says Prajapati plentiful fees should be awarded, for inefficient priests who have not observed Brahmacharya and are wanting in earnestness, are verily enemies of the sacrifice, the enemies of the sacrifice injure the institutor thereof, the enemies of the institutor injure the Ritvijas, the enemies of the Ritvijas injure the fees, the enemies of fees injure the institutor with his children and cattle, the enemies of his children and cattle injure the institutor in this world and in heaven, the enemies of heaven and earth injure half the resources of the institutor's life they only accomplish half a sacrifice'

Having thus described the origin of creation the work proceeds, after two short paragraphs on certain expiations for flaws in the performance of sacrifices, to describe the creation of the universe from the syllable Om It says 'Brahma verily created Brahma on a lotus leaf Of a truth he Brahmá, thus created, was engaged in the reflection 'by what single syllable can I perceive all desirable objects all regions all Devas all Vedas, all sacrifices, all words all fruition all creation whether fixed or moving' He performed a Brahmacharya, he beheld the syllable Om, of two letters, four instants all pervading preeminent, unchangeable, the Brahma, the Brahmí, the Vyahrití, the godly Brahma. From it was produced all desirable objects, all

regions, all Devas all Vedas all sacrifices, all words, all fruition the whole creation fixed and moving

From its first letter was produced heaven, and from its second letter vigor and the luminaries

"From its first vocalic instant were produced the earth fire herbs trees, the Rig Veda the mystic syllable (*Vyahriti*) *bhu*, the Gayatri metre the threefold stoma the eastern side the spring season, the instrument of speech—tongue, and the power of taste

From its second vocalic instant were produced ether, air the Yajur Veda the mystic syllable *bhuva* the traistubha metre the fifteen fold stoma the western side the summer season the organs of breath—the nostrils, and the power of smelling

From its third vocalic instant were produced the heaven the sun the Sáma Veda the mystic syllable *svah* the jagati metre the seventeen fold stoma the northern side the rainy season the seats of light—eyes, and the power of vision

"From its consonantal instant b were produced the waters the moon the Atharva Veda the stars the circumflex Om it life *janat*, the Añgiras is the anustubh metre the twenty one-fold stoma, the southern side the autumn season, the seat of knowledge—mind and the power of knowing

"From its consonantal instant m were produced the Itihása Purána speech, metrical language, *nárasañsi* the Upanishads the commanding syllables *Vridhat Karat Guhan Mahat Tat* and Sám, the great Vyáhriti Om harmony of many corded instruments voice dancing singing, music, the Chaitraratha Deva lightning light the vrihatí metre the thirty three fold stoma the upper and lower sides the cold and dewy seasons the organs of hearing—ears and the power of audition *

---

* Though the syllable is said to comprehend four instants, yet three vocalic and two consonantal instants are here recounted probably the last two are counted as one

A legend now follows in which the Devas are said to have overcome the Asuras by starting to the attack led by Om to which they promised every preeminence. The subsequent kandikás of the first chapter are devoted to the praise of Om, its origin, derivation and uses, its different positions in the different Vedas and its place in the Gáyatrí the meaning of which is explained at length

The account given of the Gáyatri is the fullest I have met with in the Vedas, and will perhaps be interesting to many as containing the oldest ideas of the Brahmanas on the subject The account is given in the form of a narrative and is as follows —

"Gláva of the race of Mitra (Maitreya) repaired to Maudgalya, who was well versed in the (science of) eleven syllables and seeing him engaged in the duties of Brahmacharya said 'How is this? Whatever exists in this Brahmacharya, and what ever Maudgalya is performing are all perishable.'

"A desciple of Maudgalya hearing this repaired to his tutor, and said, 'the man who has this day become our guest speaks ill of your learning'

"'What does he know fair youth? enquired the teacher

"'He reads the three Vedas sir' replied the pupil

"'Invite near me, fair youth, the most forward pupil of the man who has come to question my learning

"The pupil of Maudgalya called a pupil of Glava, and said to his tutor, 'Here he is, sir"

"(Of him enquired Maudgalya) 'What, fair youth, does your tutor profess?'

'He reads the three Vedas sir' replied the youth

"(Gláva said), 'How do you, fair youth, speak thus of your tutor to us who have got all the three Vedas in our mouth? How do good people so speak of good people? He does not wish to reply to the question I have asked him, nor does he know it.'

"Maudgalya, thereupon, said to his own pupil, 'Repair, fair

it, tell me the courses through which the sun moves on (*prachodayát*)" *

"To him said the other thus, 'wise men say the Vedas and the chhandas (metres) are the preeminent parts (*varenya*) of the sun, and the glory (*bharga*) of that god is aliment, (*anna*) I tell you also that *dhiya* means duties (*karmani*) and the courses, those by which the sun moves on

"Having understood this Gláva requested him saying 'teach me, sir, who is Savitá (sun) and what is the Sávitrí?'

"(Maudgalya replied), the mind (*manas*) is the sun Savitá and speech the Sávitrí. Wherever there is mind, verily there also is speech, and wherever there is speech there also is mind, thus there are two sources and one couple The fire Agni, is Savitá, and the earth, the Sávitrí wherever there is earth there always is Agni, and wherever there is Agni there always is earth, thus there are two sources and one couple. Váyu of a truth is Savitá, and ether, the Sávitrí, wherever there is Váyu there is ether (*antariksha*) and wherever there is ether there is Váyu, thus there are two sources and one couple. The sun, A'ditya, is Savitá, and sky (*dyau*), the Sávitrí wherever there is A'ditya there always is sky, and where there is sky there also is A'ditya, thus there are two sources and one couple Chandramas, the moon, verily is Savitá, and the stars, the Sávitrí, wherever there is moon there also are stars, and wherever there are stars there is the the moon, thus there are two sources and one couple The day (*ahan*) is Savitá, and the night (*ratri*), the Sávitrí, wherever there is day there is night, and wherever there is night there also is day, thus there are two sources and one couple Heat (*ushna*) is Savitá, and cold (*sita*), the Sávitrí, wherever there is heat, there also is cold, and where there is cold, there also is heat; thus there are two sources and one couple The cloud

* These questions include all the leading words of the sacred Gáyatrí

(*abbhra*) is Savitá and rain (*varsha*) the Sávitrí, wherever there is cloud there is rain and where there is rain there is cloud, thus there are two sources and one couple The lightning (*vidyut*) is Savitá, and the thunder (*stanayitnu*), the Sávitrí, wherever there is lightning there is thunder, and where there is thunder there also is lightning, thus there are two sources and one couple Life (*prana*) is Savitá, and food (*anna*) the Sávitrí, wherever there is life there is food, and where there is food there also is life, thus there are two sources and one couple The Vedas are Savitá, and the metres (*chhandas*) the Sávitrí, wherever there are Vedas there are metres and where there are metres, there also are the Vedas, thus there are two sources and one couple Sacrifice (*Yajña*) is Savitá and fee (*dakshiná*), the Sávitrí, wherever there is sacrifice there is fee and where there is fee there also is sacrifice, thus there are two sources and one couple These verily are the twelve couples'

"Verily Brahma beheld this receptacle, the adorable prosperity, (the Sávitrí alias Gáyatri) Meditate on it If it be religiously held (*vrata*), it abides* in truth He, Savitá having created Bráhmanas from the Savitrí held it within him, hence the first foot of the Savitrí is *savitur varenyam* the preeminent portion of Savitá, (a play upon the word *vrata* religiously held and thence *várenyam* the preeminent.) By the earth is upheld the Rig hymns, by the Rig hymns, Agni, by Agni, prosperity (*sri* here intended for Sávitrí), by prosperity, woman, by woman, a couple, by a couple man by man, work, by work, religious austerity, by religious austerity, truth, by truth, Brahma, by Brahma Bráhmana, by Brahmana, devotion, by devotion are Bráhmanas bepraised, made voidless, and unbroken His thread (lineage) remains unbroken, and the abode of his life remains undisturbed who knows this the first foot of the Sávitri or knowing explains it

* सत्याभिहतात् The verb is in the past tense

"'We contemplate the glory of the god,' (*bhargo devasya dhímahi*) is the second foot of the Sávitri By ether is the Yajush upheld, by the Yajush, Váyu, by the Vayu, cloud, by the cloud, rain, by the rain, herbs and trees, by herbs and trees, animals, by animals, work, by work, austerity, by austerity, truth, by truth, Brahma, by Brahma, Bráhmana, by Brahmana, devotion; by devotion is Bráhmana bepraised, made voidless, and unbroken His thread (lineage) remains unbroken, and the abode of his life remains undisturbed, who knows this the second foot of the Savitri, or knowing explains it

"'He who irradiates our understanding,' (*dhiyo yo nah prachodayat,*) is the third foot of the Savitri By the sky is the Sáma upheld, by the Sama, A'ditya, by A'ditya, light, by the light, rain, by the rain, herbs and trees, by the herbs and trees, animals, by the animals, work, by work, austerity, by austerity, truth, by truth Brahma, by Brahma, Bráhmana, by the Bráhmana devotion, by devotion is the Bráhmana bepraised made voidless and unbroken His lineage remains unbroken, and the abode of his life remains undisturbed, who knows this the third foot of the Savitri, or knowing explains it

"By the Bráhmana who, thus knows this, is, of a truth, Brahma acquired, digested and well understood By Brahma is the ether acquired, digested and well understood By the ether is Vayu acquired, digested and well understood. By Váyu is the light acquired, digested and well understood By light is water acquired, digested and well understood By water is earth acquired, digested and well understood By earth is food acquired, digested and well understood By food is life acquired, digested and well understood By life is mind acquired, digested and well understood By mind is speech acquired, digested and well understood By speech are the Vedas acquired, digested and well understood By the Vedas is sacrifice acquired, digested and well understood Verily these twelve great

elements are situated in this order, and thereof is sacrifice the highest

Those who know the above think that they know it rightly, but in reality they know it not Sacrifice is established on the Vedas, the Vedas are established on speech, speech is established on the mind the mind is established on life, *life is established on food, food is established on the earth* the earth is established on water, water is established on light, light is established on wind, the wind is established on ether, the ether is established on Brahma, Brahma is established on *Brahmanas acquainted with Brahma* Verily he *is conscient of Brahma who knows this He achieves meri*torious acts and sweet odours—he destroys all sins and enjoys endless grace—who knows this, as also he who knowing this adores the Upanishad which has the Savitri the mother of the Vedas for its subject"

This *interpretation differs from what is generally received* by later authors inasmuch as it seperates the epithet *varenya* from *bharga*, and makes the two distinct This however is more apparent than real for it is merely allegorical, and does not alter the sense Otherwise it is on all fours with the belief of the Hindus *that the object adored is Brahma or the universal soul, and therefore also of the sun and not the* sun itself as represented by its rays As the interpretation is the oldest we possess and was given within a short time after the Gáyatrí had been composed this *fact is worthy of* note, particularly as it is at variance with the version given by some European orientalists, notably by the late Professor Wilson which makes the sun itself to be the object of worship It is of course impossible to say what the author of the Gayatrí himself *had in view, but his Indian commentators* both ancient and modern are at one in believing that he rose from nature up to nature's God and adored that sublime luminary which is visible only to the eye of reason and not the planet we daily see in its course

agnin? and why and how other organs of the body perform their functions? and they are explained by references to various parts of the Darśapaurnamása sacrifice, as also regarding certain accidents to the sacrificial fire and their expiations. Passing over two other short legends of little importance, we come to a set of rules regarding the distribution of the sacrificed cow among the different persons engaged in the sacrifice According to them the Prastatá is to receive the two jaws along with the tongue, the Pratihartá, the neck and the hump, the Udgatá the eagle-like wings or briskets, the Adhvaryu, the right side chine with the shoulder, the Upagátá the left chine, the Pratiprasthátá, the left side shoulder, the *Brahmá and the wife of the Rathyá*,* the right rump, the Brahmanáchchhañsi, the right hip lower down the round, the Pota the thigh (leg†), the Hotá, the left rump, the Maitravaruna the left round, the Achchhávάka, the left leg, the Neshta, the right arm, (clod), the Sadasya, the left clod, the master of the house, the sirloin and some part of the abdomen (flank? *sada* and *anuka*), his wife, the loin or the pelvic region which she is to bestow on a *Bráhman*, the *Agnidhra*, the stomach (*vanishtu*), the heart, the kidneys, and the right fore leg (váhu), the A'treya the left leg, the householder who ordains the sacrifice‡ the two right feet, the wife of the householder who ordains the sacrifice, the two left feet and both of *them in common* the upper lip, the Grávastut, three bones of the neck, (vertebræ) and the manirjáh (whatever

* दक्षिणा श्रोणिरथ्याक्षीबृषभ । The passage is evidently corrupt and I am doubtful of its import The meaning above given is a mere guess

† *I cannot* make out the distinction between the *avarasaktha* "hip lower down and the *uru* "thigh I suspect the last to mean the *leg*.

‡ यद्यपतेर्नसदस्य । I do not know the difference between this person and the househol ler *who gets the sirloin.*

that be), the man who leads the cow, three other vertebræ and a half of the perinæum, the Chamasárdhvaryu, the bladder, the Subrahmanya, the head, the man who invites people to a Soma sacrifice, the hide These altogether make a total of thirty-six parts Dire imprecations are hurled against those who venture to depart from this order of division. The chapter is brought to a close with some subsidiary rules regarding *díkshá* or initiation *i e* the formal engagement of priests at a sacrifice.

The fourth chapter continues the subject of initiation, giving directions as to the order in which the different priests are to be initiated, and the several assistants who are to officiate under the chief priests Some of the principal ceremonies and the gods who preside over them are then named and the rewards due for the performance of those ceremonies are given in detail. The latter half of the chapter is devoted to a description of the mystic connection of the year with ceremonies.

The first six kandikás of the fifth chapter continue the subject of relation of ceremonies to the year, and sum it up with an allegory in which the year is represented as a human being and its different members are formed by the different ceremonies noticed in the preceding kandikás. The seventh gives the order which the ceremonies should successively follow, the first is Agnyádhána, then Punáhuti, then Agnihotra, then Darsa and Paurnamása, then Agrayana, then Cháturmásya, then Pashubandha then Agnishtoma, then Rájasúya, then Vájapeya, then Asvamedha, then Purushamedha, then Sarvamedha then Dakshinávanta then Dakshina then Adakshiná, the last three forming parts of the Sahasradakshiná ● A legend follows in which Prajápati is represented to have performed all the other ceremonies and, attaining thereby only perishable rewards subsequently to have secured eternal

● This passage in the original text is evidently incorrect, and my version is conjectural.

fruition by the ceremony of Sahasradakshiná (one involving a fee of a thousand heads of cattle). Passing over some unimportant paragraphs we come to the twenty-third, which gives some details about the classification and particular times of sacrifices All ceremonies are divided into three classes, 1st including all those in which the cooking of rice or frumenty is the most important element, hence called *Pákayajna**,—2nd those in which the offering of clarified butter is the most important—*Havir yajna*,, and 3rd those in which the Soma beverage holds the most prominent place — *Somya* or *Somayajna* Each of them includes 7 different kinds of sacrifices Thus—

Class, I *Pákayajna*, comprising, 1, Sáyam homa, 2 Prátar homa, 3 nine kinds of Sthálipáka, 4, *Bali*, 5, *Pitriyajna*; 6, Ishtakáh, 7, Pasu

Class II *Havir yajna* comprising 1, Agnyádheya, 2 Agnihotra, 3, Paurnamási, 4 A'márásyá or Darsa; 5, the nine Ishtis, 6, the four Cháturmásyas, 7, Pasubandha.

Class III. *Somayajna* comprising, 1, Agnishtoma, 2, Atyagnishtoma, 3 Ukthya, 4, Shodasimán, 5, Vájapeya, 6 Atirátra, 7, A'ptoryáma.

The last two Kandikás of the chapter are devoted to the creation and requirements of ceremonies and the uses of the different Vedas in the performance thereof

* Although the cooking of rice is a *sine qua non* in these ceremonies, yet some authors are of opinion that *páka* here does not mean cooking "It signifies, according to Indian authorities " says Max Muller, "either *small* or *good*. That *páka* is used in the first sense appears from such expressions as yo asmat pákatarah, "he who is smaller than we." But the more likely meaning is *good* or *excellent* or *perfect*, because, as the commentators remark, these ceremonies impart to every man that peculiar fitness without which he would be excluded from the sacrifices, and from all the benefits of his religion " *Ancient Sanskrit Literature*, 203

The contents of the Second Book are even more desultory, inconsequential and fragmentary than those of the first No subject is taken up *ab initio*, or described otherwise than casually, and with reference to some particular point of doubt only The author of the work starts with the assumption that the reader is familiar with the subject, and needs elucidation only with reference to some abstruse point or other The Book opens with a direction to throw out a wisp of hay from the seat of the Brahmá, and on the necessity of the Brahmás remaining silent when filling the sacrificial vessel called *pranita*, and of the alter being surrounded by a strip of cloth named *paridhi* Then follows a legend intended for the praise of Brahmá as the most important member of the clerical staff It is said that Prajápati once performed a sacrifice without awarding to Rudra his share of offerings Rudra wished that since he had been cut out of the ceremony it should not yield the desired return, and accordingly, seizing and piercing it cut off a portion from it The resulting fragment is the *Prasitra* food It was given to Bhaga, but no sooner that divinity beheld it than his eyes dropped out, for which he is called "the Blind Bhaga." He took it not. It was next offered to Savitá, who took it, but his hands thereupon were immediately cut off, and he had to put on golden hands, whence he is praised as the "golden handed." The oblation was next offered to Pushan, who tasted it, but that broke his teeth, therefore he is called the "toothless eater of cakes' It was then offered to Idhmáñgirasa, who likewise tasted it, and thereby lost his head the oblation returned to the Yajna. Thereupon it was offered to Varhi A'ñgirasa, who, partaking of it had his body disjointed The food reverted to its place. It was offered next to Vrihaspati A'ñgirasa, who was frightened by the idea of an impending danger, and repeated a mantra, which ultimately resulted in the glorification of the Brahma as the head of the sacrifice The le-

gend though pointless and uninteresting is of importance as containing the germ on which the Puránic tale of Daksha's great sacrifice has been elaborated. According to the popular version, which is founded on that of the Bhágavata Purána, once on a time Daksha, the mind-born son of Brahmá, happened to be present at a Visvasrig sacrifice celebrated by his father, and, on the arrival of Siva there, was wanting in courtesy to him. A quarrel thereupon broke out between the two, and culminated in a curse from Daksha, who ordained that thenceforward Siva should not be allowed a share at a sacrifice. Subsequently Daksha himself celebrated a grand sacrifice such as creation had never before beheld, resplendant with all that unlimited wealth and divine command could bring together. To it assembled all the gods with their wives, all the Rishis and nymphs, and Pitris and Gandharvas from the farthest parts of the world and the only persons designedly excluded were Umá and her lord Siva. Umá, seated in her blissful mansion on the crest of the Kailása mountain, beheld the crowds that were moving towards her father's house, and soon heard of the rejoicings that were going on to which she had been purposely excluded.

"Wroth of heart was Umá,
"To her lord she spake:—
"'Why dost thou, the mighty,
"'Of no rite partake?
"'Straight I speed to Daksha
"Such a sight to see
"If he be my father,
"He must welcome thee.'"

But her lord could not be prevailed upon to go to a feast to which he had not been invited, and so she started alone. Mounting her favorite bull, and followed by a wild band of her lord's spritely attendants, she hurried through space, and in a

twinkling alighted amidst the godly company when feasting and joy and merriment were at their height in the mansion of her father

Greeting gods and sages
Greeting father mine!
Work hath wondrous virtue
Where such aids combine

"Guest hall never gathered
Goodlier company
Seemeth all are welcome —
All the gods but me

Spake the Muni Daksha
Stern and cold his tone —
Welcome thou too, daughter
Since thou com'st alone

But thy frenzied husband
Suits another shrine,
He is no partaker
Of this feast of mine

He who walks in darkness
Loves no deeds of light,
He who herds with demons
Shuns each kindly sprite

"Let him wander naked —
Wizard weapons wield —
Dance his frantic measure
Round the funeral field

"Art thou yet delighted
With the reeking hide

Body smeared with ashes,
Skulls in necklace tied?

"Thou to love this monster,
Thou to plead his part!
Know the moon and Gangá
Share that faithless heart

'Vainly art thou vying
With thy rivals' charms
Are not coils of serpents
Softer than thine arms?'*

These would be bitter words to any faithful wife to hear said of her lord, to Umá, who was the pattern of her sex, and the most devoted of wives, enjoying on that account the proud title of Satí *par excellence*, they proved the most poignant, touching her to the very core of her heart. In a mighty cry of anguish she upbraided her father, and, dilating on the merits of her husband and the injustice that had been done him, ended by declaring that she would no longer retain a body which she owed to so wicked a father. Anon she became speechless with overwhelming wrath, took her seat at the northern side of the altar which by law belonged to her lord, and, covering herself with the hem of her cloth, gave up her life in a fit of profound meditation. Awe struck and dumb the company beheld the tragedy, without being able to make any attempt for her rescue. Her attendants now rushed forwards, but Bhrigu, the chief priest, in an instant poured an oblation on the fire, and brought forth from the flames a mighty host of frightful Ribhus who soon compelled them

* Waterfield's *Indian Ballads and Poems.* The Bhagavata makes Daksha utter these reproaches when he meets Siva at the festal hall of his father, but the popular version brings them to this place.

proved efficacious and Siva was at last induced to restore the killed and wounded to life and health But Daksha's head having been burnt, it had to be replaced by that of a goat* which was lying handy by the altar

The Kálıká Purána differs from the Bhágavata in

---

the nose at Sugandhá, 4, the top of the neck at Kasmira, 5, the tongue at Jvalamukhi, 6, the right breast at Jálandhara, 7, the heart at Vaidyanátha, 8, the knees at Nepala, 9, the right hand at Mánasa, 10, the navel in Utkala, 11, the right cheek at Gandaki, 12, the left arm at Vahulá; 13, the elbow at Ujjayaní, 14, the right arm at Chattala Chandrasekhara, 15, the right foot at Tripura, 16, the left foot at Trisrota, 17 the pudendum at Kamagiri (Kámakhya), 18, the right great toe at Yugadya, 19, other right toes at Kalipítha (Kálíghat), 20, the fingers at Prayaga, 21, the thighs at Jayanti, 22, the earrings at Váránasi, 23, the back of the trunk at Kanjasrama, 24, the right ankle at Kurukshetra, 25, the wrists at Manivedaka, 26, the back of the neck at Srísaila, 27, the backbone at Kánchi, 28, one hip at Kálamadhava, 29, the other hip at Narmada, 30, the left breast at Ramagiri, 31, the hairs of the head at Vrindavana, 32, the upper row of teeth at Suchi, 33 the lower row of teeth at Panchasagara, 34, the left talpa (shoulder blade) at Karatoya, 35, the right do at Sriparvata; 36, the left ankle at Vibhásha, 37, the belly at Prabhasha, 38, the upper lip at Bhairava parvata, 39, the chin at Jalasthala, 40, the left cheek at Godavari, 41, the right shoulder at Ratnavalí, 42 the left shoulder at Mithila; 43, the leg bone at Nalapati, 44, the ears at Karnata, 45, the mind at Vakreşvara, 46, the palm at Jasora, 47, the lower lip at Attahasa, 48, the necklace at Nandipura, 49, the anklets at Lanka, 50, the toes of the left foot at Virata, 51, the right leg at Magadha How the mind and the ornaments formed parts of the body, are Tantri mysteries which I cannot unravel. The Bhagavata has nothing to say about this division as according to it, the body was consumed by a fire which was evolved from the Devi's profound meditation

* Ram according to Wilson, the Sanskrit word in the Bhagavata Purana is *aja*, which means both a goat and a sheep

every six months accomplishes the offering of his own self to Indra and Agni The same offering should be made by those who desire long life, or numerous descendants, or crowded herds For a prayer to Yama for long life, the offering meet is a green parrot, and for numerous progeny the offering to Twashtrá should be a mare Then follows a legend in which the Devas issue forth under five generals to conquer the Asuras. Agni leads the Vashus, Soma the Rudras, Indra the Maruts, Varuna the A'dityas, and Vrihaspati the Visvedeváh, but they are defeated and at last are obliged to regain their lost ground by a Yajna. The 13th kandiká gives an account of how Vasishtha, through having seen Indra in person, obtained certain stomas for himself These stomas are subsequently recited, and the advantage of knowing them is explained We next come to a number of details about the appointment of the Agnidhra, the offering of Pravitáhuti, and salutations to Prajápati, Sadasya and other priests The twenty third kandiká insists upon the necessity of truthfulness on the part of the priestly staff, giving as a reason that none can I ke a liar

The first half of the third chapter is devoted to the mystic syllables Vashat and H á the advantages of repeating them during a sacrifice, the best way in which and the proper times when, they should be repeated and the various metres appropriate at the morning the noon, and the evening ceremonies.

The most important legend in the third chapter refers to the relation which the Rig Veda bears to the Sama According to it "at first there existed only the Rik and the Sáma Sá was the name of the Rik, and Ama that of the Sáma The Rik (feminine) said to Sama (masculine) 'let us unite for the multiplication of animated beings' 'Not so,' replied Sáma, 'my greatness is higher than yours' The Rik divided herself into two, and addressed the other, but got no reply She divided herself into three and again addressed him Thus she became three fold and because she became three

fold, therefore is he (the Sáma) praised by three Riks,sung with three Riks, and completed with three Riks. Hence it is that one man has many wives, but never one woman many rival husbands Because, of a truth, the dicussion was between Sá and Ama, therefore was Sáma produced, and hence the Sáma got the character of Sama, and by it is pacification (sáma) produced, and superiority attained. Whatever is born, it is pacified, (Sáma), that which is Sámaless or unappeased is condemend Each of the two, Sáma and Rik, became five fold, these five parts are A'háva, Hiñkára, and Prastáva, first, Udgitha, the middle, and Nidhana and Vashat the last"

The last three chapters of the Gopatha Bráhmana treat principally of peculiarities and details regarding the morning, noon, and evening rites in connexion with the Ekaha, the Uktha, the Ekáshtaká and other minor sacrifices, but they are not of sufficient importance to require fuller descriptions than what occur in the table of contents

In the whole range of the Gopatha there is not a single circumstance mentioned which is calculated to throw any light on the political condition of India at the time when the work was composed The only kings named are Yauvanáśva Mándháta, Janamejaya, and Parikshit. Of other persons, we have Angirá, Bhrigu, Vasishtha and other well known Vedic sages alluded to, but under circumstances which afford no information regarding their lives. The places mentioned are Kuru, Páñchála, Káśí, Magadha and other northern provinces; but none beyond the Vindhiyan range

In presenting the the first edition of the Gopatha Bráhmana to the public I have to express my regret that it appears under two very serious disadvantages, 1st, that it has no commentary attached to it, and 2nd that different portions of it have been edited by two individuals at different times, without consulting each other

When the work was first undertaken it was expected that a commentary would somewhere turn up, and that it would be printed along with the text, but careful enquiry at Benares, and in the Madras and the Bombay presidencies showed that none was extant, and a complete edition could not be accomplished As however several excellent and correct manuscripts of the text came to hand in course of the search, it was thought preferable to print the text alone, rather than drop the undertaking altogether, particularly as it was supposed that the ripe scholarship and varied knowledge of the late Paṇḍit Harachandra Vidyábhushana who had volunteered to edit the text and supply a gloss would stand in good stead of a commentary The Paṇḍit, however, died soon after the publication of the first fasciculus, and the MS of his gloss was not accessible after his death, the idea of printing a gloss had, therefore, to be abandoned, and the writer of this note confined his labours to the preparation of an eclectic text, with all the *varæ lectiones* of his codices added in foot notes, and a free sprinkling of punctuation to make the reading easy, the MSS consulted having none

The following are the MSS which have been made use of in preparing the text for the press—

1st क—From the Bombay Government, comprising 78 folia each $9 \times 5\frac{1}{4}$ inches, and having 9 lines on each page The writing is clear, but not neat There are marks of its having been revised It contains only the first half of the work (*Purvárdha*)

2nd. ख—From the Benares College Library, 162 folia, each 13×5, 5 lines on a page, dated, Samvat 1878 A carelessly written and unrevised MS Like the preceding, it comprises only the first part of the work A fragment of the first two adhyáyas of the second half without pagination accompanies this. It has 9 lines on each page, and bears marks of having been revised

3rd ग—From the Library of the Asiatic Society of Bengal,

a bound volume, 11 × 7 inches, No 274 It includes the two parts of the Bráhmana, and also the Pratyañgira Kalpa, It is carelessly written, and not revised Dated, Samvat 1878

4th ग—From the writer of this note, lost by the late editor

5th घ—From Ráo Bahádur Gopala Hari desamukha of Bombay, 92 folia, each 9 × 4½, bearing 10 lines on each page Not dated, but apparently old Badly but correctly written, and carefully revised It contains only the second half of the work

6th ङ—From the Bombay Government, 38 folia, foolscap, written in the oblong puthi form, and having 13 lines on each page It has been newly copied, but not revised It contains the Uttarárdha complete

7th च—From the Bombay Government, a carefully written old MS patched in several places, and containing the Purvárdha It comprises 75 folia, each measuring 9 × 3 inches, and having 8 lines on each page It bears a date of four figures of which the first two are 1 and 5, and the fourth 2, the third is illegible

8th छ—From the Bombay Government, 59 folia, measuring 9 × 4½ each, and having 9 lines on each page It is carefully written and correct, and bears date, Samvat 1795 = Saka 1660

9th ट—From the Library of the Asiatic Society of Bengal, No 760, 64 folia, each measuring 11 × 4½ inches, and having 12 lines on a page It is well and correctly written, and contains both parts of the work It bears date, Samvat 1746, and has the epigraphs written in red ink

These codices differ but slightly and their differences such as they are, are due mainly to unintelligent or negligent copyists. The Bombay texts, for which I am indebted to the kind aid of Dr George Buhler, are almost alike, and appear to be the most trustworthy. It is to be regretted that No 7, was received after the first 96 pages had been printed, and its variants, therefore, could not be embodied in this edition.

र्यजिघांसंस्तान्यप्रतिरथेनापाघ्नत, तस्माद्ब्रह्मा अप्रतिरथञ्जपन्नेति। यद्ब्रह्मा अप्रतिरथञ्जपन्नेति, यज्ञस्याभिजित्यै रक्षसामपहत्यै रक्षसामपहत्यै ॥ १८ ॥

अथातश्चातुर्मास्यानां(१) चातुर्मास्यानां प्रयोगः, फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चातुर्मास्यानि प्रयुञ्जीत। मुखं वा एतत्संवत्सरस्य, यत् फाल्गुनी पौर्णमासी, मुखम् उत्तरे फल्गुन्यौ, पुच्छं पूर्वे, तद्यथाप्रवृत्तस्यान्तौ समेतौ स्याताम्, एवमेवैतत्संवत्सरस्यान्तौ समेतौ भवतः। तद्यत् फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चातुर्मास्यैर्यजते, मुखत एवैतत् संवत्सरं प्रयुङ्क्ते। अथो भैषज्ययज्ञा वा एते, यच्चातुर्मास्यानि। तस्मादृतुसन्धिषु प्रयुज्यन्ते, ऋतुसन्धिषु वै व्याधिर्जायते। तान्येतान्यष्टौ हवींषि भवन्ति, अष्टौ वै चतसृणां पौर्णमासीनां हवींषि भवन्ति,चतसृणां वै पौर्णमासीनां वैश्वदेवं समासः। अथ यदग्निं मन्थन्ति, प्रजापतिर्वै वैश्वदेवं प्रजात्या एव(२)। अथैनं दैवं गर्भं प्रजनयति। अथ यत् सप्तदशसामिधेन्यः, सप्तदशो वै प्रजापतिः, प्रजापतेराप्त्यै। अथ यत्सद्वन्ता वाज्यभागावसिसन्तीति वै सद्वन्तौ भवतः। अथ यद्विराजौ संयाज्ये, अन्नं वै श्रीर्विराड्, अन्नाद्यस्य श्रियोऽवरुध्यै। अथ यन्नव प्रयाजा नवानुयाजा अष्टौ हवींषि वाजिनन्नवमं, तन्नाचरीयां विराजमाप्नोति। अथो आहुर्दशिनीं विराजमिति प्रयाजानुयाजा हवींष्याघारावाज्यभागाविति ॥ १९ ॥

अथ यदग्नीषोमौ प्रथमं देवतानां यजति, अग्नीषोमौ वै देवा

१ द, चिह्नितपुस्तके चातुर्मास्यानामिति नास्ति पुनरुक्तम् ।

२ प्रजात्यस्याः इवेति ख०, ग० घ।

नां मुखं, मुखत एव तद्देवान् प्रीणाति। अथ यत्सवितारं यजति, असौ वै सविता, योऽसौ तपति, एतमेव तेन प्रीणाति। अथ यत् सरस्वतीं यजति, वाग् वै सरस्वती, वाचमेव तेन प्रीणाति। अथ यत् पूषणं यजति, असौ वै पूषा, योऽसौ तपति, एतमेव तेन प्रीणाति। अथ यन्मरुतः स्वतवसो यजति, घोरा वै मरुतः स्वतवसः, तानेव तेन प्रीणाति। अथ यद्विश्वान् देवान्यजति, एते वै विश्वे देवाः, यत्सर्वे देवाः, तानेव तेन प्रीणाति। अथ यद् द्यावापृथिव्यौ यजति, प्रतिष्ठे वै द्यावापृथिव्यौ, प्रतिष्ठित्या एव। अथ यद्वाजिनो यजति, पशवो वै वाजिनः, पशूनेव तेन प्रीणाति। अथो ऋतवो वै वाजिनः, ऋतूनेव तेन प्रीणाति। अथो छन्दांसि वै वाजिनः, छन्दांस्येव तेन प्रीणाति। अथो देवाश्वा वै वाजिनः, अत्र देवाः साश्वा अभीष्टाः प्रीता भवन्ति। अथ यत्परस्तात् पौर्णमासेन यजते, तथा ह्यस्य पूर्वपक्षे वैश्वदेवेनेष्टं भवति॥ २०॥

वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत, ताः सृष्टा अप्रसूता वरुणस्य यवां जक्षुः(१)। ताः वरुणो वरुणपाशैः प्रत्यबध्नात्(२), ताः प्रजाः प्रजापतिं पितरमेत्योपावदन्, उप तं यज्ञक्रतुं जानीहि, येनेष्ट्वा वरुणमप्रीणात्। स प्रीतो वरुणो वरुणपाशेभ्यः सर्वस्मात्पाप्मनः(३) सम्प्रमुच्यन्त इति। तत एतं प्रजापतिं यज्ञक्रतुमपश्यत्, वरुणप्रघासं तमाहरत्, तेनायजत, तेनेष्ट्वा वरुणमप्रीणात्। स

१ वरुणस्या यवाचतचुरिति ख०। वरुणस्य वांचचुरिति छ० भ० च। वरुणस्य यवां चक्षुरिति ट०। वरुणास्या वाचतचुरिति ग०।

२ प्रत्याबध्नादिति भ०। ३ सर्वस्माद इति ख०।

प्रीतौ वरुणो वरुणपाशेभ्यः सर्वस्मात्पाप्मनः[1] प्रजाः प्रामुञ्चत्। प्र ह वा एतस्य प्रजा वरुणपाशेभ्यः सर्वस्माच्च पाप्मनो मुच्यन्ते। य एवं वेद। अथ यदग्निं प्रणयन्ति, यमेवामुं वैश्वदेवे मन्थन्ति[2] तमेव तत् प्रणयन्ति। यन्मथ्यते, तस्योक्तं ब्राह्मणम्। अथ यत् सप्तदशसामिधेन्यः, सद्वन्तावाज्यभागौ, विराजौ संयाज्ये, तेषामुक्तं ब्राह्मणम्। अथ यन्नव प्रयाजाः, नवानुयाजाः, नवैतानि हवींषि समानानि नव पञ्च सञ्चराणि[3] हवींषि भवन्ति पौष्णान्तानि, तेषामुक्तं ब्राह्मणम्॥ २१॥

अथ यदैन्द्राग्नो द्वादशकपालो भवति, बलं वै तेज इन्द्राग्नी, बलमेव तत्तेजसि प्रतिष्ठापयति। अथ यद्वारुण्यामिक्षा, इन्द्रो वै वरुणः, स उ वै पयोभाजनः,[4] तस्माद् वारुण्यामिक्षा। अथ यन्मारुती पयस्या, अप्सु वै मरुतः श्रितः, आपो हि पयः। अथेन्द्रस्य वै मरुतः श्रितः, ऐन्द्रं पयः, तस्मान्मारुती पयस्या। अथ यत् काय एककपालः, प्रजापतिर्वै कः, प्रजापतेराप्त्यै। अथो सुखस्य वा एतन्नामधेयङ्कमिति, सुखमेव तदध्यात्मन्धत्ते। अथ यत् मिथुनौ गावौ ददाति, प्रजात्यै, रूपमुक्थ्या वाजिनः। अथ यदप्सु वरुणं यजति, स्व एवैनन्तदायतने प्रीणाति। अथ यत्परस्तात् पौर्णमासेन यजते, तथा ह्यस्य पूर्वपक्षे वरुणप्रघासैरिष्टं भवति॥ २२॥

---

१ सर्वस्माच्च पाप्मन इति ख०, ग०, च० च।

२ मन्थन्ति इति ख०, च०, ङ० च।

३ पञ्च सवत्सराणीति ख०। पञ्चम संवत्सराणीति ग०।

४ स उवै पयोभाजिन इति ङ०। स एवै पयोभाजन इति ख०। स एवै पयोभोजन इति ग०। स उ वै पयोभासिन इति ट०

ऐन्द्रो वा एष यज्ञक्रतुः, यत् साकमेधाः, तद्यथा महाराजः पुरस्तात् सेनानीकानि व्यूह्याभयं पन्थानमन्वियात्, एवमेवैतत् पुरस्ताद् देवता यजन्ते, तद् यथैवादः सोमस्य महाव्रतम्, एवमेवैतदिष्टिमहाव्रतम्। अथ यदग्निमनीकवन्तं प्रथमं देवतानां यजति, अग्निर्वै देवानां मुखं, मुखत एव तद्देवान् प्रीणाति। अथ यन्मध्यन्दिने मरुतः सान्तपनान् यजति(१), इन्द्रो वै मरुतः सान्तपनाः, ऐन्द्रं माध्यन्दिनं, तस्मादेनानिन्द्रेणोपसंहितान् यजति,। अथ यत् सायं गृहमेधीयेन चरन्ति,(२) पुष्टिकर्म्म वै गृहमेधीयं, सायम्पोषः पशूनां, तस्मात् सायं गृहमेधीयेन चरन्ति। अथ यच्छ्वोभूते गृहमेधीयस्य(३) निष्कासमिश्रेण पूर्णादर्व्यां(४) चरन्ति, पूर्वेद्युः कर्म्मणैवैतत् प्रातः कर्म्मोपसन्तन्वन्ति। अथ यत् प्रातर्मरुतः क्रीडिनो यजति, इन्द्रो वै मरुतः क्रीडिनः, तस्मादेनानिन्द्रेणोपसंहितान् यजति। अथ यदग्निं प्रणयन्ति, यमेवामु वैश्वदेवे मन्थन्ति, तमेव तत् प्रणयन्ति, यन्मथ्यते तस्योक्तं ब्राह्मणम्। अथ यत् सप्तदशसामिधेन्यः, सद्वन्तावाज्यभागौ, विराजौ संयाज्ये, तेषामुक्तं ब्राह्मणम्। अथ यन्नव प्रयाजा नवानुयाजा अष्टौ हवींषि समानानि त्वेव षट् सञ्चराणि हवींषि भवन्त्यैन्द्राग्नान्तानि, तेषामुक्तं ब्राह्मणम्। अथ यन्महेन्द्रमन्ततो यजति, अन्तं वै श्रेष्ठी भजते, तस्मादेनमन्ततो यजति। अथ यद्वैश्वकर्म्मण एककपालं,

१ यजन्तीति ख०।

२ चरतीति ग० ङ० च।

३ गृहे मेधीयस्येति ख०, ग०, घ।

४ पर्णदर्व्येति ख०।

असौ वै विश्वकर्मा, योऽसौ तपत्येतमेव तेन प्रीणाति। अथ यदृषभङ्गां ददाति, ऐन्द्रो ह्य यज्ञक्रतुः ॥ २३ ॥

अथ यदपराह्णे पितृयज्ञेन चरन्ति, अपराह्णभाजो वै पितरः, तस्मादपराह्णे पितृयज्ञेन चरन्ति। तदाहुर्यदपरपक्षभाजो वै पितर, कस्मादेनान्(१) पूर्वपक्षे यजन्तीति। देवा वा एते पितरः, तस्मादेनान् पूर्वपक्षे यजन्तीति। अथ यदेकामेव सामिधेनीमन्वाह, सकृदु ह वै पितरः, तस्मादेकां सामिधेनीमन्वाह। अथ यद्यजमानस्यार्षेयं नान्वाह(२), नेद्यजमानं प्रमृणजानीति। अथ यत् सोमम्पितृमन्तं पितॄन् सोमवतः पितॄन्बर्हिषदः पितॄनग्निष्वात्तानित्यावाहयन्ति, न हैके स्वं महिमानमावाहयन्ति,(३) यजमानस्यैष महिमेति वदत आवाहयेदिति, स्वेव स्थितमन्निर्ह्येष महिमा भवति, ओं स्वधेत्याश्रावयति, अस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावयति, स्वधाकारो हि(४) पितॄणाम्। अथ यत् प्रयाजानुयाजेभ्यो बर्हिष्मन्तावुद्धरति, प्रजा वै बर्हिः, नेत् प्रजां पितृषु दधानीति। ते वै षट् सम्पद्यन्ते, षड्वा ऋतव, ऋतवः पितरः, पितॄणामाप्त्यै ॥ २४ ॥

अथ यज्जीवनवन्तावाज्यभागौ भवतः, यजमानमेव तज्जीवयतः। अथ यदेकैकस्य हविषस्तिस्रस्तिस्रो याज्या भवन्ति, प्रयत्येवैनां प्रथमया, द्वितीयया गमयति, प्रेव तृतीयया यच्छति। अथो

१ तस्मादेनानिति ख०।

२ यजमानस्यार्षेयमन्वाह इति ख०, ग० घ। यजमानस्यार्षेयं नाह इति भेद

३ इत्यावाहयति स्वमेके ख० महिमानमावाहयामि इति ग०।

४ स्वधाकारो वै इति भ०।

देवयज्ञमेवैनं पितृयज्ञेन व्यावर्त्तयन्ति, अथो दक्षिणासंस्थो वै पितृयज्ञः, तमेवैतदुदक्संस्थं कुर्वन्ति। अथ यदग्निं कव्यवाहनमन्ततो यजति, एतद् स्विष्टकृतो वै पितरः, तस्मादग्निं कव्यवाहनमन्ततो यजति। अथ यदिडामुपहूयावघ्राय न प्राश्नन्ति, पशवो वा इडा, नेत्पशून् प्रसृणजानीति। अथ यत् सूक्तवाके यजमानस्याशिषोन्वाह(१), नेद्यजमानं प्रसृणजानीति। अथ यत् पत्नीर्न संयाजयन्ति, नेत्पत्नीं प्रसृणजानीति। अथ यत् पवित्रवति मार्ज्जयन्ते, शान्तिर्वै भेषजमापः, शान्तिरेवैषां भेषजमन्ततो यज्ञे क्रियते। अथ यदध्वर्युः पितृभ्यो निपृणाति, जीवानेव तत् पितॄननु(२) मनुष्याः पितरोऽनुप्रवहन्ति। अथो देवयज्ञमेवैनं पितृयज्ञेन व्यावर्त्तयन्ति। अथो दक्षिणासंस्थो वै पितृयज्ञः, तमेवैतदुदक्संस्थं कुर्वन्ति। अथ यत् प्राञ्चोऽभ्युत्क्रम्यादित्यमुपतिष्ठन्ते, देवलोको वा आदित्यः, पितृलोकः पितरः, देवलोकमेवैनं पितृलोकादुपसङ्क्रामन्तीति। अथ यद्दक्षिणाञ्चोऽभ्युत्क्रम्याग्नीनुपतिष्ठन्ते, प्रीत्वैव तद्देवेष्वन्ततोर्द्ध्वं चरन्ति। अथ यदुदञ्चोऽभ्युत्क्रम्य त्र्यम्बकैर्यजन्ते, रुद्रमेव तत् स्वस्यां दिशि प्रीणन्ति। अथो देवज्ञमेवैनं पितृयज्ञेन व्यावर्त्तयन्ति। अथो दक्षिणासंस्थो वै पितृयज्ञः, तमेवैतदुदक्संस्थं कुर्वन्ति। अथ यदन्तत आदित्येष्या यजति(३) इयं वा अदितिरस्यामेवैनमन्ततः प्रतिष्ठापयति। अथ

(१) यजमानस्याषैन्वाहेति ख०, ग०, घ। यजमानस्याशि षेन्वाहेति च०। यजमानस्या शिषैन्वाहेति ट०।

(२) पितॄनन्विति ख०, ट०, घ।

(३) यजन्तीति ख०।

यत्परस्तात् पौर्णमासेन यजते, तथाह्यस्य पूर्वपक्षे साकमेधैरिष्टं भवति ॥ २५ ॥

त्रयोदशं वा एतं मासमाप्नोति, यच्छुनासीर्य्येण यजते, एतावान्वै संवत्सरः, यावानेष त्रयोदशो मासः। अथ यदग्निं प्रणयन्ति, यमेवामुं वैश्वदेवे मन्थन्ति, तमेव तत् प्रणयन्ति, यन्मथ्यते, तस्योक्तं ब्राह्मणं, यद्यु न मथ्यते पौर्णमासमेव तन्त्रं भवति, प्रतिष्ठा वै पौर्णमासं, प्रतिष्ठित्या एव। अथ यद्वायुं यजति, प्राणो वै वायुः, प्राणमेव तेन प्रीणाति। अथ यच्छुनासीरं यजति, संवत्सरो वै सुनासीरः, संवत्सरमेव तेन प्रीणाति। अथ यत्सूर्य्यं यजति, असौ वै सूर्य्यः, योऽसौ तपति, एतमेव तेन प्रीणाति। अथ यच्छ्वेता दक्षिणा ददाति, एतस्यैव तद्रूपं क्रियते। अथ यत् प्रायश्चित्तप्रतिनिधिं(१) कुर्वन्ति, स्वस्त्ययनमेव तत् कुर्वन्ति, यज्ञस्यैव शान्तिर्यजमानस्य भैषज्याय। तैर्वा एतैश्चातुर्मास्यैर्देवाः सर्वान् कामानाप्नुवन्, सर्वा इष्टीः सर्वममृतत्वं। स वा एष प्रजापतिः चतुर्विंशः, यच्चातुर्मास्यानि, तस्य मुखमेव वैश्वदेवं, बाहू वरुणप्रघासाः प्राणोऽपानो व्यान इत्येतास्तिस्र इष्टयः, आत्मा महाहविः, प्रतिष्ठा शुनासीरं, स वा एष प्रजापतिरेव संवत्सरः, यच्चातुर्मास्यानि, सर्वं वै प्रजापतिः, सर्वं चातुर्मास्यानि, तत्सर्वेणैव सर्वमाप्नोति, य एवं वेद, यश्चैवं विद्वांश्चातुर्मास्यैर्यजते चातुर्मास्यैर्यजते ॥ २६ ॥

इत्यथर्ववेदोत्तरगोपथब्राह्मणस्य प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १ ॥

(१) प्रायश्चित्त प्रतिनिधिमिति क०। प्रायश्चित्त प्रतिनिधिमिति ख०, ग०, भ०, ट०, च।

अथ द्वितीयः प्रपाठकः ।

ओम् । मांऽसमोयन्ति वा आहिताग्नेरग्नयः, त एनमेवाग्रेऽभिध्यायन्ति यजमानं, य एतमैन्द्राग्नं पशुं षष्ठे षष्ठे मासे(१) आलभते, तेनैवैन्द्राग्निभ्यां ग्रसितमात्मानं निरवदयत । आयुष्काम आलभेत, प्राणापानौ वा इन्द्राग्नी, प्राणापानावेवात्मनि धत्तो, आयुष्मान् भवति । प्रजाकाम आलभेत, प्राणापानौ वा इन्द्राग्नी, प्राणापानौ प्रजा अनुप्रजायन्ते, प्रजावान् भवति । पशुकाम आलभेत, प्राणापानौ वा इन्द्राग्नी, प्राणापानौ पशवोऽनुप्रजायन्ते, पशुमान् भवति । यामं शुक्तं हरितमालभेत शठं वायःकामः(२), एता नाम यः पितृलोके स्यामित्येतेन ह वै यमोमुष्मिंल्लोक आर्ध्नोत्, पितृलोक एवार्ध्नोति(३) । त्वाष्ट्रं वडवमालभेत प्रजाकामः प्रजापतिर्वै प्रजाः ससृत्तमाणः स द्वितीयं मिथुनमन्वाविन्दत्(४), स त्वाष्ट्रं वड़वमपश्यत्, त्वष्टा हि रूपाणां प्रजनयिता, तेन प्रजा असृजत, तेन मिथुनमविन्दत् । प्रजावान् मिथुनवान् भवति, य एवं वेद, यश्चैवं विद्वानेतमालभते, योनीन् वा एष काम्यान् पशूनालभते, योनिष्ठैन्द्राग्नेन काम्यं पशुमालभन्त(५) इष्टालम्भः समृध्यै ॥ १ ॥

पञ्चधा वै देवा व्युत्क्रामन्, अग्निर्वसुभिः, सोमो रुद्रैः, इन्द्रो

(१) षष्ठे मासे इति ख०, ग० च ।

(२) नट वायकाम इति क० ।

(३) एवर्द्धं लोकि ख०, क० ख० । एव अभ्नोतीति ट० ।

(४) मिथुनन्वाविन्ददिति प०, भ०, च० । मिथुन विन्ददिति ठ० ।

(५) पशुमालभतेति ट० ।

मरुद्भिः, वरुण आदित्यैः, बृहस्पतिर्विश्वैर्देवैः। ते देवा अब्रुवन्, असुरेभ्यो वा इदं भ्रातृव्येभ्यो रध्यामः, यन्मिथो विप्रियाः स्मः, या न इमाः प्रियास्तन्वस्ताः समवद्यामहा इति। ताः समवाद्यन्त, ताभ्यः स निरृच्छात्, यो नः प्रथमोऽन्योन्यस्मै द्रुह्यादिति। यत्तान्व समवाद्यन्त, तत् तानूनप्त्रस्य तानूनप्त्रत्वं। ततो देवा अभवन् परासुराः। तस्माद्यस्तानूनप्त्रिणां प्रथमो द्रुह्यति, स आर्त्तिमार्च्छति। यत्तानूनप्त्रꣳ समवद्यति, भ्रातृव्याभिभूत्यै भवति, आत्मना परास्याप्रियो भ्रातृव्यो भवति ॥ २ ॥

पञ्चकृत्वोऽवद्यति, पाङ्क्तो यज्ञः, पञ्चधा हि ते ताः समवाद्यन्त। आपतये त्वा गृह्णामीत्याह, प्राणो वा आपतिः, प्राणमेव तेन प्रीणाति। परिपतये त्वेत्याह, मनो वै परिपतिः, मन एव तेन प्रीणाति। तनूनप्त्र इत्याह, तन्वो हि ते ताः समवाद्यन्त। शाक्वरायेत्याह, शक्त्यै(१) हि ते ताः समवाद्यन्त। शक्मन ओजिष्ठायेत्याह, ओजिष्ठं हि ते तदात्मनः समवाद्यन्त। अनाधृष्टमित्याह, अनाधृष्टं ह्येतत् (२)। अनाधृष्यमित्याह, अनाधृष्यं ह्येतत्(३)। देवानामोज इत्याह, देवानाꣳ ह्येतदोजः। अभिशस्तिपा इत्याह, अभिशस्तिपा ह्येतत्। अनभिशस्तेन्यमित्याह, अनभिशस्तेनꣳ ह्येतदनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामनु तपस्तपस्पतिः। अञ्जसा सत्यमुपगेषं स्विते माधा इत्याह, यथा यजुरेवैतत् ॥ ३ ॥

---

१ शक्तिमिति च०।

२ अनाधृष्टमित्याहानाधृष्टं ह्येतदिति भ०। अनाधृष्टमित्याहानाधृष्टं ह्येतदिति ढ०।

३ अनाधृष्यमित्याह, अनाधृष्यं ह्येतदिति भ०।

घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन्(१)। सुची बाहू, तस्मात् सुची सौमीमाहुतिं नाप्नाते। अवधीयेत सोमः, तस्मात् सुचौ चाज्यं चान्तिकमाहार्पीत्। अन्तिकमिव खलु वा अस्यैतत् प्रचरन्ति, यत्तानूनप्त्रेण प्रचरन्ति। अंशुरंशुष्टे देवसोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविद इत्याह, यदेवास्यापवायते यन्मीयते, तदेवास्यैतेनाप्याययन्ति। आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामात्वमिन्द्राय प्यायस्वेत्याह, उभावेवेन्द्रञ्च सोमं चाप्याययन्ति। आप्याययास्मान् सखीन् सन्या मेधया प्रजया धनेनेत्याह, ऋत्विजो वा एतस्य सखायः, तानेवास्यैतेनाप्याययन्ति। स्वस्ति ते देव सोमसुत्यामुदृचमशीयेत्याह, आशिषमेवैतामाशास्ते, प्र वा एतस्माल्लोकाच्चयवन्ते, ये सोममाप्याययन्ति। अन्तरिक्षदेवत्यो हि(२) सोमः आप्यायित एष्टा राय एष्टा वामानि प्रेषे भगाय ऋतमृतवादिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्या इति, द्यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥

मख इत्येतद् यज्ञनामधेयं, छिद्रप्रतिषेधसामर्थ्यात् छिद्रं खमित्युक्तं, तस्य मेति प्रतिषेधः, मा यज्ञं छिद्रं करिष्यतीति। छिद्रो हि यज्ञो भिन्न इवोदधिर्विस्रवति। तद्वै खलु छिद्रं भवति, ऋत्विग्यजमानविमानाद्वापि वेदानां व्यपेक्षया मन्त्रकल्पब्राह्मणानामप्रयोगाद्द यथोक्तानां वा दक्षिणानामप्रदानाद्धीनाद्वातिरिक्ताद्वोत्पाताद्द भूतेषु प्रायश्चित्तव्यतिक्रमादिति। इत्येतद्वै सर्वं ब्रह्मण्यर्पितं।

१ सोममघ्नान्निति भ० ।

२ अन्तरिक्षे दायो हाति च० क०, ग०, ङ० ।

ब्रह्मैवं विद्वान् यद् भृग्वङ्गिरोवित्सम्यगधीयानश्चरितब्रह्मचर्योऽन्यूनातिरिक्ताङ्गः(१) अप्रमत्तो यज्ञं रक्षति, तस्य प्रमादाद्यदि वाप्यसान्निध्याद्यथा भिन्ना नौरगाधे महत्युदके सम्प्लवेत्, मत्स्यकच्छपशिशुमारनक्रमकरपुण्डरीकाजखर(२) जसपिशाचानां भागधेयं भवति, एवमादीनां चान्येषां विनष्टोपजीविनाम्। एवं खल्वपि यज्ञश्छिन्नभिन्नोऽपध्वस्त उत्पातादद्भुतो बहुलोऽथर्वभिरसंस्कृतोऽसुरगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचानां भागधेयं भवति, एवमादीनां चान्येषां विनष्टोपजीविनां। तदपि श्लोकाः,

छिन्नभिन्नोपध्वस्तो विस्रुतो बहुधा मखः।
इष्टापूर्त्तद्रविणं स्त्रह्यजमानस्यावापतत्॥
ऋत्विजां च विनाशाय राज्ञो जनपदस्य च।
संवत्सरविरिष्टं तद् यत्र यज्ञो विरिष्यते॥
दक्षिणाप्रवणीभूतो यज्ञो दक्षिणतः स्मृतः।
हीनाङ्गो रक्षसाभागो ब्रह्मवेदादसंस्कृतः॥
चतुष्पात् सकलो यज्ञश्चातुर्होत्रविनिर्मितः।
चतुर्विधैः स्थितो मन्त्रैर्ऋत्विग्भिर्वेदपारगैः॥
प्रायश्चित्तैरनुध्यानैरनुज्ञानानुमन्त्रणैः।
होमैश्च यज्ञविभ्रंशं सर्वं ब्रह्मा प्रपूरयेत्॥ इति।

तस्माद् यजमानो भृग्वङ्गिरोविदमेव तत्र ब्रह्माणं वृणीयात्। स हि यज्ञन्तारयतीति ब्राह्मणम्॥५॥

---

१ अन्यूनातिरिक्ताङ्ग इति क॰, ग॰, ट॰ च। मातिरिक्ताङ्ग इति ग॰। न्यूनातिरिक्ताङ्ग इति क॰।

२ जखरेति ख॰, ग॰ च।

यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत्, न वोऽहमन्नं भविष्यामीति। नेति देवा अब्रुवन्, अन्नमेव नो भविष्यसीति। तं देवा विमेथिरे। स एभ्यो विहतः(१)न प्रबभूव। ते होचुर्देवाः, न वै न इत्थं विहतः(२) अलं भविष्यति, हन्तेमं सम्भरामीति। तं सञ्जभ्रुः। तं सम्भृत्वोचतुरश्विनौ, इमं भिषज्यतमिति। अश्विनौ वै देवानां भिषजावश्विनावध्वर्यू, तस्मादध्वर्यू घर्मं सम्भरत। तं सम्भृत्वोचतुः, ब्रह्मन् घर्मेण प्रचरिष्यामः, होतर्घर्ममभिष्टुहि, उद्गातः सामानि गायेति। प्रचरत घर्ममित्यनुजानाति। ब्रह्मप्रसूता हि प्रचरन्ति, ब्रह्म ह्येदं प्रसवानामीशे, सवितृप्रसूततायै घर्मं तपामि, ब्रह्म जज्ञानमित्यभिसरा राष्ट्रे त्वग्र इति। घर्मं ताप्यमानमुपासीत, ग्रस्त्ववदर्धर्चश आहावप्रतिगरवर्जं रूपसमृद्धाभिः। एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं, यद्रूपसमृद्धं। यत् कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदति, स्वस्ति तस्य यज्ञस्य पारमश्नुते। य एवं वेद, वेदमिथुनं वा एतत् यद् घर्मः, तस्मादन्तर्धा हि(३) प्रचरन्त्यन्तर्हिता वै मिथुनं चरन्तीति। तदेतदेव मिथुनमित्याचक्षते, तस्य यो घर्मः, तच्छिश्नं, यौ शफौ, तावाण्डौ, य उपयमनीके, श्रोणिकपाले, यत्पयः, तद्रेतः, तदग्नौ देवयोन्यां रेतो ब्रह्ममयं धत्ते प्रजननाय। सोऽग्निर्देवयोनिर्ऋङ्मयो यजुर्मयः साममयो ब्रह्ममयोऽमृतमय आहुतिमयः सर्वेन्द्रियः सम्पन्नो यजमान ऊर्ध्वः स्वर्गं लोकमेति। तदाहुः, न प्रथमयज्ञे

१, २, विरत इति ख०। विहृत इति भ०।
३ चान्तर्धायेति घ०।

प्रवर्ग्यं कुर्वीत, अनुपनामका (१) ह वा एनमुत्तरे यज्ञक्रतवो भवन्तीति । कामन्तु योनूचान (२) श्रोत्रिय स्यात्, तस्य प्रवृञ्ज्यात् आत्मा वै स यज्ञस्येति विज्ञायते, अपशिरसा ह वा एष यज्ञेन यजते, योऽप्रवर्ग्येण यजते । शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य, यत् प्रवर्ग्यं । तस्मात् प्रवर्ग्यवत्यैव (३) याजयेन्नाप्रवर्ग्येण । तदप्येषाभ्यनूक्ता, चत्वारि शृङ्गेति ॥ ६ ॥

देवाश्च ह वा ऋषयश्चासुरै संयत्ता आसन । तेषामसुराणामिमा पुर प्रत्यभिजिता आसन्, अयस्मयी पृथिवी रजतान्तरिच, हरिणी द्यौ । ते देवा सङ्घात सङ्घात पराजयन्त । ते विदु, अनायतना हि वै स्म, स्म ? तस्मात पराजयामहा इति एता ता पुर प्रत्यकुर्वत हविर्धानन्दिव आग्नीध्रमन्तरिचात्सद पृथिव्या । ते देवा अब्रुवन्, उपसदमुपायाम, उपसदा वै महापुरञ्जयन्तीति । त एभ्यो लोकेभ्यो निरघ्नन्, एकयामुष्माल्लोकादेकयान्तरिचादेकया पथिव्या । तस्मादाहु, उपसदा वै महापुरञ्जयन्तीति । त एभ्यो लोकेभ्यो निर्हता ऋतून प्राविशन् । ते षडुपायन्, तानुपसद्भिरेवर्तुभ्यो निरघ्नन द्वाभ्याममुष्माल्लोकाद् द्वाभ्यामन्तरिचाद् द्वाभ्या पृथिव्याः । त ऋतुभ्यो निर्हता संवत्सर प्राविशन् । ते द्वादशोपायन् तानुपसद्भिरेव संवत्सरान्निरघ्नन्, चतसृभिरमुष्माल्लोकाच्चतसृभिरन्तरिचाच्चतसृभि पृथिव्या । ते संवत्सरा निर्हता अहोरात्रे प्राविशन ते यत्ताय

१ कुर्वीतामुपनामका इति भ०, ट० च ।

२ काम रूपोनूचान इति घ० ग० च ।

३ प्रवर्ग्यवत्यैवति ग० भ० ट० च । प्रवर्ग्यमथैवति ख०

मुपायन्, तेनैनान् रात्र्या अनुदन्त,(१) यत् प्रातः, तेनाह्नः। तस्माद्गोः सायम्प्रातस्तनमाप्यायते। प्रातःसायन्तनन्तानुपसद्भिरेवैभ्यो लोकेभ्यो नुदमाना आयन्। ततो देवा अभवन् परासुराः। सर्वेभ्य एवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यन्नुदमान एति, य एवं विद्वानुपसदमुपैति ॥ ७ ॥

न द्वादशाग्निष्टोमस्योपसदः स्युः, अशान्ता निर्मृज्येरन्(२)तिस्रोऽहीनस्य, उपरिष्टाद्यज्ञक्रतुर्गरीयानभिपीदेत्, यथागुरुर्भारो ग्रीवा निर्योणीयादार्त्तिमार्छेत्। द्वादशाहीनस्य कुर्यात्, प्रत्यु तथैव(३) सयत्वाय। तिस्रोऽग्निष्टोमस्योपसदः स्युः, शान्ताग्निर्मार्गाय। ते देवा असुर्यान्(४) इमांल्लोकानान्वैतुमाध्यणुवन्(५)। तानग्निना मुखेनान्ववायन्, यदग्निमनुष्टुपसदां प्रतीकानि भवन्ति। यथा क्षेत्रपतिः क्षेत्रे न्ववनयन्ति एवमेवैतदग्निना मुखेनेमांल्लोकानभिनयन्तो यन्ति। यो ह वै देवान् साध्यान्वेद, सिद्ध्यत्यस्मै। इमे वाव लोकाः, यत्साध्या देवाः। स य एवमेतान् साध्यान्वेद, सिद्ध्यत्यस्मै सिद्ध्यत्यमुष्मै। सिद्ध्यत्यस्माल्लोकात्, य एवं विद्वानुपसदमुपैति ॥ ८ ॥

अथ यताह, अध्वर्युरग्नीद्देवपत्नीर्व्याचक्ष्व, सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यमाह्वयेति। तदपरेण गार्हपत्य प्राङ्मुखस्तिष्ठन्ननवानाग्नीध्रो(६)

१ व्यानुदन्तेति च०।

२ निरमृज्येरन्निति भ०, ट० च।

३ प्रत्युत्तथै इति ख०, घ०, छ० च। प्रत्यु तथैवा इति ग०।

४ असूर्यानिति छ०।

५ नान्वैतमाध्यणुवन्निति भ०। नान्वैतमाप्ष्णुवन्निति ट०।

६ तिष्ठन्ननननाग्नीध्र इति छ०। तिष्ठन्ननवाननाग्नीध्र इति ग०।

देवपत्नीर्व्याचष्टे, पृथिव्यग्ने पत्नी वाग् वातस्य पत्नी सेनेन्द्रस्य पत्नी, धेना बृहस्पते' पत्नी, पथ्या पूषा पत्नी, गायत्री वसूना पत्नी, त्रिष्टुप् रुद्राणा पत्नी, जगत्यादित्याना पत्नी, अनुष्टुप् मित्रस्य पत्नी विराड वरुणस्य पत्नी, पङ्क्तिर्विष्णो पत्नी, दीचा सोमस्य राज्ञ पत्नीति। अतिभ्रातृव्यानारोहति नैन भ्रातृव्या आरोहन्ति, उपरि भ्रातृव्यानारोहति य एव विद्वानग्नीध्रो देव पत्नीर्व्याचष्टे ॥ ६ ॥

यथा वै रथ एकैकमरमभिप्रतितिष्ठन वर्त्तते, एव यज्ञ एकैका तन्वमभिप्रतितिष्ठन्नेति। पुरा प्रचरितोराग्नीध्रीये होतव्या एतद्ध वा उवाच वासिष्ठ सात्यहव्य', अस्क सोम इत्युक्ते मा सूर्यत प्रचरत प्रातर्वावाद्यह सोम सस्थापयामीति। नास्य सोम स्कन्दति, य एवं विद्वानृत् सोमं पिबति, स ह स्म वर्मैवास-न्यामासीन सक्तुभिरुपमथ्य सोम पिबति अह वाव सर्वतो यज्ञ वेद, य एतान(१) वेद न मामेष हिसिष्यतीति। नैन सोमपी-थोनपीथो हिनस्ति, य एव विद्वान्त सोम पिबति। त ह स्म यदाहु, कस्मात्त्वमिदमासन्यामासीन सक्तुभिरुपमथ्य साम पिबसीति। देवतास्वेव यज्ञ प्रतिष्ठापयामीति अब्रवीद्ब्राह्म ण। यस्यैव विदुषो यस्यैव विद्वान् यज्ञार्तान् यज्ञे प्रायश्चित्तं(२) जुहोति, देवतास्वेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति। यज्ञार्चि प्रतिजुहुयात् सयोनित्वाय। त्रयस्त्रिंशद्वै यज्ञस्य तन्व इति एकान्नत्रिंशत्-स्तोमभागा, त्रीणि सवनानि, यज्ञश्चतुर्थ, स्तोमभागैरेवैतत्

१ एमानिति ग० घ० ङ०, च।

२ प्रायश्चित्तिमिति घ० ङ० च।

स्तोमभागान् प्रति प्रयुङ्क्ते, सवनैः सवनानि, यज्ञेन यज्ञं, सर्वा ह वा अस्य यज्ञस्य तन्वः प्रयुक्ता भवन्ति, सर्वा आशाः सर्वा अवरुद्धा देवस्य सवितुः प्रसवे बृहस्पतये स्तुतेति। यद्यद्वै सविता देवेभ्यः प्रासुवत् तेनार्ध्नुवन्, सवितृप्रसूता एव स्तुवन् ऋध्नुवन्, ऋध्यन्ते ह वा अस्य स्तोमाः, यज्ञ ऋध्यते, यजमान ऋध्यते, प्रजाया ऋध्यते, पशुभ्य ऋध्यते, ब्राह्मणे यस्यैवं विद्वान् ब्रह्मा भवति ॥१०॥

देवाश्च ह वा असुराश्चास्पर्धन्त, ते देवाः समावद्देवा यज्ञे कुर्वाणा आसन्, यदेव देवा अकुर्वत, तदसुरा अकुर्वत, तेन व्यावृत्तमगच्छन्(१)। ते देवा अब्रुवन्, नयतेम यज्ञं तिर उपर्यसुरेभ्यस्तंस्यामहे इति। तमेताभिराच्छाद्योदक्रामन्ति, यजूंषि यज्ञे समिधः स्वाहेति। तन्तिर उपर्यसुरेभ्यो यज्ञमतन्वत, तमेषां यज्ञमसुराणां न्ववाय, ततोऽदेवा अभवन् परासुराः। स य एवं विद्वांस्तिर उपर्यसुरेभ्यो यज्ञं तनुते, भवत्यात्मना पराऽस्याप्रियो भ्रातृव्यो भवति। एतैरेव जुहुयात्स्त्वतयज्ञे(२) चतुर्भिश्चतुर्भिरन्वाख्यानं पुरस्तात् प्रातरनुवाकस्य जुहुयात्, एतावान् वै यज्ञः, यावानेष यज्ञस्तं वृङ्क्ते, स यज्ञी भवति, अयज्ञ इतरः। एतैरेव जुहुयात्, पुरस्ताद् द्वादशाहस्य। एष ह वै प्रत्यक्षं द्वादशाहः, तमेव आलभ्य एतैरेव जुहुयात्, पुरस्ताद् दीक्षायाः। एषा ह वै प्रत्यक्षं दीक्षा, तामेवालभ्यैतैरेवातिथ्यमभिमृशेत्, यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति ॥११॥

यत्र विजानाति, ब्रह्मन्स्तोमोऽस्कन्निति। तमेतयालभ्याभिम-

१ व्यावर्त्तमगच्छन्निति भा॰, ट॰ च।

२ इत्यध्वे इति द॰।

न्वयते, अभूदेव सविता वन्द्योनू न(१) इदानीमह्न उपवाच्यो नृभि, वि यो रत्ना भजति(२) मानवेभ्य श्रेष्ठन्नो अत्र द्रविणं यथा दधदिति। ये अग्नयो अप्स्वन्तरिति सप्तभिरभिजुहोति। यदेवा स्यावस्कन्न भवति, तदेवास्यैतदग्नौ स्वगाकरोति। अग्निर्हि सर्व्वेषा(३) हविषा प्रतिष्ठा। अथ विस्रुप्य वैप्रुषान् होमान् जुहोति, द्रप्सश्चस्कन्देति। या एवास्याभिपूयमानस्य विप्रुष स्कन्दन्ति अंशवो वा ता एवास्यैतदाहवनीये स्वगाकरोति। आहवनीयो ह्याहुतीना प्रतिष्ठा। यस्ते द्रप्स स्कन्दतीति, स्तोको वै द्रप्स। यस्ते अंशुर्बाहुच्युतो धिषणाया उपस्थादिति, बाहुभिरभिच्युता अंशवधिषवणाभ्यामधिस्कन्दन्ति। अध्वर्य्योर्वा पर्य्य पवित्रात्तन्ते जुहोमि मनसा वषट्कृतमिति, तद्यथा, वषट्कृत स्वाहाकृत हुतमेवं भवति ॥ १२ ॥

ऋषयो वा इन्द्र प्रत्यक्ष नापश्यन। त वसिष्ठ एव प्रत्यक्ष मपश्यत। सोऽबिभेत्, इतरेभ्य ऋषिभ्यो मा प्रवोचदिति। सोऽब्रवीत, ब्राह्मणन्ते वक्ष्यामि, यथा त्वत्पुरोहिता प्रजा प्रजनयिष्यन्ते(४), अथेतरेभ्य ऋषिभ्यो मा प्रवोचदिति। तस्मा एतान् स्तोमभागानुवाच। ततो वसिष्ठपुरोहिता प्रजा प्रजा यन्त। स्तोमो वा एतेषा भाग, तत्स्तोमभागाना स्तोमभा

१ वन्द्योनून इति ख० भ० ट० च

२ वि यो रत्नाभजतीति ख० ग० च० ।

३ सुकृतीनामिति ग० च भ० च ।

४ प्रजनियम्मे इति भ० ।

यज्ञं प्राह। प्रेतिरसि धर्मणे त्वेति, धर्मो मनुष्याः, मनुष्येभ्य एव यज्ञं प्राह। अन्वितिरसि सन्धिरसि प्रतिधिरसीति, त्रयो वै लोकाः लोकेष्वेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति। विष्टम्भोसीति, वृष्टिमेवावरुन्धे। प्रावोस्यह्नाऽसीति([1]), मिथुनमेव करोति। उशिगसि प्रकेतोऽसि सुदितिरसीति, अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या वाग् द्वात्रिंशी स्वरस्त्रयस्त्रिंशस्त्रयस्त्रिंशद्देवा देवेभ्य एव यज्ञं प्राह। ओजोसि पितृभ्यस्त्वेति, बलमेव तत् पितॄननुसन्तनोति। तन्तुरसि प्रजाभ्यस्त्वेति, प्रजा एव पशू-ननुसन्तनोति। रेवदस्योषधीभ्यस्त्वेति, ओषधीष्वेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति। पृतनाषाडसि पशुभ्यस्त्वेति, प्रजा एव पशूननुसन्तनोति। अभिजिदसीति, वज्रो वै षोडशी, व्यावृत्तोसौ वज्रः, तस्मादेषोन्यै व्यावृत्त'। नाभुरसीति, प्रजापतिर्वै सप्तदशः, प्रजापतिमेवावरुन्धे ॥ १३ ॥

अधिपतिरसि धरुणोसि सꣳसर्पोसि वयोधा असीति([2]), प्राणोपानश्चक्षुः श्रोत्रमित्येतानि वै पुरुषमकरन्। प्राणानुपैति, प्रजात्या एव। त्रिवृदसि प्रवृदसि स्ववृदस्यनुवृदसीति, मिथुनमेव करोति। आरोहोसि प्ररोहोसि([3]) संरोहोस्यनुरोहोसीति, प्रजापतिरेव। वसुकोसि वस्यष्टिरसि वेषश्रीरसीति([4]), प्रतिगत्वं। रश्मिरसि क्षयाय त्वेति, क्षयो वै देवा, देवेभ्य एव

१ प्रावोस्यह्नासीति इति ग० ।

२ वयोधाभीति च०, छ०, घ ।

३ प्ररोहोसि इति भ० ।

४ वेषश्रीरसीति भ० ।

ष्ठितिरेव। आक्रमोसि सङ्क्रमोस्युत्क्रमोस्युत्क्रान्तिरसीति, ऋद्धिरेव(१)। यद्वद्वै सविता देवेभ्यः प्रासुवत्, तेनार्ध्नुवत्(२) सवितृप्रसूता एव स्तुवन् न्यृध्नुवन्ति (३)। बृहस्पतये स्तुतेति, बृहस्पतिर्वा आङ्गिरसो देवानां ब्रह्मा। तदनुमत्यै वों भूर्जनदिति,(४) प्रातःसवन ऋग्भिरेवोभयतोथर्वाङ्गिरोभिर्गुप्ताभिर्गुप्ते स्तुतेत्येव। ओं भुवो जनदिति, माध्यन्दिने सवने यजुर्भिरेवोभयतोथर्वाङ्गिरोभिर्गुप्ताभिर्गुप्तेस्तुतेत्येव। ओं स्वर्जनदिति, तृतीयसवने सामभिरेवोभयतोथर्वाङ्गिरोभिर्गुप्ताभिर्गुप्ते स्तुतेत्येव। अथ यद्यहीन उक्थ्य- षोड़शी वाजपेयोतिरात्रोऽप्तोर्यामा वा स्यात्, सर्व्वाभिः सर्वाभिरत ऊर्द्ध्वं व्याहृतिभिरनुजानाति। ओं भूर्भुवः स्वर्जनदृधत् करद्रुहन् महत्तच्छमोमिन्द्रवन्त स्तुतेति, सैन्द्राण्याप-गायत सैन्द्राएस्तुत इत्येव। इन्द्रियवान् न्यृद्धिमान्(५) यशीयान् भवति, य एवं वेद, यश्चैवं विद्वान् स्तोमभागैर्यजते ॥ १४ ॥

यो ह वा आयताएंश्च प्रतियताएंश्च स्तोमभागान् विद्याद्(६) विष्पर्धमानयोः सह्वतसोमयोः, ब्रह्मास्यास्तुतोपि स्तुतोर्जं स्तुतदेयस्य सवितुः सवे बृहस्पतिं वः प्रजापतिं वो वसून्वो देवान् रुद्रान्वो

१ ऋधिरेवेति ख०, ग०, च० घ।

२ तेनार्ध्नुवन् इति च०।

३ (दृ्धु)वन्ति इति ख०, ग०, च। ऋृद्ध्नुवन्तीति च०।

४ वाग्भूर्जनदिति इति ख० ग०, च।

५ सेन्द्रियाएंधुमत्येवेन्द्रियावानृद्धिमान् इति ख०,। सेन्द्रियाएंघेचेवेन्द्रियवान् न्यृधिमानिति च०।

६ विन्द्यादेति च०।

देवानादित्यान्वो देवान् साध्यान्वो देवानाप्त्यान्वो देवान्विश्वान्वो देवान् सर्वान्वो देवान्विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्योऽस्माकम-स्तु केवल इतः कृणोतु वीर्यम्, इत्येते ह वा आयताय प्रतियताय स्तोमभागाः, ताञ्जपन्नुपर्य्युपरि परेषां ब्रह्माणमवेक्षेत(१)। तत एषामधःशिरा ब्रह्मा पतति, ततो यज्ञः, ततो यजमानः। यजमानेऽधःशिरसि पतिते स देशोऽधःशिराः पतति। यस्मिन्नर्धे यजन्ते देवाश्च ह वा असुराश्च, सहतसोमौ यज्ञावतनुताम्। अथ बृहस्पतिराङ्गिरसो देवानां ब्रह्मा, स आयतांश्च प्रतियतांश्च स्तोमभागान् जपन्नुपर्य्युपर्यसुराणां ब्रह्माणमवैक्षेत। तत एषामधःशिरा ब्रह्माऽपतत्, ततो यज्ञः, ततोऽसुरा इति ॥ १५ ॥

देवा यज्ञं पराजयन्त, तमाग्नीध्रात्पुनरुपाजयन्त, तदेतद्यज्ञस्यापराजितं, यदाग्नीध्रं यदाग्नीध्राधिष्ण्यान्विहरति। तत एवैनं पुनस्तनुते पराजित्यै। अप खलु वा एते गच्छन्ति, ये बहिष्पवमानं सर्पन्ति। बहिष्पवमाने स्तुत आह अग्नीत्, अग्नीन्विहर, बर्हिस्तृणीहि, पुरोडाशानलङ्कुर्विति। यज्ञमेवापराजित्य पुनस्तन्वाना आयन्त्यङ्गारैर्द्वे सवने विहरति, शलाकाभिस्तृतीयसवनं सशुक्रत्वाय। अथो सम्भवत्येवमेवैतत्, दक्षिणतो वै देवानां यज्ञं रक्षांस्यजिघांसन्, तान्याग्नीध्रेणापाघ्नत। तस्माद्दक्षिणामुखस्तिष्ठन्नग्नीत् प्रत्याश्रावयति, यज्ञस्याभिजित्यै रक्षसामपहत्यै रक्षसामपहत्यै ॥ १६ ॥

---

१ ब्रह्माणमवेक्षेते इति ह०।

तदाहु अथ कस्मात् सौम्य एवाध्वरे प्रहुताहुतीर्जुह्वति, न हवि र्यज्ञ इति । अकृत्स्ना वा एषा देवयज्या, यद्धविर्यज्ञ । अथ हैषैव कृत्स्ना एषा देवयज्या यत् सौम्योध्वर, तस्मात् सौम्य एवाध्वरे प्रहुताहुतीर्जुह्वति । जुष्टो वाचे भूयास जुष्टो वाचस्पतये देवि वाग् यद्वाचो मधुमत्तम तस्मिन्मा धा स्वाहा वाचे स्वाहा वाचस्पतये स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्या इति, पुरस्तात् स्वाहाकारेण जुहोति। तस्माद्वाग् अत ऊर्ध्वमुत्सृष्टा यज्ञ वहति। मनसोत्तरा(१), मनसा हि मन प्रीतम। तदु हैके सप्ताहुतीर्जुह्वति, सप्त छन्दांसि प्रहुतानि प्रतिमन्त्रमिति वदन्त । यथा मेखला पर्य्यस्यते मेध्यस्य चामेध्यस्य च विहृत्यै, एव हैवैते न्युप्यन्ते, मेध्यस्य च विहृत्यै यज्ञस्य विहृत्यै । प्राचीनं हि धिष्ण्येभ्यो देवाना लोका, प्रतीचीन मनुष्याणा । तस्मात् सोम पिबता प्राञ्चो धिष्ण्या नोपसर्प्याः । जन ह्येतद्देवलोक ह्यु ध्यारोहन्ति, तेषामेतदायतन चोद्यन च, यदाग्नीध्रं च सदश्च । तयोऽविद्वान् सञ्चरति, आर्त्तिमार्च्छति । अथ यो विद्वान, सञ्चरति न स धिष्णीयामार्त्तिमार्च्छति ॥ १७॥

प्रजापतिर्वै यज्ञ, तस्मिन् सर्वे कामाः सर्वा इष्टीः सर्वममृतत्व । तस्य हैते गोप्तार , यद्धिष्ण्णीय , तान् सद प्रसर्प्स्यन्(२) नमस्करोति, नमो नम इति। न हि नमस्कारमतिदेवा ते ह नमसिता कर्त्तारमतिसृजन्तीति । तत एत प्रजापतिं यज्ञ प्रपद्यते, नमो नम

---

१ मनसोत्तरामिति ख० ।

२ प्रसर्पस्यन्निति ख० ।

इति। न हि नमस्कारमतिदेवाः, स तत्रैव यजमानः सर्वान् कामानाप्नोति सर्वान् कामानाप्नोति ॥ १८ ॥

यो वै सदस्यान् गन्धर्वान्वेद, न सदस्यामर्त्तिमार्च्छति। सदः प्रसर्पन्(१)ब्रूयादुपद्रष्टे नम इति, अग्निर्वै द्रष्टा, तस्मा उएवात्मानं परिदधाति सर्वमायुरेति न पुरा जरसः प्रमीयते। य एवं वेद, सदः प्रसृप्य ब्रूयादुपश्रोत्रे नम इति। वायुर्वाउ उपश्रोता, तस्मा उ एवात्मानं परिदधाति सर्वमायुरेति न पुरा जरसः प्रमीयते, य एवं वेद। सदः प्रसर्पन् ब्रूयात् अनुख्यात्रे नम इति, आदित्यो वा अनुख्याता तस्मा उ एवात्मानं परिदधाति सर्वमायुरेति न पुरा जरसः प्रमीयते। य एवं वेद सदः प्रसृतो ब्रूयात्, उपद्रष्टे नम इति। ब्राह्मणो वा उपद्रष्टा, तस्मा उ एवात्मानं परिदधाति सर्वमायुरेति न पुरा जरसः प्रमीयते। य एवं वेद, एते वै सदस्या गन्धर्वाः, स एवमेतान् सदस्यान् गन्धर्वानविद्वान् सदः प्रसर्पति, स सदस्यामार्त्तिमार्च्छति, अथ यो विद्वान् सञ्चरति, न सदस्यामार्त्तिमार्च्छति। एतेन ह स्म वा आङ्गिरसः सर्वं सदः पर्याहुः, ते न सदस्यामार्त्तिमार्च्छन्ति। अथ यान् कामयेत न सदस्यामार्त्तिमार्च्छेयुरिति। तेभ्य एतेन सर्वं सदः परिब्रूयात्तेन सदस्यामार्त्तिमार्च्छन्ति। अथ यं कामयेत प्रमीयतेति, तमेतेभ्य आवृश्चेत् प्रमीयते ॥ १९ ॥

तदाहुः, यदैन्द्रो यज्ञोऽथ कस्मात् द्वावेव प्रातःसवने प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैन्द्रीभ्यां यजतो होता चैव ब्राह्मणाच्छंसी च। इदं ते सोम्यं मध्विति होता यजति। इन्द्र त्वा वृषभं वयमिति

१ प्रसर्पेस्तेति ख०। प्रसपृत्स्रुमिति क०।

ब्राह्मणाच्छंसी । नानादेवत्याभिरितरे । कथं तेषामैन्द्रियो भवन्ति(१) । मित्रं वयं हवामह इति, मैत्रावरुणो यजति । वरुणं सोमपीतय इति, यद्वै किञ्च पीतवत्, तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं प्रीणाति । मरुतो यस्य हि क्षय इति, पोता यजति । ससुगोपातमो जन इति, इन्द्रो वै गोपाः, तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं प्रीणाति । अग्ने पत्नीरिहावहेति, नेष्टा यजति । त्वष्टारं सोमपीतय इति, यद्वै किञ्च पीतवत्, तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं प्रीणाति । उक्षान्नाय वशान्नायेत्याग्नीध्रो यजति । सोमपृष्ठाय वेधस इति, इन्द्रो वै वेधाः, तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं प्रीणाति । प्रातर्यावभिरागतं देवेभिर्जेन्या(२)वसू, इन्द्राग्नी सोमपीतय इति । स्वयं समृद्धा अच्छावाकस्यैवसु हैता ऐन्द्रियो भवन्ति, यन्नानादेवत्याः, तेनान्या देवताः प्रीणाति । यद्गायत्र्यः, तेनाग्नेय्यः, तस्मादेताभिस्त्रयमवाप्तं भवति ॥ २० ॥

ते वै खलु सर्व एव माध्यन्दिने प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैन्द्रीभिर्यजन्ति, अभिरूपवतीभिरेकेपि वा । सोममभि यमुपस्तुद्-इति, होता यजति । मईम्याहि य अटजोषो तरव इति, मैत्रावरुणः । एवा पाहि प्रत्नथा मन्दतु त्वेति, ब्राह्मणाच्छंसी । अर्वाङेहि सोमकामन्त्वाहुरिति, पोता । तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङिति, नेष्टा । इन्द्राय सोमाः प्र दिवो विदाना इति, अच्छावाकः आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहेति आग्नीध्रः । एवमु हैता अभिरूपवत्यो भवन्ति । इन्द्रो वै प्रातः सवनमाध्यजयत्, स

१ भवन्तीति इति क० ।

२ जेन्या इति ख०, ग०, घ । जेष्टा इति ग ङ० च ।

एताभिर्माध्यन्दिनं सवनमभ्यतृणत्, तद्यदेताभिर्माध्यन्दिनं सवनमभ्यतृणवत्, तस्मादेता अभितृणवत्यो भवन्ति ॥ २१ ॥

तदाहुः, यदैन्द्रार्भवं तृतीयसवनमथ कस्मादेक एव तृतीयसवने प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैन्द्रार्भव्या यजति । इन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिः(१) समुक्षितमिति होतैव नानादेवत्याभिरितरे कथं तेषा मैन्द्रार्भव्यो भवन्ति । इन्द्रावरुणा सुतपाविमंसुतमिति मैत्रावरुणो यजति । युवो रथो अध्वरो देववीतय इति, बहूनि वा ह तदृभूणां रूपम् । इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पत इति ब्राह्मणाच्छंसी यजति । आवां विशन्त्विन्दवः स्वाभुव इति, बहूनि वा ह तदृभूणां रूपं । आ वो वहन्तु सप्तयो रघुष्यद इति पोता यजति। रघुप त्वा नः प्र जिगात बाहुभिरिति, बहूनि वा ह तदृभूणा रूपं । अमेव नः सुहवा आ हि गन्तनेति नेष्टा यजति । गन्तनेति, बहूनि वा ह तदृभूणां रूपम् । इन्द्राविष्णु पिबतं मध्वो अस्येत्यच्छावाको यजति । आ वामन्धांसि मदिराण्यग्मन्निति, बहूनि वा ह तदृभूणां रूपम् । इमंस्तोममर्हते जातवेदस इत्याग्नीध्रो यजति रथमिव संमहे मामनीषयेति, बहूनि वा ह तदृभूणां रूपम् । एवमु हैता ऐन्द्रार्भव्यो भवन्ति, यत्रानादेवत्यास्तेनान्या देवताः प्रीणाति । यदु जगत् प्रासाहै जागतमु वै तृतीयसवनं तृतीयसवनस्य समध्यै ॥ २२ ॥

विचक्षणवतीं वाचं भाषन्ते(२) च नसितवतीं । विचक्षयन्ति ब्राह्मणं च न सपन्ति, प्राजापत्यं सत्यं वदन्ति । एतद्वै मनुष्येषु सत्यं

१ वाजमभिरिति भ० ।

२ भाषते इति ख० ।

यच्चक्षुः । तस्मादाहुराचचाणमद्राग् इति(१) । स यदाहाद्राक्षमिति । तथाहास्य श्रद्दधति, यदु वै स्वयं वै दृष्टं(२) भवति, न बहूनां जनानामेव श्रद्दधाति । तस्माद्विचचणवतीं वाचं भाषन्ते च न सितवतीं । सत्योत्तरा हैवैषां वागुदिता भवति ॥ २३ ॥

संहृतयज्ञो वा एषः, यद्दर्शपूर्णमासौ । कस्य वाव देवा यज्ञमागच्छन्ति, कस्य वा न । बहूनां वा एतत् यजमानानां सामान्यमहः । तस्मात् पूर्वेद्युर्देवताः परिगृह्णीयात् । यो ह वै पूर्वेद्युर्देवताः परिगृह्णाति, तस्य श्वोभूते यज्ञमागच्छन्ति । तस्माद्विहृत्यस्य चतस्र ऋचो जपेत् । यज्ञविदो हि मन्यन्ते, सोम एव संहृत इति, यज्ञो यज्ञेन संहृतः ॥ २४ ॥

इत्यथर्ववेदोत्तरगोपथब्राह्मणस्य द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥२॥

अथ तृतीयप्रपाठकः ।

ओम् । देवपात्रं वै वषट्कारः । यद्वषट् करोति, देवपात्रेणैव तद्देवतास्तर्पयति । अथो यदाभिदृष्यन्तोरभिसंस्थं(३) तर्पयति, एवमेतद्देवतास्तर्पयति । यदनु वषट् करोति, तद्यथैवादोऽश्वान्वा (४)गा वा पुनरभ्याघारं तर्पयति । एवमेव तद्देवतास्तर्पयति, यदनु

१ न्वाचचणमद्राग् इतीति भ० ।

२ रिटिमिति ट० ।

३ द्यन्तीभिरभिसंस्थमिति ब० ।

४ श्वचा वेति ट० ।

वषट् करोति। इमानेवाग्नीनुपासत इत्याहुर्धिष्णानथ कस्मात् पूर्वस्मिन्नेवाग्नौ जुह्वति पूर्वस्मिन्वषट् करोति। यदेव सोमस्याग्ने वीहीति अनु वषट् करोति, तेनैव वषट् करोति, धिष्ण्यान् प्रीणाति। अथ संस्थितान् सोमान् भक्षयन्तीत्याहुः। येषां नानु वषट् करोति, तदाहुः, को नु सोमस्य स्विष्टकृद्भाग इति। यदेव सोमस्याग्ने वीहीत्यनु वषट् करोति, तेनैव संस्थितान् सोमान् भक्षयन्तीत्याहुः। स उ एव सोमस्य स्विष्टकृद्भाग, यदनु वषट् करोति ॥ १ ॥

वज्रो वै वषट्कारः। स यं(१), द्विष्यात् तं मनसा ध्यायन् वषट् कुर्यात्। तस्मिंस्तद्वज्रमास्थापयति। षडिति वषट्करोति। षड्वा ऋतवः, ऋतूनामाप्त्यै। वौषडिति वषट् करोति। असौ वाव वौ ऋतवः षट्, एतमेव तदृतुष्वादधाति, ऋतुषु प्रतिष्ठापयति। तदु ह स्माह, वे त एतानिव(२) एतेन षट् प्रतिष्ठापयति। द्यौरन्तरिक्षे प्रतिष्ठाता, अन्तरिक्षं पृथिव्यां, पृथिव्यप्सु, आपः सत्येन, सत्यं ब्रह्मणि, ब्रह्म तपसि। इत्येता एव तद्देवताः प्रतिष्ठान्याः प्रतिष्ठन्तीरिदं सर्वमनुप्रतितिष्ठति। प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिः, य एवं वेद ॥ २ ॥

त्रयो वै वषट्काराः, वज्रो धामच्छदृक्तः(३)। स यदेवोच्चैर्बल-वषट् करोति, स वज्रस्तन्त(४) प्रहरति द्विषते भ्रातृव्याय, बधं

१ स्वयमिति ग०, घ०, ङ० च।

२ एतानि वा इति ङ०।

३ धामच्छन्न इति ग०।

४ वज्रमन्तमिति क०, ट० च।

योस्य स्तृत्यः, तस्मै स्तरीतवै(१)। तस्मात् स भ्रातृव्यवता(२) वषट्कृत्यः। अथ यः स यः सन्ततो निर्ह्राणच्छ(३) स्वधामच्छत्, तन्तं प्रजाय पशवश्चानूपतिष्ठन्ते। तस्मात् स प्रजाकामेन पशुकामेन वषट्कृत्यः। अथ येनैव षट् पराप्नोति,(४) स ऋक्षी रिक्त्यात्मानं(५) रिणक्ति यजमानस्य। पापीयान् वषट्कर्त्ता भवति, पापीयान् यस्मै वषट् करोति। तस्मात्तस्याशां नेयात्। किंस्वित् स यजमानस्य पापभद्रमाद्रियेतेति ह स्माह, योस्य वषट्कर्त्ता भवति, अत्रैवैनं यथा कामयेत तथा कुर्याद्यं कामयेत यथैवानीजानोभूत्तथैवेजानः स्यादिति। यथैवास्यर्चं ब्रूयात्तथैवास्य वषट्कुर्य्यात्। समानमेवैनं तत् करोति, यद्वा कामयेत पापीयान् स्यादिति। उच्चैस्तरामस्यर्चं ब्रूयान्नीचैस्तरां वषट्(६) कुर्य्यात्। पापीयाꣳसमेवैनं तत् करोति, यं कामयेत श्रेयान् स्यादिति। नीचैस्तरामस्यर्चं ब्रूयादुच्चैस्तरां वषट् कुर्य्यात्, श्रेयाꣳसमेवैनं तत् करोति, श्रिय एवैनं तच्छ्रियमादधाति॥ ३॥

यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा ध्यायन् वषट्

---

१ योस्य स्तृतस्तस्मै स्तरीतस्तवे इति क०। योस्य स्तृतस्तस्मै मरीतवे इति ग०, च० च।

२ भ्रातृव्याय इति भ०, ट० च।

३ निर्ह्राणच्छदिति क०।

४ येनैव वषट् पराप्नोति इति ट०। येनैव षडपराप्नोतीति ग०, क०, भ० च।

५ रिणक्त्यात्मानमिति घ०, ट० च।

६ नीचैस्तरां वषडिति च० भ० ट० च।

कुर्य्यात्। साक्षादेव तद्देवतां प्रीणाति, प्रत्यक्षाद्देवतां परिगृह्णाति। संततमृचा वषट्कृत्यं सन्तत्यै सन्धीयते प्रजया पशुभिः, य एवं वेद ॥ ४ ॥

वज्रो वै वषट्कारः। स उ एष प्रहृतः(१) शांतोदीदाय। तस्य ह न सर्वं एव शान्तिं वेद नो प्रतिष्ठां। तस्माद्याप्येतर्हि भूयानिव मृत्युः, तस्य हैषैव शान्तिरेषा प्रतिष्ठा, यद्वागिति। वषट्कृत्य वागित्यनुमन्त्रयते, वषट्कार मा मां प्रमृक्षो माहं त्वां प्रमृक्षं बृहता मन उपह्वये व्यानेन शरीरं प्रतिष्ठामि, प्रतिष्ठां गच्छन् प्रतिष्ठां मा गमयेदिति। तदु ह स्माह, दीर्घमेवैतत् सदः प्रभोजः। सह ओज इत्यनुमन्त्रयेत, ओजश्च ह वै सहश्च वषट्कारस्य प्रियतमे तन्वौ प्रियाभ्यामेव तत्तनूभ्यां समर्द्धयति। प्रियया तन्वा समृध्यते, य एवं वेद ॥ ५ ॥

वाक् च ह वै प्राणापानौ च वषट्कारः, ते वषट्कृतेवषट्कृते व्युत्क्रामन्ति।ताननुमन्त्रयते, वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानाविति। वाचं चैव तत् प्राणापानौ च होता आत्मनि प्रतिष्ठापयति, सर्वमायुरेति, न पुरा जरसः प्रमीयते, य एवं वेद। शन्नो भव हृद आपीत इन्द्रो पितेव सोमसूनवे सुशेवः। सखेव सख्य उरु शंस धीरः प्र ण आयुर्जीवसे सोम तारोरित्यात्मनं प्रत्यभिमृशति, ईश्वरो वा एषो प्रत्यभिमृष्टो यजमानस्यायुः प्रत्यविहर्त्तुमनरिहन्माभक्षयेदिति। तद्यदेतेन प्रत्यभिमृशति, आयुरेवास्मै तत् प्रतिरते। आप्यायस्वसंतेपयांसीति द्वाभ्यां चमसानाप्याययन्त्यभिरूपाभ्यां। यद् यज्ञेभिरूपं, तत् समृद्धं ॥ ६ ॥

१ शान्तः इति ह०।

प्राणा वा ऋतुयाजाः, तद्यदृतुयाजैश्चरन्ति, प्राणानेव तद्यजमाने दधति। षडृतुनेति यजन्ति, प्राणमेव तद्यजमाने दधति। चत्वार ऋतुभिर्यजन्ति, अपानमेव तद्यजमाने दधति। द्विर्ऋतुनेति उपरिष्टाद्, व्यानमेव तद्यजमाने दधति। स चासुसम्भृतस्त्रेधाविहृतः(1), प्राणोपानो व्यान इति। ततोऽन्यत्र गुणितस्तथाह यजमानः, सर्वमायुरेत्यस्मिंल्लोक आप्नोत्याप्नोत्यमृतत्वमक्षितं स्वर्गे लोके। ते वा एते प्राणा एव, यदृतुयाजाः। तस्मादनवानं(2) ततो यजन्ति(3), प्राणानां सन्तत्यै। सन्तता इव हीमे प्राणाः। अथो ऋतवो वा ऋतुयाजाः। सꣳस्थानुवषट्कारः। योऽत्रानुवषट्(4) कुर्यात्, असꣳस्थितानृतून् संस्थापयेत्। यस्तं तत्र ब्रूयात्, असꣳस्थितानृतून् समतिष्ठि। यो दुःखमनुभविष्यतीति(5), शश्वत्तथा स्यात्॥ ७॥

तदाहुः, यद्धोता यक्षद्धोता यक्षदिति, मैत्रावरुणो होत्रे प्रेष्यति, अथ कस्माद्धोतृभ्यः सद्भ्यो होत्राशंसिभ्यो होता यक्षद्धोता यक्षदिति(6) प्रेष्यतीति। वाग्वै होता, वाक् सर्व ऋत्विजः, वाग् यक्षद्वाग् यक्षदिति। अथो सर्वे वा एते सप्तहोतारोऽपि वा ऋचाभ्युदितं, सप्तहोतार ऋतुथा यजन्तीति। अथ य उपरिष्टाद्

१ विहृत इति ग०। विहित इति घ०।
२ तस्मादन्वानमिति भ०, ट० च।
३ यजन्तीति ग०।
४ योऽत्रानुवषडिति ग०, घ०, भ०, ट० च।
५ दुःखम भविष्यतीमीति घ०, भ०, ट० च।
६ होत्राशंसिभ्यो होता यक्षदितीति ग०।

संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञः। स योऽत्र भक्षये-यात्तं तत्र ब्रूयात्, अशान्तो भक्षो नानुवषट्कृत आत्मानमन्त-रगात्र जीविष्यतीति। तथा ह्यस्यायो(१) वै भक्षयेत्,(२) प्राणो द्वादशर्चजामितायै, ते वै द्वादश भवन्ति द्वादश ह वै मासाः, भक्षः प्राण आत्मनमन्तरगादिति। तथैव ह भवति जिम्मेदिति वाव जिम्रेत्तत्र(३) त द्विदेवत्येषु(४) चेति, तदु तत्र शासनं वेद-यन्ते(५) अथ यदमू व्यभिचरतो नानान्योन्यमनुप्रपद्येते अध्वर्यू। तस्मादृतुर्ऋतुर्नानुप्रपद्येते ॥ ८॥

प्रजापतिर्वै यत् प्रजा असृजत, ता वै तान्ता असृजत। ता हिङ्कारेणैवाभ्यजिघ्रत्। ताः प्रजा अमारन्(६), तद्वध्यते वा एत-यज्ञो यद्वदवीपि पचन्ते। यत् सोमः सूयते, यत् पशुरालभ्यते, हिङ्कारेण वा एतत् प्रजापतिर्हि तमभिजिघ्रति, यज्ञस्याहतायै (७)यज्ञस्याप्त्यै यज्ञस्य वीर्य्यवत्तया इति। तस्मादु हिङ्क्रियते, तस्मादु य एव पिता पुत्राणां सृजति, स श्रेष्ठो भवति, प्रजाप-तिर्हि तमभिजिघ्रति। यच्छकुनिराण्डमध्यास्ते(८) यत्र सूयते,

१ ह स्याय इति क०, ट० च।
२ भक्षेदिति भ०।
३ जिघ्रे तत्रेति च०, भ०, ट० च।
४ तद्विदेव नेषु इति ब०, भ०, ट०, च। तद्विदेव नेषु इति क०।
५ तदुत्तरशासन वेदयते इति ग०।
६ अस्त्रमारन् इति क०। अस्त्रमारन्निति भ०।
७ यज्ञस्याहतताय इति घ०, भ० च।
८ मध्य चाले इति भ०।

तद्धि साम्नि हिङ्कृणोति। अथो खल्वाहुः, महर्षिर्वा(१) एतद्यज्ञस्याग्रे गेयमपश्यत्। तदेतद्यज्ञस्याग्रे गेयं, यद्धिङ्कारः। तं देवाश्च ऋषयश्चाब्रुवन्, वसिष्ठोयमस्तु, यो नो यज्ञस्याग्रे गेयमद्राक्षीदिति(२)। तदेतद्यज्ञस्याग्रे गेयं, यद्धिङ्कारः। ततो वै स देवानां श्रेष्ठोभवत्। ये न वै श्रेष्ठः, तेन वसिष्ठः। तस्माद् यस्मिन्वासिष्ठो ब्राह्मणः स्यात्, तं दक्षिणाया नान्तरीयात्। तथा हास्य प्रीतो हिङ्कारो भवति। अथ देवाश्च ह वा ऋषयश्च यदृक्सामे अपश्यन्। ते ह स्नैने(३) अपश्यन्। ते यत्स्नैने अपश्यन्, तत एवैनं सर्वं दोहमदुहन्। ते वा एते दुग्धे यातयामे, य ऋक्सामे। ते हिङ्कारेणैवाप्यायेते। हिङ्कारेण वा ऋक्सामे आपीने यजमानाय दोहं दुहाते। तस्माद् हिङ्कृत्याध्वर्यवः सोममभिषुण्वन्ति। हिङ्कृत्योद्गातारः साम्ना स्तुवन्ति। हिङ्कृत्योक्थ्य ऋचार्त्विज्यं कुर्वन्ति। हिङ्कृत्याथर्वाणो ब्रह्मत्वं कुर्वन्ति। तस्माद् हिङ्क्रियते। प्रजापतिर्हि तमभिजिघ्रति। अथो खल्वाहुः, एको वै प्रजापतेर्व्रतं बिभर्त्ति गौरेव, तदुभये पशव उपजीवन्ति, ये च ग्राम्या ये चारण्या इति॥ ८॥

देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुः, छन्दसि प्रतिष्ठाप्यमिति। शꣳ३सावोमित्याह्वयते, प्रातःसवने त्र्यक्षरेण। शꣳसावो दैवेत्यध्वर्युः प्रतिगृणाति। पञ्चाक्षरं तत् अष्टाक्षरं सम्पद्यते। अष्टाक्षरा

---

१ महर्षिर्येति च०, ग०, च। महर्षिर्येति भा०।

२ गेयमस्याद्राक्षीति क०।

३ हस्नैते इति।

वै गायत्री, गायत्रीमेवैतत्(१)। पुरस्तात् प्रातःसवने चोक्लृपता(२) मुक्थं वाचीत्याह, शस्त्वा चतुरक्षरमोमुक्थशा इत्यध्वर्युः प्रतिगृणाति। चतुरक्षरं तत्, अष्टाक्षरं सम्पद्यते। अष्टाक्षरा वै गायत्री, गायत्रीमेवैतत्। उभयः प्रातःसवने चोक्लृपता (३)मध्वर्यो शंसावोमित्याह्वयते। माध्यन्दिने षड़क्षरेण शंसा वो दैवेत्यध्वर्युः प्रतिगृणाति। पञ्चाक्षरं तदेकादशाक्षरं सम्पद्यते। एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्, त्रिष्टुभमेवैतत्। पुरस्तात् माध्यन्दिने चोक्लृपता(४)मुक्थं वाचीन्द्रायेत्याह, शस्त्वा षड़क्षरमोमुक्थशा यजेत्यध्वर्युः प्रतिगृणाति। पञ्चाक्षरं तदेकादशाक्षरं सम्पद्यते। एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्, त्रिष्टुभमेवैतत्। उभयतो माध्यन्दिने चोक्लृपता(५) मध्वर्यो शंशंसावोमित्याह्वयते। तृतीयसवने सप्ताक्षरेण शंसावोदैवेत्यध्वयः प्रतिगृणाति। पञ्चाक्षरं तद्द्वादशाक्षरं सम्पद्यते। द्वादशाक्षरा वै जगती, जगतीमेवैतत्। पुरस्तात्तृतीयसवने चोक्लृपता(६)मुक्थं वाचीन्द्राय देवेभ्य इत्याह, शस्त्वा नवाक्षरमोमुक्थशा इत्यध्वर्युः प्रतिगृणाति। त्र्यक्षरं तद् द्वादशाक्षरं सम्पद्यते। द्वाशाक्षरा वै जगती, जगतीमेवैतत्। उभयतस्तृतीयसवने चोक्लृपता(७) मित्येतद्वै छन्दः, छन्दसि प्रतिष्ठापयति। कल्पयत्येव देवविशः, य एवं वेद। तदप्येषाभ्यनूक्ता, यद्गायत्रे अधिगायत्रमाहितमिति ॥ १० ॥

अथैतन्नानाच्छन्दांस्यन्तरेण गर्ता इव। अथैते यविष्ठे बलिष्ठे

१ गायत्रमेवैतदिति क०।
१,२,४,५,६,७, चोक्लृप्तेति भा०। चोक्लिप्तेति ख०।

नान्तरे णव ते ताभ्या(१)प्रतिपद्यते, तद्वत्स्कन्दं रोहस्यरूप स्वर्ग तदनु वा न(२) सङ्क्रामेत । अमृत वै प्रणव', अमृतेनैव तत् मृत्यु तरति । तद्यथा मन्त्रेण वा वशेन वा गर्त्त सङ्क्रामेत, एव तत् प्रणवेनोपसन्तनोति । ब्रह्म ह वै प्रणव , ब्रह्मणैवास्मै तद्ब्रह्मोपसन्तनोति । शुद्ध प्रणव स्यात् प्रजाकामाना मकरान्त । प्रतिष्ठाकामाना मकरान्त प्रणव स्यादिति हैक आहु । शुद्ध इति त्वेव स्थितो मीमासित' प्रणव: । अथात इह शुद्ध इह पूर्ण इति, शुद्ध प्रणव' स्याच्छस्त्रानुवचनयोर्मध्य इति, ह स्माह कौषीतकि' । तय,स हेत भवति मकरान्तोवसानार्थं । प्रतिष्ठा वा अव स न, प्रतिष्ठित्या एव । अथोभयो कामयोराप्त्या एतौ वै छन्द - प्रवाहावर छन्द परच्छन्दोतिप्रवहत , तस्यायुर्न हिनस्ति, छन्दसा छन्दोतिप्रोढ स्यात, यत्रैव य द्वियात्त मनमा प्रेव विध्ये(३) छन्दमा क्रन्दत्रे द्रवति वाच वा शोथेत इति । त्रि प्रथमा त्रिरुत्तमाम न्वाह, यज्ञस्यैव तद्बर्हिसौ नह्यति, स्थेम्ने बलायाविस्रसाय । यद्यपि छन्द प्रात सवने युञ्जीतार्धर्चग एव तस्य शस्य(४) गायत्रा रूपेण । अथो प्रात सवनरूपेणेति, न त्रिष्टुब्जगत्याविति स्थि स्थानेर्धर्चगस्से यत् किञ्चिच्छन्द प्रात'सवने युञ्जीता(५) पच्छ एवैनयो शस्यमिति सा स्थिति ॥ ११ ॥

---

१ नान्तिरनातरवत्स्यताभ्यामिति च० ।

२ तदनुवानमिति ध० क० भ ट च ।

३ वैध्य इति ट०

४ शस्यामिति भ ।

५ युञ्जताभिति क० ।

अथात एवाहस्य प्रातःसवनं। प्रजापतिं ह वै यज्ञं तन्वानं वहिष्पवमान एव मृत्युं मृत्युपाशेन प्रत्युपाक्रामत। स आग्नेय्या गायत्राज्यं प्रत्यपद्यत। मृत्युर्वाव तं पश्यत्(1)। प्रजापतिं पर्यक्रामत्। तं सामाज्येष्वसीदत्। स वायव्या प्र उ गं प्रत्यपद्यत। मृत्युर्वाव तं पश्यत्(2)। प्रजापतिं पर्यक्रामत्। तं माध्यन्दिने पवमाने सीदत्। स ऐन्द्रा त्रिष्टुभा मरुत्वतीयं प्रत्यपद्यत। मृत्युर्वाव तं पश्यत्(3)। प्रजापतिं पर्यक्रामत्(4)। स तेनैव द्रविणे पूर्वो निष्केवल्यस्य स्तोत्रियमासीदत्, तमस्तृणोत्। तस्माद् य एव पूर्वमासीदति, स तत् स्तृणुते। विद्वान् मृत्युरनवकाशमपाद्रवत्, अग्रथ्सत्, इतरो निष्केवल्यं। तस्मादेकमेवोक्थं होता मरुत्वतीयेन प्रतिपद्यते। निष्केवल्यमेवात्र हि प्रजापतिं मृत्युर्व्यजहात्॥ १२॥

मित्रावरुणावब्रवीत्, युवं न इमं यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरतां, मैत्रावरुणीयां। तथेत्यब्रूतां। तौ सयुजौ सबली भूत्वा प्रासहा मृत्युमत्यैतां। तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरतां मैत्रावरुणीयां(5)। तस्मात् मैत्रावरुणः प्रातःसवने मैत्रावरुणानि शंसति। तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरतां। यदेव मैत्रावरुणानि शंसति, प्रति

---

१ मृत्युर्वावदेत पश्यन् इति क०। मृत्युर्वावद पश्यदिति ग०, भ० च।

२, ३, मृत्युर्वावद पश्यदिति भ०, ट० च। मृत्युर्वाव त पश्यन्निति क०।

४ ट, चिह्नित पुस्तके न मध्यन्दिन इत्यादि पर्यक्रामदित्यन्त पाठ पुनरप्राप्त।

५ ट, चिर्ह्नितपुस्तके तथेत्यब्रूतामित्यादिमैत्रावरुणीयामित्यन्त पाठ पुनरप्राप्त।

वां सूर उदिते विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत हव्यैः । उत वा-मुषसो बुधि:[1] साकं सूर्यस्य रश्मिभिरिति ऋचाभ्यनूक्तं । मा नो मित्रावरुणा नो गन्तं रिशादसेति, मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियानुरूपौ । प्र वो मित्राय गायतेति उक्थमुखं । प्र मित्र-योर्वरुणयोरिति पर्यासः । आयातं मित्रावरुणेति यजति । एत एव तद्देवते यथाभागं प्रीणाति वषट्कृत्यानुवषट्करोति । प्रत्ये-वाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यनाराशᳪसाः सीदन्ति ॥ १३ ॥

इन्द्रमब्रवीत्, त्वं न इमं यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरन् ब्राह्मणाच्छं-सीयां । केन सहेति । सूर्येणेति । तथेत्यब्रूताम् । तौ सयुजौ सबलौ भूत्वा प्रासहा मृत्युमत्यैताम् । तौ ह्येतद्यज्ञस्याङ्ग-मनुसमाहरतां ब्राह्मणाच्छंसीयां । तस्माद् ब्राह्मणाच्छंसी प्रातःसवन ऐन्द्राणि सूर्यन्यङ्गानि शᳪसति । तौ ह्येतद्यज्ञ-स्याङ्गमनुसमाहरतां । यदेव ऐन्द्राणि सूर्यन्यङ्गानि शᳪसति, इन्द्र पिब प्रतिकामं सुतस्य प्रातःसावस्तव हि पूर्वपीतिरिति ऋचाभ्यनूक्तम् । आयाहि सुषुमाहित आ नो याहि सुतावत इति ब्राह्मणाच्छंसिन स्तोत्रियानुरूपौ । अयमु त्वा विचर्षण इति उक्थमुखं । उद्वेदभिश्रुतामघमिति पर्यासः । इन्द्र क्रतुविद-मिति यजति । एते एव तद्देवते यथाभागं प्रीणाति, वषट्-कृत्यानुवषट् करोति । प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यना-राशᳪसाः सीदन्ति ॥ १४ ॥

इन्द्राग्नी अब्रवीत्, युवञ्च इमं यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरताम-

---

१ बुधिरिति ह० ।

च्छावाकीयां। तथेत्यब्रूताम्। तौ सयुजौ सबन्धो भूत्वा प्रासहा मृत्युमत्यैताम्। तौ ह्यस्यैतयज्ञस्याङ्गमनुसमाहरता-मच्छावाकीयां। तस्मादच्छावाकः प्रातःसवन ऐन्द्राग्नानि शंसति। तौ ह्यस्यैतयज्ञस्याङ्गमनुसमाहरतां। यद्वेवैन्द्राग्नानि शंसति, प्रातर्यावभिरागतन्देवेभिर्जेन्या वसू। इन्द्राग्नी सोम-पीतय इति, ऋचाभ्यनूक्ताम्। इन्द्राग्नी आगतन्तोशा वृत्रहणा हुय इति, अच्छावाकस्य स्तोत्रियानुरूपौ। इन्द्राग्नी अपसस्परी-त्युक्थमुखं। इहेन्द्राग्नी उपह्वय इति पर्य्यासः। इन्द्राग्नी आगत-मिति, यजति। एते एव तद्देवते यथाभागं प्रीणाति वषट्-कृत्यानुवषट् करोति। प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यना-राशंसाः सीदन्ति॥ १५॥

अथ शंसावोमिति, स्तोत्रियायानुरूपायोक्थमुखाय परिधानी-याये इति, चतुश्चतुराह्वयन्ते(१)। चतस्रो वै दिशः, दिक्षु तत् प्रति-तिष्ठन्ते(२)। अथो चतुष्पादः पशवः, पशूनामाप्त्यै। अथो चतु-ष्पर्वाणो हि प्रातःसवने होत्रकाः। तस्माच्चतुःसर्वे गायत्राणि शंसन्ति। गायत्रं हि प्रातःसवनं सर्वे समवतीभिः परिदधति। तद्यत् समवतीभिः परिदधति, अन्तो वै पर्यासोन्त उदर्कः, अन्ते-नैवान्तं परिदधति। सर्वे मद्वतीभिर्यजन्ति, तद्यत् मद्वतीभिर्य-जन्ति। सर्वे सुतवतीभिः पीतवतीभिरभिरूपाभिर्यजन्ति। यद्य-ज्ञेऽभिरूपं, तत्समृद्धं। सर्वऽनुवषट् कुर्वन्ति, स्विष्टकृत्त्वा अनु-

१ आह्वयते इति ग०।
२ प्रतितिष्ठन्तीति क०। प्रतितिष्ठते इति ग०।

वषट्कारो नेत् स्विष्टकृतमन्तरयामीति। अथ ये लोका प्रात-सवन। तस्य पञ्च दिश पञ्चोक्थानि। प्रात सवनस्य स एते पञ्चभिरुक्थैरेता पञ्च दिश आप्नोत्येताः पञ्च दिश आ-प्नोति॥ १६॥

घ्नन्ति वा एतत्सोम यदभिषुण्वन्ति। यज्ञ वा एतद् घ्नन्ति, यद्दक्षिणा नीयन्ते। दक्ष वा एता सन्नक्षियन्ति, तद्दक्षिणाना दक्षिणात्व। स्वर्गो वै लोको माध्यन्दिन सवन। यन्माध्यन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्ते, स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै। बहुदेय सेतु वा एतत् यजमान सस्कुरुते स्वर्गस्य लोकस्याक्रान्त्यै प्रजाक्रान्त्यै। दार्भ्यां गार्हपत्ये(१) जुहोत्यध्वर्यु, अस्याक्रान्तेनाक्रमयत्याग्नेय्या ग्नीध्रीये, गन्तरिक्ष तेन। यन्माध्यन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्ते, स्वर्ग एतेन लोके हिरण्य हस्ते भवति। अथ नयति, सत्य वै हिरण्य, सत्येनैवैनं तन्नयति अग्रेण गार्हपत्य जघनेन सदो न्तराग्नीध्रीयञ्च सदश्च। ता उदीचीरन्तराग्नीध्रीयञ्च सदश्च चात्वालञ्चोतसृजन्ति। एतेन ह स्म वा अङ्गिरस स्वर्ग लोक मायन्। ता वा एता पन्थानमभिवहन्ति॥ १७॥

आग्नीध्रे(२) अग्रे ददाति। यज्ञमुख वा अग्नीत् यज्ञमुखेनैव तद्यज्ञमुख समर्धयति। ब्रह्मणे ददाति। प्राजापत्यो वै ब्रह्मा, प्रज पतिमेव तेन प्रीणाति। ऋत्विग्भ्यो ददाति, होत्रा एव तया प्रीणाति। सदस्येभ्यो ददाति, सोमपीथस्तया निष्क्रीणीते। न हि तस्मा अर्हति सोमपीथ तया निष्क्रीणीयात। या शुश्रूयव आर्षे

१ गार्हपत्यनति म॰ ङ, च।

२ आग्नीध्र इति क॰ च।

याय ददाति, देवलोके तयार्द्धोति। यामप्रत्यूषवेऽनार्षेयाय ददाति, मनुष्यलोके तयार्द्धोति। यामं प्रस्रमाय ददाति, वनस्पतयस्तया प्रथन्ते। यां याचमानाय ददाति, भ्रातृव्यन्तया जिन्वीते।· यां भीषाघ्नं, तया ब्रह्मातीयात्। यां प्रतिनुदन्ते, सा व्याघ्री दक्षिणा। यस्तां पुनः प्रतिगृह्णीयात्, व्याघ्रो हैनं भूत्वा प्रवृणीयात्। अन्यया सह प्रतिगृह्णीयात्, अथ हैनन्न प्रवृणाति॥ १८॥

यद्गां ददाति, वैश्वदेवी वै गौः, विश्वेषामेव तद्देवानां तेन प्रियं धामोपैति। यदजं ददाति, आग्नेयो वा अजः, अग्नेरेव तेन प्रियन्धामोपैति। यदविं ददाति, आव्यन्तेनापजयति। यत्क्षतान्नं ददाति, मांसन्तेन निष्क्रीणीते। यदनो वा रथो वा, शरीरन्तेन। यद्वासो ददाति, बृहस्पतिं तेन। यद्धिरण्यं ददाति, आयुस्तेन वर्षीयः कुरुते। यदश्वं ददाति, सौर्यो वा अश्वः, सूर्यस्यैव तेन प्रियन्धामोपैति। अन्ततः प्रतिहर्त्रे देयं। रौद्रो वै प्रतिहर्त्ता, रुद्रमेव तन्निरवजयति। यन्मध्यतः प्रतिहर्त्रे दद्यात्, मध्यतो रुद्रमन्ववयजेत्। स्वर्भानुर्वा आसुरिः सूर्यन्तमसाविध्यत्। तदत्रिरपनुनोद। तदत्रिरन्वपश्यत्। यदात्रेयाय हिरण्यं ददाति, तम एव तेनापहते। अथो ज्योतिरुपरिष्टाद्धारयति, स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै॥ १९॥

अथात एकाहस्यैव माध्यन्दिनम्। ऋक् च वा इदमग्ने साम चास्तां(१),सैव नामर्गासीत्। अमो नाम साम, सा वा ऋक् सामोपावदत्, मिथुनं सम्भवाव प्रजात्या इति(२)। नेत्यब्रवीत्साम, ज्यायान्

१ चास्तामिति ख०। स्तामिति ट०।
२ प्रजापत्या इति ट०। प्राजापत्या इति घ०, ख०, च।

सा अतो मम महिमेति। ते ह भूत्वोपावदताम्। ते न प्रतिवचनं समवदत। तास्तिस्रो भूत्वोपावदन्। यत् तिस्रो भूत्वोपावदन्, तत् तिसृभिः समभवत्। यत् तिसृभिः समभवत्, तस्मात्तिसृभिः स्तुवन्ति, तिसृभिरुद्गायन्ति, तिसृभिर्हि साम सम्मितं भवति। तस्मादेकस्य बह्वो जाया भवन्ति, न हैकस्या बहवः सहपतयः। यद्वै तस्मा चामश्च समवदताम्, तत् सामाभवत्। तत् साम्नः सामत्वं। सामं भवति श्रेष्ठतां गच्छति। यो वै भवति, स सामं भवति। असामान्य इति ह निन्दन्ति। ते वै पञ्चान्यद्भूत्वा पञ्चान्यद्भूत्वा कल्पेताम्, आहावश्च हिङ्कारश्च प्रस्तावश्च प्रथमा चोद्गीथश्च मध्यमा च प्रतिहारश्चोत्तमा च निधनञ्च वषट्कारश्च। ते यत् पञ्चान्यद्भूत्वा पञ्चान्यद्भूत्वा कल्पेतां, तस्मादाहु, पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशव इति। यदु विराजं दशनीमभिसम्पद्येयातां, तस्मादाहुर्विराजी यज्ञो दशन्यां प्रतिष्ठित इति। यदु बृहत्याः प्रतिपद्यते। बार्हतो वा एषः, य एषस्तपति। तदेनं स्वेनरूपेण समर्धयति। द्वे तिस्रः करोति। पुनरादायं प्रजात्यै रूपं द्वाविधायै भवत। तत उपप्रजायते॥ २०॥

आत्मा वै स्तोत्रियः, प्राजा अनुरूपः, पत्नी धाय्या, पशवः प्रगाथः, गृहाः[1] सूक्तं, यदन्तरात्मन्, तन्निवित्, प्रतिष्ठा परिधानीया, अर्थं याज्या। सोऽस्मिंश्च लोके भवत्यमुष्मिंश्च प्रजया च पशुभिश्च गृहेषु भवति, य एवं वेद॥ २१॥

स्तोत्रियं शंसति। आत्मा वै स्तोत्रिय, स मध्यमया वाचा शंस्तव्य आत्मानमेवा अस्य तत् कल्पयति। अनुरूपं शंसति,

---

१ गृहा इति अ॰, क॰ च।

प्रजा वा अनुरूप., तस्मात् प्रतिरूपमनुरूपं कुर्वन्ति। प्रतिरूपो ह्येवास्य प्रजायामाजायते नाप्रतिरूपः। तस्मात् प्रतिरूपमनुरूपं कुर्वन्ति। स उच्चैस्तरामिव शंस्तव्यः, प्रजामेवास्य तच्छ्रेयसीं करोति। धाय्यां शंसति, पत्नी वै धाय्या, सा नीचैस्तरामिव शंस्तव्या। प्रतिवादिनी ह्येवास्य गृहेषु पत्नी भवति, यत्रैवं विद्वान् नीचैस्तरान्धाय्यां शंसति। प्रगाथं शंसति, पशवो वै प्रगाथः, स स्वरवत्या वाचा शंस्तव्यः। पशवो वै प्रगाथः, पशवः स्वरः, पशूनामाप्त्यै सूक्तं शंसति। गृहा वै सूक्तं, प्रतिवीतं तत्, प्रतिवीततमया वाचा शंस्तव्यम्। स यद्यपि ह दूरात् पशूँ-ल्लभते, गृहानेवैनानाजिगमिषति। गृहा हि पशूनां प्रतिष्ठा। निविदं शंसति, यदन्तरात्मन्, तन्निवित्, तदेवास्य तत् कल्पयति। परिधानीयां शंसति, प्रतिष्ठा वै परिधानीया, प्रतिष्ठाया एवैनमन्ततः प्रतिष्ठापयति। याज्यया यजति, अन्नं वै याज्या, अन्नाद्यमेवास्य तत् कल्पयति। मूलं वा एतद्यज्ञस्य, यद्धाय्याश्च याज्याश्च। तद्यद्वाः अन्या(१) धाय्याश्च याज्याश्च कुर्युः उन्मूलमेव तद्यज्ञं कुर्युः। तस्मात्ताः सामान्य एव स्युः॥ २२॥

तदाहुः, किन्देवत्यो यज्ञ इति। ऐन्द्र इति ब्रूयात्, ऐन्द्रे वाव यज्ञे सति यथाभागमन्या देवता न्ववायन्। ता प्रातःसवने मरुत्वतीये तृतीयसवने च। अथ हैतत् केवलमेवेन्द्रस्य, यदूर्ध्वं मरुत्वतीयात्। तस्मात् सर्वे निष्केवल्यानि शंसन्ति। यदेव निष्केवल्यानि, तत् स्वर्गस्य लोकस्य (२) रूपं। य हैवनिष्केवल्यानि, एकं

१ तद्यन्या अन्य इति क०। तदान्या इति ग०।

२ रूपश्येति क०।

ह या अग्रे सवनमासीत् प्रातःसवनमेव। अथ हैतं प्रजापतिरिन्द्राय ज्येष्ठाय पुत्रायैतत् सवनं निरमिमत,यन् माध्यन्दिनं सवनं। तस्मान् माध्यन्दिने सवने सर्वे निष्केवल्यानि शंसन्ति। यदेव निष्केवल्यानि, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं। यद्देव निष्केवल्यानि, या ह वै देवताः प्रातःसवने होता शंसति, ताः शस्त्वा होत्राशंसिनोनुशंसन्ति। मैत्रावरुणं तृचं प्र उगे होता शंसति, तदुभयं मैत्रावरुणं। मैत्रावरुणं मैत्रावरुणोनुशंसति। ऐन्द्रं तृचं प्र उगे होता शंसति, तदुभयमैन्द्रं। ऐन्द्रं ब्राह्मणाच्छंस्यनुशंसति, ऐन्द्राग्नं तृचं प्र उगे होता शंसति, तदुभयमैन्द्राग्नं। ऐन्द्राग्नमच्छावाकोऽनुशंसति। अथ हैतत् केवलमेवेन्द्रस्य, यदूर्ध्वंमरुत्वतीया। तस्मात् सर्वे निष्केवल्यानि शंसन्ति। यदेव निष्केवल्यानि, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं। यद्देव निष्केवल्यानि, यदिद्देवीरसहिष्ठमाया अथाभवत् केवलः सोमो अस्येति ऋचाभ्यनूक्तं। देवान् ह यज्ञन्तन्वाना असुररक्षांस्यजिघांसन्। तेऽब्रुवन्, वामदेवं त्वं न इमं यज्ञं दक्षिणतो गोपायेति, मध्यतो वसिष्ठं, उत्तरतो भरद्वाजं, सर्वाननु विश्वामित्रं। तस्मान् मैत्रावरुणो वामदेवात् प्रच्यवते, वसिष्ठाद्ब्राह्मणाच्छंसी, भरद्वाजादच्छावाकः, सर्वे विश्वामित्रात्। एत एवास्मैतदृषयो हरहर्नमगा अप्रमत्ता यज्ञं रक्षन्ति, य एवं वेद य एवं वेद॥ २३॥

इत्यथर्ववेदोत्तरगोपथब्राह्मणस्य तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः॥ ३॥

अथ चतुर्थप्रपाठकः।

ओम्। कया नश्चित्र आभुवत् कया त्वं न ऊत्येति मैत्रावरु-

यस्य स्तोत्रियानुरूपौ। कस्तमिन्द्र त्वा वसुमिति बार्हतः प्रगाथः। तस्योपरिष्टाद्ब्राह्मणं। सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इति उक्थमुखम्। एवा त्वामिन्द्र वज्रिन्नत्रेति पर्य्यासः। उशन्नुपुणः(१) सुमना उपाक इति यजति। एतामेव तद्देवतां यथाभागं प्रीणाति, वषट्कृत्यानुवषट्करोति। प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति, न ह्यनाराशंसाः सीदन्ति॥ १॥

तं वोदस्म मृतीषहं तत्त्वा यामि सुवीर्य्यमिति ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रियानुरूपौ। उदु त्ये मधुमत्तमा गिर इति बार्हतः प्रगाथः। पशवो वै प्रगाथाः पशवः स्वरः, पशूनामाप्त्ये। अतो मध्यं वै सर्वेषां छन्दसां बृहती, मध्यं माध्यन्दिनं सवनानां, तन्मध्येनैव मध्यं समर्डयति। इन्द्रः पूर्भिदातिरद्दासमर्कैरित्युक्थमुखं। उदु ब्रह्माण्यैरतश्रवस्येति पर्य्यास.। एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुमिति, परिदधाति। वसिष्ठासो अभ्यर्चन्ति, अर्कैरिति। अन्नं वा अर्कः, अन्नाद्यमेवास्मै तत्परिदधाति। स न स्तुतो वीरवद्धातु गोमदिति, प्रजाश्चैवास्मै तत्पशूंश्चाशास्ते। यूयं पात स्वस्तिभिः सदा न इति, स्वस्तिमतो रूपसमृद्धा। एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं, यत् रूपसमृद्धं। यत् कर्म्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदति, स्वस्ति तस्य यज्ञस्य पारमश्नुते। य एवं वेद यश्चैवं विद्वान् ब्राह्मणाच्छंसी एतया परिदधाति। ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषाडिति यजति। एतामेव तद्देवतां यथाभागं प्रीणाति, वषट्कृत्यानुवषट्करोति। प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति, न ह्यनाराशंसाः सीदन्ति॥ २॥

तरोभिर्वो विदद्वसुमन्तरणिरिज्जियासतीति, अच्छावाकस्य स्तो-

१ उशन्नुपण इति ग०।

चियानुरूपौ। उदित्वस्य रिच्यत इति, वार्हतः प्रगाथः। तस्योक्तं ब्राह्मणं। भूय इद्वावृधे वीर्य्यायेति उक्थमुखम्। इमामूषु प्रभृतिं सातयेधा इति, पर्य्यासः। तस्य दशमोमुद्दरति। घोरस्य वा आङ्गिरसस्यैतदार्षं नेद्यज्ञं निर्दहेत् ग्रस्यमानं पिबा वर्धस्व तव घा सुतास इति यजति। एतामेव तद्देवतां यथाभागं प्रीणाति वषट्कृत्यानुवषट् करोति। प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति, न ह्यनाराशंसाः सीदन्ति ॥ ३ ॥

अथाध्वर्य्यो शंसावोमिति, स्तोत्रियानुरूपाय प्रगाथायो क्थमुखाय परिधानीयाया इति, पञ्चकृत्व आह्वयन्ते। पञ्चपदा पङ्क्तिः, पाङ्क्तो यज्ञः। सर्वे ऐन्द्राणि त्रैष्टुभानि शंसन्ति। ऐन्द्रं हि त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं। सर्वे समवतीभिः परिदधति, तद्यत् समवतीभिः परिदधति। अन्तो वै पर्य्यासोन्त उदर्कोऽ, अन्तेनैवान्तं परिदधति[१]। सर्वे मद्वतीभिर्यजन्ति, तद्यत् मद्वतीभिर्यजन्ति। सर्वे सुतवतीभि पीतवतीभिरभिरूपाभिर्यजन्ति। यद्यज्ञेभिरूपं, तत् समृद्धं। सर्वेनुवषट् कुर्वन्ति, स्विष्टकृत्त्वा धमु वषट्कारो नेत् स्विष्टकृतमन्तरयामेति। अन्तरिक्षलोको माध्यन्दिनं सवनं। तस्य पञ्च दिशः, पञ्चोक्थानि माध्यन्दिनस्य सवनस्य। स एतैः पञ्चभिरुक्थैरेता पञ्च दिश आप्नोत्येताः पञ्च दिश आप्नोति ॥ ४ ॥

अथ यदोपासन तृतीयसवन उपास्यन्ते, पितॄनेव तेन प्रीणाति। उपांशु पात्नीवतस्याग्नीध्रो यजति, रेतो वै पात्नीवतः, उपांश्विव वै रेतः सिच्यते, तन्नानुवषट्करोति, नेद्रेत सिक्तं

१ परिदधातीति ट०।

संस्थापयामीति। असंस्थितमिव वै रेतः सिक्तं समृद्धं। संस्था वा एषा, यदनुवषट्कारः। तस्मान्नानुवषट् करोति। नेष्टुरुपस्थे धिष्णयान्ते वासोनो भवयन्ति, पत्नीभाजनं वै नेष्टा, अग्नीत् पत्नीषु रेतो धत्ते, रेतसः सिक्ताः प्रजाः प्रजायन्ते प्रजानां प्रजननाय। प्रजावान् प्रजनयिष्णुर्भवति प्रजात्यै। प्रजायते प्रजया पशुभिः, य एवं वेद ॥ ५॥

अथ शाकलां जुह्वति। तद्यथाहिर्जीर्णायास्त्वचो निर्मुच्येत इषीका या मुञ्जात्, एवं हैवैते सर्वस्मात्पापमनः सम्प्रमुच्यन्ते, ये शाकलां जुह्वति। द्रोणकलशे धाना भवन्ति, तासां हस्तैरादधति। पशवो वै धानाः, ता आहवनीयस्य भस्मान्ते निवपन्ति। योनिर्वै पशूनामाहवनीयः, स्व एवैनंस्तद्गोष्ठे निरपक्रमे निदधति। अथ स व्याहृतीप्सु सोमानाप्याययन्ति, तान् ह अन्तर्वेद्यां सादयन्ति, तद्धि सोमस्यायतनं। चात्वालादपरेणाध्वर्युश्चमसानद्भिः पूरयित्वोदीचः प्रणिधाय हरितानि तृणानि व्यवदधति। यदा वा आपश्चौषधयश्च सङ्गच्छन्ते, अथ कृत्स्नः सोमः सम्पद्यते। ता वैष्णव्यर्चा निनयन्ति। यज्ञो वै विष्णुः, यज्ञमेवैनमन्ततः(१) प्रतिष्ठापयति। अथ यद्वचः प्रतिनिधिं कुर्वन्ति, मानुषेणैवैनं तद्रूपेण दैवं भक्षमन्तर्दधति ॥ ६ ॥

पूतिर्वा एषोमुष्मिँल्लोकेऽध्वर्युञ्च यजमानञ्चाभिवहति, तद्यदेनं दध्रानभिहुत्यावभृथमुपहरेयुः। यथा कुणपं वाति, एवमेवैनं तत् करोति। अथ यदेनं दध्रानभिहुत्यावभृथमुपहरन्ति, सर्वमेवैनं सयोनिं सन्तनुते, समृद्धिं सम्भरन्ति। अभूद्देव सविता वन्द्यो

१ यज्ञ एवैतमन्तत इति ग०।

नून(१) इति जुहोति, सर्वमेवैनं सपर्वाणं सम्भरन्ति(२)। तिसृभिस्त्रिवद्भिर्यन्नो द्रप्सवतीभिरभिजुहोति, सर्वमेवैनं सर्वाङ्गं सम्भरति(३)। सौमीभिरभिजुहोति, सर्वमेवैनं स आत्मानं भरति(४)। पञ्चभिरभिजुहोति, पाङ्क्तो यज्ञः, यज्ञमेवावरुन्धे। पाङ्क्तः पुरुषः, पुरुषमेवाप्नोति। पाङ्क्ताः पशवः, पशुष्वेव प्रतितिष्ठति। प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिः, य एवं वेद ॥ ७ ॥

अग्निर्वाव यम इयं यमी। कुसीदं(५) वा एतद्यमस्य(६) यजमान आदत्ते, यदोषधीभिर्वेदिं स्तृणाति। तां यदनुपोष्य प्रयायात्, घातयेरन्नेनममुष्मिंल्लोके यमे यत्कुसीदमयमित्यमप्रतीतमिति(७)वेदिमुपोषन्तौ(८)हैव सन्यमङ्कुसीदं निरवदाय(९)अनृणो भूत्वा स्वर्गं लोकमेति। विश्वलोपविश्वदावस्य त्वा सं जुहोमीत्याह, होताद्वा यजमानस्यापराभावाय यद्धु मिथमिव चरन्त्यञ्जलिना सक्तून् प्रदाव्ये जुहुयात्। एष ह वा अग्निर्वैश्वानरो यत् प्रदातव्यः, स्वस्यामेवैनं तद्योन्यां सादयति ॥ ८ ॥

अनूहां विधान्यामेकाष्टकायामपूपञ्चतुःशरावं पक्त्वा प्रातरेतेन कक्षमुपोषेत्। यदि दहति पुण्यसम भवति, यदि न दहति

---

१ वन्द्योतुन इति ग०, भ० च।

२ सम्भरति इति ग०, भ०, ट० च।

३,४, सम्भरतीति घ०।

५ यम इयं यज्ञमो कुसीदमोदमिति ग०। यम इय यमी यत् कुसीदमिति घ०।

६ एतद्यजमानस्येति घ०।

७ कुसीदमयमित्यप्रतीतमितीति ट०। कुसीदमयमित्यमप्रतीतमिति घ०, भ० च।

८ वेदिमुपोषधीति भ०, ट० च।

९ निर्वदायेति घ०, भ०।

पापसमं भवति। एतेन ह स्म वा अङ्गिरसः पुरा विज्ञानेन दीर्घसत्रमुपयन्ति। यो ह वा उपद्रष्टारमुपश्रोतारमनुख्यातारमेव विद्वान्यजते, समयुष्मिंल्लोक इष्टापूर्त्तेन गच्छते। अग्निर्वा उपद्रष्टा, वायुर्वा उपश्रोता, आदित्यो वा अनुख्याता, तान्य एवं विद्वान्यजते, समयुष्मिंल्लोक इष्टापूर्त्तेन गच्छते। यन्नो नभसस्पतिरित्याह, अग्निर्वै नभसस्पतिरग्निमेव तदाह। एतन्नो गोपायेति स त्वं नो नभसस्पतिरित्याह, वायुर्वै नभसस्पतिर्वायुमेव तदाह। एतन्नो गोपायेति देव संस्फानेत्याह[१], आदित्यो वै देवसंस्फानः, आदित्यमेव तदाह। एतन्नो गोपायेत्ययं ते योनिरिति, अरण्योरग्निं[२] समारोपयेत्। तदाहुः, यदरण्योः समारूढो नश्येदुदस्याग्निः सीदेत्, पुनराधेयः स्यादिति। या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तया मे ह्यारोह तया मे ह्याविशायन्तं योनिरित्यात्मन्नग्नीन् समारोपयेत्। एष ह वा अग्निर्योनिः, स्वस्यामेवैनं तद्योन्यां सादयति॥ ८॥

यो ह वा अग्निष्टोमं सान्हं वेद, अग्निष्टोमस्य सान्हस्य सायुज्यं सलोकतामश्नुते। य एवं वेद, यो ह वा एष तपत्येषोऽग्निष्टोम एष सान्हः, तं सहैवान्हा संस्थापयेयुः, सान्हो वै नामैषः, तेनासन्त्वरमाणाश्चरेयुः[३] यद्व वा इदं पूर्वयोः सवनयोरसन्त्व-

१ संस्फानेत्याहेति ग०। सस्फानेत्याहेति ञ०।

२ अरण्योरग्नीनिति भ०, ट० घ।

३ असन्त्वरमाणाश्चरेयुरिति ग०, ट० घ।

रमाणाश्चरन्ति,(१) तस्मादिद । तं प्राचो ग्रामता बहुलाविष्टा । अथ यद्दिदं तृतीयसवने सन्त्वरमाणाश्चरंति,(२) तस्मादिदं प्रत्यञ्चेदीर्घारण्यानि भवन्ति । यथैव प्रातःसवन एवं माध्यदिनसवन एवं तृतीयसवने, एवमु ह यजमानो प्रमायुको भवति । तेनासन्त्वरमाणाश्चरेयुः(३) । यदा वा एष प्रातरुदेत्यथ मन्द्रतमं तपति, तस्मान्मन्द्रतमया वाचा प्रातःसवने शंसेत् । अथ यदाभ्येत्यथ बलीयस्तपति, तस्माद्बलीयस्या वाचा माध्यन्दिने सवने शंसेत् । अथो यदाभितरामेत्यथ बलिष्ठतमं तपति, तस्माद्बलिष्ठतमया वाचा तृतीयसवने शंसेत् । एवं शंसेत्, यदि वा त ईशत(४), वाग् हि शस्त्रं, ययानुवाचोत्तरयोत्तरयोत्सहेत्, आसमापनायतना प्रतिपद्येत(५) । एतत् सुशस्ततरमिव भवति, स वा एष न कदाचनास्तमयति, नोदयति । तद्यदेन पश्चादस्तमयतीति मन्यन्ते, अन्ह एव तदन्तं गत्वाथात्मानं विपर्यस्यतेऽहरेवाधस्तात् कृणुते रात्रीं परस्तात् । स वा एष न कदाचनास्तमयति नोदयति । तद्यदेनं पुरस्तादुदयतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्तं गत्वाथात्मानं विपर्यस्यते रात्रिमेवाधस्तात् कृणुतेऽहः परस्तात् । स वा एष न कदाचनास्तमयति नोदयति न ह वै

१,२, सत्वरमाणाश्चरन्तीति ग० ।
३ तेनासत्वरमाणाश्चरेयुरिति ग० ।
४ वाच ईशमेति ग० ।
५ प्रतिपद्यते इति ग० ।

कदाचन निम्लोचति। एतस्यह सायुज्यं सलोकतामश्नुते, य एवं वेद ॥ १० ॥

अथात एकाह्स्यैव तृतीयसवनं, देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त। ते देवा असुरानभ्यजयन्। ते जिता अहोरात्रयोः सन्धिं समभ्यवायुः। स हेन्द्र उवाच, इमे वा असुरा अहोरात्रयोः सन्धिं समभ्यवायुः कश्चाहस्येमानसुरानभ्युत्थास्यामहा इति। अहञ्चेत्यग्निरब्रवीत्, अहञ्चेति वरुणः, अहं चेति बृहस्पतिः, अहं चेति विष्णुः। तानभ्युत्थायाहोरात्रयोः सन्धेर्निर्जघ्नुः। यदभ्युत्थायाहोरात्रयोः सन्धेर्निर्जघ्नुः, तस्मादुत्था अभ्युत्थाय ह वै द्विषन्तं भ्रातृव्यं निर्हन्ति[१], य एवं वेद। सोऽग्निरश्वो भूत्वा प्रथमः प्रजिगाय। यदग्निरश्वो भूत्वा प्रथमः प्रजिगाय, तस्मादाग्नेयीभिरुक्थानि प्रणयन्ति। यदग्निरश्वो भूत्वा प्रथमः प्रजिगाय, तस्मात्साकमश्वं। यत्पञ्च देवता अभ्युत्तस्थुः[२], तस्मात्पञ्च देवता उक्थे शस्यन्ते। या वाक् सोऽग्निः, यः प्राणः स वरुणः, यन्मनः स इन्द्रः, यच्चक्षुः स बृहस्पतिः, यच्छ्रोत्रं स विष्णुः। एते ह वा एतान् पञ्चभिः प्राणैः समीर्योत्थापयन्। तस्मादु ह एवैताः पञ्च देवता उक्थे शस्यन्ते ॥ ११ ॥

प्रजापतिर्भूतेभ्यः पञ्चभ्यः प्राणेभ्यो देवान्[३]असृजे। यदु चेदं किं च पाङ्क्तं तत् सृष्ट्वा व्याज्वलयत्। ते होचुर्देवाः, स्तानोयं

१ निहन्तीति क०। निदहन्तीति ट०।

२ चाभ्युत्तस्थुरिति क०, ट० च।

३ प्राणेभ्याप्यान्देवानिति क०, ट० च।

पिता मयोभूः, पुनरिमं समीर्यों तथापयाभोति([1])। स ह सत्त्व-मात्म्यायाभ्युपतिष्ठते([2]), यदि ह वा अपि निर्ज्ञित्ससेव कुलस्य सत्त्युत्तेण यजते, सत्त्वं हैवात्म्यायाभ्युपतिष्ठते। यो वै प्रजापतिः स यज्ञः। स एतैरेव पञ्चभिः प्राणैः समीर्योतुथापितः। ये ह वा एनं पञ्चभिः प्राणैः समीर्योतुथापयंस्ता उ एवैताः पञ्च देवता उक्थे ग्रस्यन्ते॥ १२॥

तदाहुः, यद्द्वयोर्देवतयोस्तुवत इन्द्राग्न्योरिति, अथ कस्माद्भूयिष्ठो देवता उक्थे ग्रस्यन्त([3]) इति। अग्नौ वा आग्निमारुतमन्तरुक्थान्यन्त आग्निनं कनीयसीषु देवतासु स्तुवते, अन्तेष्विति। अथ कस्माद्भूयिष्ठो देवता उक्थे ग्रस्यन्त([4])इति। द्वे द्वे उक्थमुखे भवतः, तद्यद् द्वे द्वे॥ १३॥

अथ यदैन्द्रावारुणं मैत्रावरुणस्योक्थं भवति। ऐन्द्रावार्हस्पत्यं ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थं भवति। ऐन्द्रावैष्णवमच्छावाकस्योक्थं भवति। द्वे संशस्यंस्त ऐन्द्रं च वारुणञ्चैकमैन्द्रावारुणं भवति। द्वे संशस्यंस्त ऐन्द्रं च वार्हस्पत्यञ्चैकमैन्द्रावार्हस्पत्यं भवति। द्वे संशस्यंस्त([5])ऐन्द्रं च वैष्णवञ्चैकमैन्द्रावैष्णवं भवति। द्वे द्वे उक्थमुखे भवतः, तद्यद् द्वे द्वे॥ १४॥

अथ यदैन्द्रावारुणं मैत्रावरुणस्योक्थं भवति। इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतं सोमं पिबतं मद्यं धृतव्रतावित्युचाभ्यनूक्तं।

---

१ उतथापयामेतीति च०, ट० च।

२ चाभ्युपगम्यते इति क०।

३, ४, ग्रस्यते इति ग०।

५ द्वे प्रशंसन इति भ०। द्वे संशस्यन्त इति च०।

मद्वद्धि तृतीयसवनम्। एत्यूषु[१] ब्रवाणि ता अग्निरगामि भारत इति मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियानुरूपौ। चर्षणी धृतं मघवानमुक्थ्यमित्युक्थमुखं। तस्योपरिष्टाद्ब्राह्मणम्। अस्तभ्नाद्यामसुरो विश्ववेदा इति वारुणं सांशंसिकम्। अहन्नेति वरुणोऽब्रवीद्दिवतयोः संशंसायानतिशंसाय। इन्द्रावरुणा युवमध्वराय न इति पर्य्यास ऐन्द्रावारुणे। एन्द्रावारुणमस्यैतन्नित्युक्थं[२]। तदेतत् स्वस्मिन्नायतने स्वस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति। द्वन्द्वं वा एता देवता भूत्वा व्यजयन्त विजित्या एव। अथो द्वन्द्वस्यैव मिथुनस्य प्रजात्यै सैकपादिनी[३] भवति। एकपादिन्या होता परिदधाति। यत्र होतुर्होत्रकाणां युञ्जन्ति[४], तत् समृद्धन्तद्दै खल्वावां राजानामध्वरेवहृत्यामिति। एवमेव केवलपर्य्यासं कुर्य्यात्। केवलसूक्तं केवलसूक्तमेवोत्तरयोर्भवति। इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्येति यजति। एते एव तद्देवते यथाभागं प्रीणाति, वषट्कृत्यानुवषट्करोति। प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यनाराग्रथ्साः सीदन्ति॥१५।

अथ यदैन्द्राबार्हस्पत्यं ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थं भवति, इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पतेस्मिन्[५] यज्ञे मन्दसाना वृषण्वसू इत्युचाभ्यनूक्तं मद्वद्धि तृतीयसवनं। वयमु त्वामपूर्व्य यो न इदमिदं

१ एत्युषु इति ट० च। एत्यूषू इति च०।

२ चास्यैत नित्यमुक्थमिति च०।

३ स्यकपादिनीति भ०।

४ युञ्जतेति ग०।

५ बृहस्पते तस्मिन्निति ग०।

पुरेति ब्राह्मणाच्छंसिन स्तोत्रियानुरूपौ। प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रय इत्युकथमुखं। ऐन्द्रं जागत, जागताः पशवः, पशुना-माप्त्यै। जागतमु वै तृतीयसवनं तृतीयसवनस्य रूपं। उद-प्रुतो (१) न वयो रक्षमाणा इति बार्हस्पत्यं सांशंसिकं। ब्रह्मेति बृहस्पतिरब्रवीत्, इयतये: सगंसायानतिगमाय(२)। अच्छाम इन्द्रं मतयः स्वर्विद इति पर्य्यास ऐन्द्राबार्हस्पत्ये। ऐन्द्राबार्हस्पत्यमस्यैत नित्यमुक्थ। तदेतत् स्वस्मिन्नायतने स्वस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति। द्वन्द्वं वा एता देवता भूत्वा व्यजयन्त विजित्या एव, अथो द्वन्द्वस्यैव मिथुनस्य प्रजात्यै। बृहस्पतिर्नः परिपातु पश्चादित्यैन्द्राबार्हस्पत्या परिदधाति। इन्द्रा-बृहस्पत्योरेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति, उतोत्तरस्मादधरादघायो-रिन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोत्विति। सर्वाभ्य एव दिग्भ्य आशिषमाशास्ते, नार्त्तीय कामं कामयते। सोऽस्मै कामः समृध्यते, य एवं वेद। यद्येवं विद्वान् ब्राह्मणच्छंस्ये-तया परिदधाति। बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति यजति। एते एव तद्देवते यथाभागं प्रीणाति वषट्कृत्यानुवषट्करोति। प्रत्ये-षाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यनाराशंस्याः सीदन्ति ॥ १६ ॥

अथ यदैन्द्रावैष्णवमच्छावाकस्योक्थं भवति, इन्द्राविष्णू मद-पती मदानामा सोमं यातं द्रविणो दधानेत्यृचा भ्युक्तं मददि तृतीयसवनं। अधाह्रीन्द्र गिर्वण इयन्त इन्द्र गिर्वण इत्यच्छा-वाकस्य स्तोत्रियानुरूपौ। ऋतुर्जनित्री तस्या अपसस्परीत्युक्थ-

१ उदप्रुत इति ग॰।

२ सगंसाय नतिगमायेति ख॰।

सुखं। तस्योक्तं ब्राह्मणं, नूमर्त्तो दयते स निष्यन्निति वैष्णवं सांशसिकं। अहच्चेति विष्णुरब्रवीत्, देवतयोः संशंसायानतिशंसाय। सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीति पर्य्यास ऐन्द्रावैष्णवे। ऐन्द्रावैष्णवमस्यैतं नित्यमुक्थं। तदेतत् स्वस्मिन्नायतने स्वस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति। द्वन्द्वं वा एता देवता भूत्वा व्यजयन्त विजित्या एव। अथो इन्द्रस्यैव मिथुनस्य प्रजात्या उभा जिग्यथुर्न पराजयेथे इत्यैन्द्रावैष्णव्यर्चा परिदधाति, इन्द्राविष्णोरेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति। इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्येति यजति।, एते एव तद्देवते यथाभागं प्रीणाति वषट्कृत्यानुवषट्करोति। प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यनाराशंसाः सीदन्ति ॥१७॥

अथाध्वर्य्यो शंशंसावोमिति स्तोत्रियायानुरूपायोक्थमुखाय परिदधानीयाया इति चतुश्चतुराव्हयन्ते। चतस्रो वै दिशः, दिक्षु तत् प्रतितिष्ठन्ते। अथो चतुष्पादः पशवः, पशूनामाप्त्यै। अथो चतुष्पर्वाणो हि तृतीयसवने होत्रकाः, तस्मात्तु: सर्वे त्रैष्टुभं जागतानि शंसन्ति। जागतं हि तृतीयसवनं। अथ हैतत् त्रैष्टुभान्यप्रतिभूतमिव हि प्रातःसवने मरुत्वतीये तृतीयसवने च होत्रकाणां शस्त्रं। धीतरसं(१) वा एतत्सवनं, यत्तृतीयसवनं। अथ हैतदधीतरसं शुक्रियं छन्दः, यत् त्रिष्टुभा यातयामसवनस्यैव तत्(२) सरस्वतायै। सर्वे समवतीभिः परिदधति, तद्यत्समवतीभिः परिदधति। अन्तो वै पर्य्यासोन्त उदर्कोन्तः, सजाया उ ह वा अदेनायान्तेनैवान्तं परिदधति। सर्वे मद्वतीभि-

१ वीतरसमिति ग०, भ०, ट० च।

२ सवनस्यैतदिति ह०।

यंजन्ति, तद्यद्भद्दतीभिर्यजन्ति। सर्वे सुतवतीभिः पीतवतीभिर-भिरूपाभिर्यजन्ति। यद्यज्ञेभिरूपं, तत्समृद्धं। सर्वेनुवषट् कुर्वन्ति, स्विष्टकृत्त्वा अनुवषट्कारो नेत् स्विष्टकृतमन्तरयामीति। असौ वै लोकस्तृतीयसवनं, तस्य पञ्च दिश, पञ्चोक्थानि तृतीयसवनस्य। स एतैः पञ्चभिरुक्थैः एताः पञ्च दिश आप्नोति। तद्यदेषां लोकानां रूपं, या मात्रा। तेन रूपेण तया मात्रयेमांल्लोका नृप्नोतीमांल्लोकानृध्नोतीति ॥ १८ ॥

तदाहुः, किं षोडशिनः षोडशित्वं, षोडशस्तोत्राणि षोडश शस्त्राणि षोडशभिरक्षरैरादत्ते, ते वा अक्षरे अतिरिच्येते, षोड-शिनोनुष्टुभमभिसम्पन्नस्य(१)। वाचो वा एतौ स्तनौ, सत्यानृते वाव ते, अवत्येन सत्य, नैनमनृत हिनस्ति, य एव वेद ॥ १९ ॥

इत्यथर्ववेदोत्तरगोपथब्राह्मणस्य चतुर्थ प्रपाठक' समाप्तः ॥४॥

अथ पञ्चमप्रपाठक।

ओम्। अहर्वै देवा आश्रयन्त रात्रीमसुराः। तेऽसुराः समावद्वीर्या एवासन्, नो व्यावर्त्तन्त। सोऽब्रवीत्, इन्द्रः कश्चाहं चेमानसुरान् रात्रीमन्वैष्यामहा इति। स देवेषु न प्रत्यविन्दत्, अबिभयू रात्रेस्तमस। मृत्योरिव हि रात्रिः, मृत्युर्वै तमः, तस्माद्धाप्येतर्हि भूयानिव नक्तं। स यावन्मात्रमिवापक्रम्य बिभेति, तं वै छन्दांस्येवान्ववायन्। तद्यच्छन्दांस्येवान्ववायन्,

१ यदुह षेसमभिसम्पद्यन्ते इति ह०।

तस्मादिन्द्रस्य छन्दांसि च रात्रिं वहन्ति, न निविद्यस्यते न पुरोरुग्धाय्या नान्या देवता। इन्द्रस्य ह्येव छन्दांसि च रात्रिं वहन्ति, तान्वै पर्यायैः पर्यायमनुदन्त। यत् पर्यायैः पर्यायमनुदन्त, तस्मात् पर्यायाः, तत् पर्यायाणां पर्यायत्वं। तान्वै प्रथमैरेव पर्यायैः पूर्वरात्रादनुदन्त, मध्यमैर्मध्यरात्रादुत्तमैरपररात्रात्। अपिशर्वर्या अपिस्मसीत्यब्रुवन्। तद्यदपिशर्वर्या अपिस्मसीत्यब्रुवन्, तदपिशर्वराणामपिशर्वरत्वं। शर्वराणि खलु ह वा अस्यैतानि छन्दांसीति ह स्माह। एतानि ह वा इन्द्रं रात्र्यास्तमसो मृत्योरभिपत्यावारयन्, तदपिशर्वराणामपि शर्वरत्वम् ॥ १ ॥

प्रथमेषु पर्यायेषु स्तुवते, प्रथमान्येव पदानि पुनराददते। यदेवैषां मनोरथा आसन्, तदेवैषान्तेनाददते। मध्यमेषु पर्यायेषु स्तुवते, मध्यमान्येव पदानि पुनराददते। यदेवैषामश्वा गाव आसन्, तदेवैषां तेनाददते। उत्तमेषु पर्यायेषु स्तुवते(१), उत्तमान्येव पदानि पुनराददते। यदेवैषां वासो हिरण्यं मणिरध्यात्ममासीत्, तदेवैषां तेनाददते। आ द्विषतो वसु दत्ते, निरेवैनमेभ्यः सर्वेभ्यो लोकेभ्यो नुदते, य एवं वेद ॥ २ ॥

पवमानवदहरित्याहुः, न रात्रिः पवमानवती, कथमुभे पवमानवती भवतः, केन ते समावद्भाजौ भवत इति। यदेवेन्द्राय मद्वने सुतमिदं(२)वसो सुतमन्ध इदं ह्यन्वोजसा सुतमिति स्तुवन्ति

१ स्तुवन्त इति ह०।

२ सुतमिति भ०।

च शंसन्ति (१) च, तेन रात्रिः पवमानवती,(२) तेनोभे पवमानवती भवतः, तेन ते समावद्भाजौ भवतः। पञ्चदशस्तोत्रमहरित्याहुः, न रात्रिः पञ्चदशस्तोत्रा, कथमुभे पञ्चदशस्तोत्रे भवतः, केन ते समावद्भाजौ भवत इति। द्वादशस्तोत्राण्यपिशर्वरात्रि तिसृभिर्देवताभिः सन्धिना राथन्तरेणाश्विना यः स्तुवते, तेन रात्रिः पञ्चदशस्तोत्रा, तेनोभे पञ्चदशस्तोत्रे भवतः, तेन ते समावद्भाजौ भवतः। परिमितं स्तुवन्त्यपरिमितमनुशंसन्ति, परिमितं भूतमपरिमितं भव्यमपरिमितान्येवावरुन्ध्यादित्यतिशंसन्ति(३)। स्तोममति वै प्रजास्त्वात्मानमतिपशवः(४)। तद्यदेवास्यात्मानन्तदेवास्यैतेनाप्याययन्ति। अथो इयं वा इदं सर्वं स्नेहस्यैव तत्तेजश्च। अथ तदहोरात्राभ्यामात्मं स्नेहतेजसोरात्रे। गायत्रीं स्तोत्रियानुरूपं शंसन्ति, तेजो वै गायत्री, तमः पाप्मा, रात्रिस्तेन तेजसा तमःपाप्मानन्तरन्ति पुनरादायं(५), शंसन्ति।, एवं हि सामगाः स्तुवते, यथास्तुतमनुशस्तं भवति। न हि तत् स्तुतं यन्नानुशस्तं। तदाहुः, अथ कस्मादुत्तमात् प्रतीहारादाहूय साम्ना शस्त्रमुपसन्तन्वन्तीति ॥२॥

पुरुषो वै यज्ञः, तस्यशिर एव हविर्धानं, मुखमाहवनीयः, उदरं सदः, अन्तरुक्थानि, बाहू मार्जालीयश्चाग्नीध्रीयश्च, या इमा

१ स्तुवन्ति च शंसन्तीति ग०।

२ पवमानवतीति ग०।

३ अतिशंसन्तीति ग०, भ०, ढ० च।

४ प्रजास्त्वात्मानमितीति ग०, च० च।

५ पुनरादायेति ब०।

देवतास्ति अन्तःसदः, सन्धिष्ठाप्रतिष्ठि(१) गार्हपत्यव्रतथर्वणी इति। अथापरन्तस्य, मन एव ब्रह्मा, प्राण उद्गाता, अपानः प्रस्तोता, व्यानः प्रतिहर्त्ता, वाग्घोता, चक्षुरध्वर्युः, प्रजापतिः सदस्यः, अङ्गानि होत्राशंसिनः, आत्मा यजमानः। तद्यदध्वर्युस्तोत्रमुपाकारोति सोमः पवत इति, चक्षुरेव तत् प्राणैः सन्दधाति। अथ यत् प्रस्तोता ब्रह्माणमामन्त्रयते, ब्रह्मन् स्तोष्यामः प्रशास्तरिति। मनोग्रणीर्भवति एतेषां प्राणानां, मनसा हि प्रसूताः स्तोमेन स्तुयामेति, प्राणानेव तत् मनसा सन्दधाति। अथ यद्ब्रह्मा स्तुतेत्युच्चैरनुजानाति, मनो वै ब्रह्मा, मन एव तत् प्राणैः सन्दधाति। अथ यत् प्रस्तोता प्रस्तोति, अपानमेव तत् प्राणैः सन्दधाति। अथ यत् प्रतिहर्त्ता प्रतिहरति, व्यानमेव तदपानैः सन्दधाति। अथ यदुद्गातोद्गायति, समानमेव तत् प्राणैः सन्दधाति। अथ यद्धोता साम्ना शस्त्रमुपसन्तनोति, वाग्वै होता, वाचमेव तत् प्राणैः सन्दधाति। अथ यत् सदस्यो ब्रह्माणमुपासीदति, प्रजापतिर्वै सदस्य', प्रजापतिमेवाप्नोति। अथ यद्धोत्राशंसिनः सामं सन्तति कुर्वन्ति, अङ्गानि वै होत्राशंसिन, अङ्गान्येवास्य तत् प्राणैः सन्दधाति। अथ यद्यजमानस्तोत्रमुपासीदति, आत्मा वै यजमानः, आत्मानमेवास्य तत् कल्पयति। तस्मादेनं बहिर्वियभ्याश्रावयेयुर्नाभ्युदियान्नाभ्यस्तमियान् नाधिष्ण्ये प्रतपेन्नेत् प्राणेभ्य आत्मानमन्तरगादिति ॥ ४ ॥

प्रथमेषु पर्य्यायेषु स्तुवते, प्रथमेषु पदेषु निनर्दयन्ति, प्रथमरात्राद्देव तदसुरान्निरघ्नन्ति। मध्यमेषु पर्य्यायेषुस्तुवते, मध्यमेषु पदेषु

१ सन्धिष्ठा प्रतिष्ठे इति ग॰, घ॰, ङ॰, च।

निनर्दयन्ति, मध्यमरात्रादेव तदसुरानिरघ्नन्ति। उत्तमेषु पर्यायेषु स्तुवते, उत्तमेषु निनर्दयन्ति, उत्तमरात्रादेव तदसुरान्निरघ्नन्ति। तदयाभ्याघारात् पुनः पुनः पाप्मानं निर्हरन्त्येवमेवैतत् स्तो त्रियानुरूपाभ्यामहोरात्राभ्यामेव तदसुरान्निरघ्नन्ति। गायत्रीं शंसन्ति, तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री, तेज एवास्मै तद्ब्रह्मवर्चसं यजमाने दधति। गायत्रीं शस्त्वा जगतीं शंसन्ति, ब्रह्म ह वै जगती, ब्रह्मणैवास्मै तद् ब्रह्मवर्चसं यजमाने दधति। व्यावृहयन्ते गायत्रीश्च जगतीश्चान्तरेण, छन्दांस्येव तं नानावीर्याणि कुर्वन्ति। जगतीः शस्त्वा त्रिष्टुभः शंसन्ति, पशवो वै जगती, पशूनेव तत् त्रिष्टुभः परिदधति। बलं वै वीर्यं त्रिष्टुप्, बलमेव तद्वीर्यन्तत.(१) प्रतिष्ठापयति। अन्धस्वत्यो मद्वत्यः सुतवत्यः पीतवत्यस्त्रिष्टुभो याज्याः समृद्धाः सलक्षाः, एतद्वै रात्रीरूपं जागियात्। रात्रिं यावद्ध ह वै न वा स्तुवते न वा शस्यते, तावदीश्वरा असुररक्षांसि च यज्ञमनुवनयन्ति(२)। तस्मादाहवनीयं समिधमाम्नोध्रीयं गार्हपत्यं धिष्ण्यं समुज्ज्वलयते। अतिभापयेरन् ज्वलयेरन् प्रकाशमिव वै तस्यादारे भिन्नं सुवीरंस्तान् ह्यातः श्रेष्ठो वा इति पाप्मानाभिहन्नीति(३)। ते तमःपाप्मानमपाघ्नते ते तमःपाप्मानमपाघ्नते॥ ५॥

विश्वरूपं वै त्वाष्ट्रमिन्द्रोऽहं स त्वष्टा हतपुत्रोऽभिचरणीयमपेन्द्रं

१ मद्वीर्यं मत इति भ०। मद्वीर्यं मत इति ब०।

२ यज्ञमनु मनयन्नीति भ०। यज्ञमनुमनयतीति ब०।

३ अभिहन्नीतीति भ०।

सोममाहरत्(१)। तस्येन्द्रो जज्ञिरे। स संस्कृत्वा(२) प्रासहा सोममपिवत् स विष्वङ्व्यार्छत्। तस्मात् सोमो नानुपहूतेन(३) न पातव्यः। सोमपीथोस्य इन्द्रियको(४) भवति। तस्य मुखात् प्राणेभ्यः श्रीर्यशांस्यूर्ध्वान्युदक्रामत्। तानि पशून् प्राविशन्। तस्मात् पशवो यशोयशो ह भवति, य एवं वेद। ततोस्मा एतदश्विनौ च सरस्वती च यज्ञं समभरन्(५),सौत्रामणिं भैषज्याय। तयेन्द्रमभ्यषिञ्चन्। ततो वै स देवानां श्रेष्ठोऽभवत्। श्रेष्ठः स्वानां चान्येषां च भवति, य एवं वेद यश्चैवं विद्वान् सौत्रामण्याभिषिच्यते ॥ ६ ॥

अथ साम गायति ब्रह्मा, क्षत्रं वै साम, क्षत्रेणैवैनं तदभिषिञ्चति। अथो साम्राज्यं वै साम, साम्राज्येनैवैनं तत् साम्राज्यं गमयति। अथो सर्वेषां वा एष वेदानां रसः, यत् साम, सर्वेषामेव तद्वेदानां रसेनाभिषिञ्चति। बृहत्यां गायन्ति(६), बृहत्यां वा असावादित्यः श्रियां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठतस्तपति। ऐन्द्र्यां बृहत्यां गायति(७)। ऐन्द्रो वा एष यज्ञक्रतुर्यत् सौत्रामणिः। ऐन्द्रायतन एष एतर्हि यो यजते, स्व एवैनं तदायतने प्रीणाति। अथ कस्मात् संस्थानानि नाम, एतैर्वै सामभिर्देवा

१ सोममाहरदिति घ०, भा० च।

२ उसंत्वा इति ग०।

३ नानुपहूयतेन इति भा०।

४ इन्द्रियक इति घ०।

५ समभरदिति घ०।

६ बृहत्या गायतीति ख०,ङ० च। बृहत्या गायतीति ग०।

७ बृहत्या गायतीति ग०।

इन्द्रमिन्द्रियेण वीर्य्येण समश्नन्(१), तथैवैतद्यजमाना एतैरेव सामभिरिन्द्रियेणैव वीर्य्येण सञ्श्नन्ति। संयवसे वियवसे सत्यवसे त्र्यवस इति सामानि भवन्ति। एष्वेवैनं लोकेषु प्रतिष्ठापयति। चतुर्निधनं भवति, चतस्रो वै दिशः, दिक्षु तत् प्रतितिष्ठन्ते। अथो चतुष्पादः पशवः, पशूनामाप्त्यै। तदाहुः, यदेतत् साम गीयते, अथ क्वैतस्य साम्नमुक्थं, का प्रतिष्ठा। त्रयो देवा एकादशेत्याहुः, एतद्वा एतस्य साम्नमुक्थमेषा प्रतिष्ठा। त्रयस्त्रिंशं ग्रहं गृह्णाति, साम्नः प्रतिष्ठायै प्रतिष्ठायै॥ ७॥

प्रजापतिरकामयत, वाजमाप्नुयात्, स्वर्गं लोकमिति। स एतं वाजपेयमपश्यत्। वाजपेयो वा एषः, य एष तपति, वाजमेतेन यजमानः स्वर्गं लोकमाप्नोति। शुक्रवत्यो ज्योतिष्मत्यः प्रातःसवने भवन्ति, तेजो ब्रह्मवर्चसं ताभिराप्नोति। वाजवत्यो माध्यन्दिने सवने स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै। अन्नवत्यो गणवत्यः पशुमत्यस्तृतीयसवने भवन्ति, भूमानं ताभिराप्नोति। सर्वः सप्तदशो भवन्ति(२), प्रजापतिर्वै सप्तदशः, प्रजापतिमेवाप्नोति। हिरण्यस्रज ऋत्विजो भवन्ति, महस एव तद्रूपं क्रियते। एष मेसुषिंश्लोके प्रकाशोसदिति, ज्योतिर्वै हिरण्यं, ज्योतिषैवैनमन्तर्द्धत्याजिं धावन्ति यजमानमुज्जापयन्ति, नाके रोहति, स महसे रोहति, विश्वमहसे रोहति, सर्वमहसे रोहति, मनुष्यलोकादेवैनमन्तर्दधाति। देवस्य सवितुः सवे स्वर्गं लोकं वर्षिष्ठं नाकं रोहेयमिति ब्रह्मा रथचक्रं सर्पति, सवितृप्रसूत एवैनं तत् समर्पयति। अथो

---

१ समश्नन् इति घ०।

२ भवन्तीति ग०।

प्रजापतिर्वै ब्रह्म, प्रजापतिमेवैनं वज्राद्धिप्रसुवति, नाकस्थो-न्विर्वै वाजिनां सम्त्वै। वाजिसामाभिगायति, वाजिमान् भवति। वाजो वै स्वर्गो लोकः, स्वर्गमेव तं लोकं रोहति। विष्णोः शिपिविष्टवतीषु बृहदुत्तमं भवति, स्वर्गमेव तं लोकं रूढ्वा ब्रध्नस्य विष्टपमतिक्रामत्यतिक्रामति॥ ८॥

अथातो अप्तोर्यामाः, प्रजापतिर्वै यत् प्रजा असृजत, ता वै तां ता असृजत। ताः सृष्टाः पराच्य एवासन्नोपावर्तन्त। ता एकेन स्तोमेनोपाप्स्नात्। ता अत्यरिच्यन्त, ता द्वाभ्यान्ताः सर्वैः। तस्मात् सर्वस्तोमः, ता एकेन पृष्ठेनोपाप्स्नात्। ता अत्यरिच्यन्त, ता द्वाभ्यां ताः सर्वे, तस्मात् सर्वस्पृष्टः। ता अतिरिक्तोक्थे वार-वन्तीयेनावारयन्, तस्मादेषोतिरिक्तोक्थवान् भवति। तस्माद्वार-वन्तीयं ता यदाप्ना यच्छत्, अतो वा अप्तोर्यामाः। अथो प्रजा-वाप्नुरित्याहुः, प्रजानां यमन इतीहैवैतदुक्थ्यम्(¹), ता वर्हिः प्रजा आयेरंस्तर्हि हैतेन यजते, स एषोष्टापृष्ठो भवति, तद्यथान्यस्मिन् यज्ञे विश्वजितः पृष्ठमनु सञ्चरं भवति, कथमेतदेवमवेति। पितैव यज्ञानां तद्यथा श्रेष्ठिनि संवशेयुरपि विक्रियमाणाः, एवमेवै-तच्छ्रेष्ठिनो वशेयात्वमनस्यानुचर्याय चमन्ते॥ ८॥

तद्यथैवादोन्ह उक्थानामाग्नेयं प्रथमं भवति, एवमेवैतद्वा-प्याग्नेयं प्रथमं भवति। ऐन्द्रे वाव तत्रोत्तरे ऐन्द्रे वा एते ऐन्द्रावैष्णवमच्छावाकस्योक्थं भवति। चतुराहावान्यतिरिक्तोक्-थानि भवन्ति, चतुष्टया वै पशवः, अथो चतुष्पादः पशवः, पशूना-माप्त्यै। त एते स्तोत्रियानुरूपास्तृचा अर्द्धर्चशस्याः। प्रतिष्ठा वा

१ इतिहैवैतदुक्थमिति ट०, ग० च। इतो हैवैतदुक्थमिति क०।

अर्द्धर्चः, प्रतिष्ठित्या एव। अथैतेषामेवाश्विनानां सूक्तानां द्वे द्वे समाहावमेकैकमहरहः शंसति, अश्विनौ वै देवानां भिषजौ, तस्मादाश्विनानि सूक्तानि शंसन्ति, तदश्विभ्यां प्रददुरिदं भिषज्यतमिति। चैत्रवत्यः परिधानीया भवन्ति, यत्र हतस्तत् प्रजा अशनायन्तीः पिपासन्तीः संरुद्धा स्थिता आसन्, ता दीना एताभिर्याचेत्रं पाययाञ्चकार तर्पयाञ्चकार, अथो इयं वै चैत्रं पृथिवी, अस्यामदीनायामन्ततः प्रतितिष्ठामहा इति। त्रिष्टुभो याज्या भवन्ति, यत्र(१) हतस्तत्प्रजा अशनायन्तीः पिपासन्तीः संरुद्धा स्थिता बभूवुः, ता ह्येना एताभिर्यथौकसं व्यवसाययाञ्चकार, तस्मादेता याज्या भवन्ति तस्मादेता याज्या भवन्ति ॥ १०॥

अथातोनैकाहिकं श्वःस्तोत्रियमद्यस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति, प्रातःसवनेऽहीनमेव तत्सन्तन्वन्त्यहीनस्य सन्तत्यै। तद्यथा ह वा एकाहस्तुत एवमहीनः स्तुतः(२), तद्यथैकाहस्य सुतस्य सवनानि सन्तिष्ठमानानि यन्ति, एवमहीनस्य सुतस्याहानि सन्तिष्ठमानानि यन्ति। तदाश्वःस्तोत्रियमद्यस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति, प्रातः सवनेऽहरेव तदह्नो रूपं कुर्वन्ति। अपरेणैव तदनुह्णापरमहरभ्यारभन्ते(३), तत्तथा न माध्यन्दिने सवने। यौवैष्ठानि तानि तस्मिन्नेवावस्थितानि भवन्ति। एतेनैव विधिना तृतीयसवने न श्वःस्तोत्रियमद्यस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति॥ ११॥

---

१ य उ इति ट०।

२ एकाहस्तुतमहीन स्तुत इति च०। एकाहस्तुत एवमहीनस्तुत इति ड०। एकाहस्तुत एवमहीनस्तुत इति ग०, ट० च।

३ अभ्यारभन्ते इति ट०।

अथात आरम्भणीया एव, ऋजुनीती नो वरुण इति मैत्रावरुणस्य। मित्रो नयतु विद्वानिति, प्रणेता वा एष होत्रकाणां, यन्मैत्रावरुणः, तस्मादेषा प्रणेतिमती(१) भवति, इन्द्रं वो विश्वतस्परीति ब्राह्मणाच्छंसिनः। हवामहे जनेभ्य इति, इन्द्रमेवैतयाहरहर्निर्ह्वयन्ते, न हैवैषां विहवेन्य इन्द्रं हृङ्क्ते। यत्रैवं विद्वान् ब्राह्मणाच्छंस्येतामहरहः शंसति। यत् सोम आसतेनर इत्यच्छावाकस्य। इन्द्राग्नी अजोहवुरितीन्द्राग्नी एवैतयाहरहर्निर्ह्वयन्ते, न हैवैषां विहवेऽन्य इन्द्राग्नी हृङ्क्ते। यत्रैवं विद्वानच्छावाकस्येतामहरहः शंसति, ता वा एताः स्वर्गस्य लोकस्य नावः सन्तारण्यः। स्वर्गमेवैताभिर्लोकमनुसञ्चरन्ति ॥ १२ ॥

अथातः परिधानीया एव, ते स्याम देव वरुणेति, मैत्रावरुणस्य। इषांच स्वधीमहीति(२), अयं वै लोक इषमित्यसौ वै लोकः स्वरिति उभाववैनौ तौ लोकावारभते। व्यन्तरिक्षमतिरदिति ब्राह्मणाच्छंसिनो विवृत्वं(३)। स्वर्गमेवैताभिर्लोकं विवृणोति। मदे सोमस्य रोचनेन्द्रो यदभिनद्वलमिति, सिषासवो ह वा एते यद्दीक्षिताः, तस्मादेषा बलवती भवति। उद्गा आजदङ्गिरोभ्य आविष्कृण्वन् गुहासतीः। अर्वाचं नुनुदे बलमिति, सनिमेतेभ्य एतयावरुन्धे। इन्द्रेण रोचनादिवो दृढानि दृंहितानि च। स्थिराणि न पराणुद इति, स्वर्गमेवैतयाहरहर्लोकमवरुन्धे। आहं सरस्वतीवतोरित्यच्छावाकस्य। इन्द्राग्न्योरवोवृण इति, एतद् वा इन्द्राग्न्योः प्रियन्धामः,

१ प्रणेयिमतीति क०। प्रणेद्धर्मतीति च०।

२ इषञ्च स्वधीमहीमीति घ०। इषञ्च स्वधीमहीति क०।

३ व्यविष्टंचमिति च०। विवृत्वमिति क०।

यद्वागिति, प्रियेणैवैनो तद्धाम्ना समर्दयति। प्रियेणैव धाम्ना समृध्यते, य एवं वेद॥ १३॥

उभय्ये(१)होत्रकाणां परिधानीया भवन्ति,अहीनपरिधानीयार्येकाह्निक्यश्च(२), तत एकाह्निकीभिरेव मैत्रावरुणः परिदधाति, ते नास्माल्लोकान्न प्रच्यवते। आह्निनीकीभिरच्छावाकः स्वर्गस्य लोकस्याप्त्यै, उभयीभिर्ब्राह्मणाच्छंसी। एवमसावुभौ व्यन्वारभमाण एतीमञ्च लोकममुञ्च। अथोऽहीनञ्चैकाहञ्च, अथो संवत्सरञ्चाग्निष्टोमञ्च, अथो मैत्रावरुणञ्चाच्छावाकञ्च, एवमसावुभौ व्यन्वारभमाण एति। अथ तत एकाह्निकीभिरेव तृतीयसवने होत्रकाः परिदधाति, तेनास्माल्लोकान्न प्रच्यवते। आह्निनीकीभिरच्छावाकः स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै। कामं तद्धोता शंसेत्, यद्धोत्रकाः पूर्वेद्युः शंसेयुः। यद्वै होता तद्धोत्रकाः, प्राणो वै होता, अङ्गानि होत्रकाः, समानो वा अयं प्राणोऽङ्गान्यनुसञ्चरन्ति। तस्मात् तत् कामं होता शंसेत्, यद्धोत्रकाः पूर्वेद्युः शंसेयुः। यद्वै होता तद्धोत्रकाः, आत्मा वै होता, अङ्गानि होत्रकाः, समानो वा इमेऽङ्गानामन्ताः, तस्मात् तत् कामं होता शंसेत्। यद्धोत्रकाः पूर्वेद्युः संशंसेयुः, यद्वै होता तद्धोत्रकाः, सत्रान्तैर्होता परिदधाति, अथ समान्य एव होत्रकाणां परिधानीया भवन्ति॥ १४॥

यः श्वःस्तोत्रियमद्यस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति, प्रातःसवनेऽहीनमेव तत्सन्तन्वन्ति, अहीनस्य सन्तत्यै। त एते होत्रकाः प्रातःसवने। षडहस्तोत्रियं शस्त्वा माध्यन्दिनेऽहीनसूक्तानि शंस-

---

१ उभय इति ग॰, घ॰, ङ॰, ढ॰ च।

२ इकाहिकस्येति ङ॰।

न्ति,(१) सत्यो यातु मघवां ऋजीषीति। सत्यवान् मैत्रावरुणो अस्मा इदु प्रतवसे तुरायेति ब्राह्मणाच्छंसी। शासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यगादित्यच्छावाकः। तदाहुः, कस्मादच्छावाको वह्निवदेतत् सूक्तमुभयत्र शंसति, स पराचु चैवाह सर्वाचु चेति। वीर्य्यवान् वा एष बह्वृचः, यदच्छावाकः। वहति ह वै वह्नेर्धुरः, यासु युज्यते। तस्मादच्छावाको वह्निवदेतत् सूक्तमुभयत्र शंसति, स पराचु चैवाह सर्वाचु चेति। तानि पञ्चस्वहःसु शस्यन्ते। चतुर्विंशेऽभिजिति विषुवति विश्वजिति महाव्रते तान्येतान्यहीनसूक्तानीत्याचक्षते। न ह्येषु किञ्चन हीयते, पराञ्चि ह वा एतान्यहान्यभ्यावर्त्तीनि भवन्ति। तस्मादेतान्येतेष्वहःसु शस्यन्ते। यदेतानि शंसन्ति, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं। यद्वेवैतानि शंसति, इन्द्रमेवैतैर्निवर्त्तयन्ते, यथ ऋषभं वासितायै ते वैदेवाय ऋषयश्चाब्रुवन्, समानेन यज्ञेन सन्तन्वामहा इति। तदेतद्यज्ञस्य समानमपश्यत्। समानां प्रगाथां समानो प्रतिपदः समानानि सूक्तानि। ओकःसारो वा इन्द्रो यत्र वा इन्द्रः पूर्वं गच्छति। गच्छत्येव तत्रापरं यज्ञस्यैव सैन्द्रतायै॥ १५॥

इत्यथर्ववेदोत्तरगोपथब्राह्मणस्य पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः॥५॥

अथ षष्ठप्रपाठकः।

ओम्। तान्वा एतान् सम्पातान् विश्वामित्रः प्रथममपश्यत्,

---

१ जगतीति ग०, अ० ८० च।

एवा त्वामिन्द्र वज्रिन्नत्र यन्न इन्द्रो जुजुषे यच्च वष्टि कथा महामवृधत् कस्य होतुरिति। तान् विश्वामित्रेण दृष्टान् वामदेवोऽसृजत। स ह ईक्षाञ्चक्रे(१) विश्वामित्रो यान् वाऽहं सम्पातानदर्शं (२), तान्वामदेवोऽसृजत। कानि न्वहं सूक्तानि सम्पातांस्तत्प्रतिमान् सृजेयमिति। स एतानि सूक्तानि सम्पातांस्तत्प्रतिमानसृजत, सद्यो ह जातो वृषभः कनीन उद् ब्रह्माण्यैरत श्रवस्याभितष्टे (३) यद्दीधया मनीषामिति विश्वामित्रः। इन्द्रः पूर्भिदातिरद्दासमर्कैर्य एक इद्धव्यश्चर्षणीनां यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम इति वसिष्ठः। इमामूषु प्रभृतिं सातये धा इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः शासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यं गादिति(४) भरद्वाजः। एतैर्वै सम्पातैरेत ऋषय इमान् लोकान् समपतन्। तद्यत्समपतन्, तस्मात् सम्पाताः, तत् सम्पातानां सम्पातत्वं। ततो वा एतां स्त्रीन् सम्पातान् मैत्रावरुणो विपर्य्यासमेकैकमहरहः शंसति, एवा त्वामिन्द्र वज्रिन्नत्रेति प्रथमेऽहनि, यन्न इन्द्रो जुजुषे यच्च वष्टीति द्वितीये, कथा महामवृधत् कस्य होतुरिति तृतीये। त्रीनेव सम्पातान् ब्राह्मणाच्छंसी विपर्य्यासमेकैकमहरहः शंसति, इन्द्रः पूर्भिदातिरद्दासमर्कैरिति प्रथमेऽहनि, य एक इद्धव्यश्चर्षणीनामिति द्वितीये, यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम इति तृतीये। त्रीनेव सम्पातानच्छावाको

१ सह ईक्षाञ्चक्रे इति ग०, ङ० च।

२ सम्पातानदर्शमिति च०।

३ श्रवस्याभितष्टे इति ट० च। श्रवस्याभितष्टे इति ङ०।

४ नप्त्यङ्गादिति ग०, च०, ङ०, ट० च।

विपर्यासमेकैकमहरहः शंसति, मासूपप्रभृतिं सातयेधा इति प्रथमेऽहनि, इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखाय इति द्वितीये, शासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यङ्गादिति(१) तृतीये। तानि वा एतानि नव त्रीणि चाहरहःशंस्यानि। तानि द्वादश भवन्ति। द्वादश ह वै मासाः संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापतिर्यज्ञः, तत् संवत्सरं प्रजापतिं यज्ञमाप्नोति। तस्मिन् संवत्सरे प्रजापतौ यज्ञे अहरहः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति, प्रतितिष्ठन्ते। इदं सर्वमनुप्रतितिष्ठति। प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिः, य एवं वेद। तान्यन्तरेणावापमावपेरन्, अन्यूखा(२)विराजयतुर्थेऽहनि, वैपदीश्च पङ्क्तीः पञ्चमे, पारुच्छेपी षष्ठेऽथ यान्यन्यानि महास्तोत्राण्यष्टर्चान्यावपेरन् ॥ १ ॥

को अद्य नर्यो देवकाम इति मैत्रावरुणः। वनेन वा योऽन्यधायि चाकन्निति ब्राह्मणाच्छंसी। आयाह्यर्वाङुपबन्धुरेष्ठ इत्यच्छावाकः। एतानि वा आवपनानि, एतैरेवावपनैर्देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन्। तथैवैतद्यजमाना एतैरेवावपनैः स्वर्गं लोकं यन्ति। सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इति मैत्रावरुणः पुरस्तात् सम्पातानामहरहः शंसति। तदेतत् सूक्तं, स्वर्गमेतेन सूक्तेन देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन्। तथैवैतद्यजमाना एतेनैव सूक्तेन स्वर्गं लोकं यन्ति। तद्वृषभवत् पशुमद्भवति पशूनामाप्त्यै। तत्पञ्चर्चं भवति, अन्नं वै पङ्क्तिः, अन्नाद्यस्यावरुध्यै(३), अरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्त्विति स्वर्गताया एवैतदहरहः

१ नप्त्यङ्गादिति ग०, च०, छ०, ट० च।

२ आवपेरन्नन्यूखा इति भ०। आवपेरन्यूंखा इति ञ०। आवपेरन्नन्यूणा इति ट०।

३ अवरुध्यै इति छ०।

शंसति। उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येति ब्राह्मणाच्छंसी। ब्रह्मण्
वेतत् सूक्तं, सम्पद्ग्मेतेन सूक्तेन देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोक-
मायन्। तथैवैतद्यजमाना एतेनैव सूक्तेन स्वर्गं लोकं यन्ति। तदु
वै षडर्चं, षड् वा ऋतवः, ऋतूनामाप्त्यै। तदुपरिष्टात् सम्पाता-
नामहरहः शंसति। अभितष्टेव दीधया मनीषामित्यच्छावाको
ऽहरहः शंसति। अभिवदति तत्ये रूपमभिप्रियाणि मर्मृश-
त्पराणीति, यान्येव पराण्यहानि, तानि प्रियाणि, तान्येव तद-
भिमृशन्तो यन्त्यनारभमाणाः। परो वा अस्माल्लोकात्(१)
स्वर्गो लोकः, स्वर्गमेव तं लोकमभिमृशन्ति। कवीं रिच्छामि(२)
सन्दृशे सुमेधा इति, ये ह वा अनेन पूर्वे प्रेतास्ते वै कवयः,
तानेवैतदभ्यभिवदति। यदु वै दशर्चं, दश वै प्राणाः, प्राणा-
नेव तदाप्नोति प्राणानां सन्तत्यै। यदु वै शदर्चं, दश वै पुरुषे
प्राणाः, दश स्वर्गा लोकाः, प्राणांश्चैव तत् स्वर्गांश्च लोकानाप्नोति।
प्राणेषु चैवैतत् स्वर्गेषु च लोकेषु प्रतितिष्ठन्तो यन्ति। यदु वै
दशर्चं, दशाक्षरा विराड्, इयं वै विराड्, इयं वै स्वर्गस्य लोकस्य
प्रतिष्ठा, तदेतदस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति। सम्पद्गिन्द्रं निरा-
हते, नेन्द्राद्रूपात् प्रच्यवते, तदुपरिष्टात् सम्पातानामहरहः
शंसति॥ २॥

कस्तमिन्द्र त्वा वसुं कन्नव्यो अतसीनां कद्रूश्चन्यस्मात(३)

१ अस्माल्लोका इति क०, ग० घ।

२ रिच्छामीति क०। इच्छामीति भ०।

३ कद्रूश्चन्यस्माचतमिति ग०। कद्रूश्चन्यस्माततमिति भ०, ट० घ। कद्रूश्चन्यस्मा ततमिति क०।

इति कद्वन्तः प्रगाथा अहरहः शंसति। एको वै प्रजापतिः, प्रजापतेराप्त्यै। यदेव कद्वन्तः, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं। यदेव कद्वन्तः, अथो अन्नं वै कं, अथो अन्नस्यावरुध्यै। यदेव(१)कद्वन्तः, अथो सुखं वै कं, अथो सुखस्यावरुध्यै। यदेव(२) कद्वन्तः, अथोहरहर्वा एते, शान्तान्यहीनसूक्तान्युपयुञ्जाना यन्ति, तानि कद्वद्भिः प्रगाथैः शमयन्ति। तान्येभ्यः शान्तानिकं भवन्ति(३), तान्येताञ् छान्तानि स्वर्गं लोकमभिवहन्ति। त्रिष्टुभः सूक्ताः प्रतिपदः शंसेयुः, ता हैके पुरस्तात् प्रगाथानां शंसन्ति, धाय्या इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात्। क्षत्रं वै होता, विशो होताशंसिनः, क्षत्रस्यैव तद्विशं प्रत्युद्यामिनीं कुर्युः। पावमानस्य(४) सन्त्रिष्टुभो मा इमा(५) सूक्ताः प्रतिपद इत्येवं विद्यात्, यथा वै समुद्रं प्रतरेयुः, एवं हैवेते प्रप्लवयन्ते(६) ये संवत्सरं द्वादशाहं वोपासन्ते, तद्यथा सैरावती नावं पारकामाः समारोहेयुः, एवं हैवैतास्त्रिष्टुभः स्वर्गकामाः समारोहन्ति। न ह वा एतच्छन्दो गमयित्वा स्वर्गं लोकमुपावर्त्तन्ते(७)। वीर्य्यवन्तं संहिताभ्यो नद्यावह्वयीत, समानं हि छन्दः, अथोऽन्ये धाय्या

१ यदेवेति च०, छ० च।
२ यदेवेति च०, ट० च।
३ भवतीति ट०।
४ पावनस्येति च०, भ० च।
५ वा इमा इति छ०, ट० च।
६ प्रप्लवते च०, भ०, ट० च। प्रप्लवते इति ग०।
७ लोकमुपावर्त्तत इति ग०, छ० च।

करवाणीति। यदेनाः शंसन्ति(१), तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं। यद्वेवैनाः शंसन्ति(२), इन्द्रमेवैतैर्निह्वयन्ते, यथ ऋषभं(३) वासितायै ॥ ३ ॥

अपेन्द्र प्राचो मघवन्नमित्रानिति, मैत्रावरुणः पुरस्तात् सम्पातानामहरहः शंसति। अपापाचो अभिभूते नुदस्वापोदीचो अप शूरा धराच उरौ यथा तव शर्म्मन् मदेमेति, अभयस्य रूपमभयमिव ह्यन्विच्छेति, ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मीति, ब्राह्मणाच्छंसितामहरहः शंसति। युक्तवतीं युक्त इवाह्यहीनोऽहीनस्य रूपमुरु नो लोकमनुनेषीति, अच्छावाको अहरहः शंसति। अनुनेषीत्येत इवाह्यहीनोऽहीनस्य रूपं नेषीति सत्रायणरूपं। ओकःसारी हैवैषामिन्द्रो भवति, यथा गौः प्रज्ञातं गोष्ठं, यथा ऋषभं(४) वासितायाः, एवं हैवैषामिन्द्रो यज्ञमागच्छन्ति(५)। न ग्रामं यथाहीनस्य(६) परिदध्यात्। क्षत्रियो ह राष्ट्राच्च्यवते, यो हैव परो भवति, तमभिह्वयति ॥ ४ ॥

अथातोऽहीनस्य युक्तिश्च विमुक्तिश्च व्यन्तरिक्षमतिरदित्यहीनं युङ्क्ते। एवेदिन्द्रमिति विमुञ्चति। नूनं सा त इत्यहीनं युङ्क्ते। नूष्टुत इति विमुञ्चति। एष ह वा अहीनं तन्तुमर्हति, य एनं योक्तञ्च विमोक्तञ्च वेद, तस्य हैषैव युक्तिरेषा विमुक्तिः।

१, २, शंसतीति ट०।

३ यथार्षभमिति ग०।

४ यथर्षभमिति ग०, घ०, ङ० च।

५ यज्ञमागच्छन्तीति ग०।

६ न ग्रामं यथाहीनस्येति ङ०।

तद्यत् प्रथमेहनि चतुर्विंश एकाहिकीभिः परिदध्युः, प्रथम एवाहनि यज्ञं संस्थापयेयुर्नाहीनकर्म कुर्युः। अथ यदहीनः परिधानीयाभिः परिदध्युः, तद्यथा युक्तो विमुच्यमाना उत्क्राल्येत, एवं यजमाना उत्क्रल्येरन्, नाहीनकर्म कुर्युः। अथ यदुभयीभिः परिदध्युः, तद्यथा दीर्घाध्व उपविमोकं याज्याः, तादृक् तत् समानीभिः परिदध्युः। तदाहुः, एकया द्वाभ्यां वा स्तोममतिशंसेत्, दीर्घारण्यानि भवन्ति, यत्र बह्वीभिः स्तोमोतिशस्यते, अथो चिप्रन्देवेभ्योऽन्नाद्यं सम्प्रयच्छामीति, अपरिमिताभिरुत्तरयोः सवनयोः। अपरिमितो वै स्वर्गो लोकः, स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै। तद्यथा अभिद्वेपते पिपासते चिप्रं प्रयच्छेत्, तादृक् तत् समानीभिः परिदध्युः। सन्ततो हैवैषामारब्धो विस्रस्तो यज्ञो भवति, सन्ततमृचा वषट् कृत्यं सन्तत्यै सन्धीयते प्रजया पशुभिः, य एवं वेद ॥ ५॥

तदाहुः, कथं द्व्युक्थो होतैकसूक्त एकोक्था होत्रा द्विसूक्ता इति। असौ वै होता योसौ तपति, स वा एक एव, तस्मादेकसूक्तः। स यद्विध्यातो द्वाविवा भवति, तेज एव मण्डलं भा अपरं शुक्लमपरं कृष्णं, तस्माद्द्व्युक्थः। रश्मयो वाव होत्राः, ते वा एकैकं, तस्मादेकोक्थाः। तद्यदेकैकस्य रश्मेर्द्वौ वर्णौ भवतः, तस्माद् द्विसूक्ताः। संवत्सरो वाव होता, स वा एक एव, तस्मादेकसूक्तः। तस्य यद् द्वयान्यहानि भवन्ति, शीतान्यन्यान्युष्णान्यन्यानि, तस्माद् द्व्युक्थः। ऋतवो वाव होत्राः, ते वा एकैकं, तस्मादेकोक्थाः। तद्यदेकैकस्यर्तोर्द्वौ द्वौ मासौ भवतः, तस्माद्द्विसूक्ताः। पुरुषो वाव होता, स वा एक एव, तस्मादेकसूक्तः। स यत्पुरुषो

भवत्यन्यथैव प्रत्यङ् भवत्यन्यथा प्राङ्(१), तस्माद् द्व्युक्थः। अङ्गानि वाव होत्राः, तानि वा एकैकं, तस्मादेकोक्थाः। त यदेकैकमङ्गं द्युतिर्भवति, तस्माद् द्विसूक्ताः। तदाहुः, यद् द्व्युक्थो होतैकसूक्त एकोक्था होत्रा द्विसूक्ता, कथं तत् समं भवति, यदेव द्विदेवत्याभिर्यजन्ति, अथो यद् द्विसूक्ता होत्रा इति ब्रूयात्, तदाहुः, यदग्निष्टोम एव सति यज्ञे द्वे होतुरुक्थे अतिरिच्येते, कथं तत्तो होत्रा न व्यवच्छिद्यन्त इति। यदेव द्विदेवत्याभिर्यजन्ति, अथो यद् द्विसूक्ता होत्रा इति ब्रूयात्, तदाहुः, यदग्निष्टोम एव सति यज्ञे सर्वा देवताः सर्वाणि छन्दांस्याप्याययन्ति, अथ कतमेन छन्दसायातयामान्युक्थानि प्रणयन्ति, कया देवतयेति। गायत्रेण छन्दसाग्निना देवतयेति ब्रूयात्। देवान् ह यज्ञं तन्वाना असुररक्षांस्यभिचेरिरे यज्ञपर्वणि, यज्ञमेषां हनिष्यामस्तृतीयसवनं प्रति तृतीयसवने ह यज्ञस्वरिष्टो बलिष्ठ प्रततमेषां यज्ञं हनिष्याम इति। ते वरुणं दक्षिणतोऽयोजयन्, मध्यतो बृहस्पतिमुत्तरतो विष्णुं। तेऽब्रुवन्, एकैका स्म, नेदमुत्सहामहेति, स्तुनो द्वितीयो येनेदं सह व्यश्नवामहा इति। तानिन्द्रोऽब्रवीत, सर्वे मद्वितीया स्थेति। ते सर्व इन्द्रं द्वितीया, तस्मादैन्द्रावारुणमैन्द्राबार्हस्पत्यमैन्द्रावैष्णवमनुशस्यते। द्वितीयवन्तो ह वा एतेन स्वा भवन्ति, द्वितीयवन्तो मन्यते, य एव वेद ॥ ६ ॥

आग्नेयीषु मैत्रावरुणस्योक्थं प्रणयन्ति, वीर्य्यं वा अग्निः, वीर्य्येणैवास्मै तत् प्रणयन्ति। ऐन्द्रावारुणमनुशस्यते, वीर्य्यं वा इन्द्रः, चत्रं वरुणः, पशव उकथानि, वीर्य्येणैव तत् चत्रेण

१ प्राङ् इति ग०, घ०, ट० च।

चोभयतः पशून् परिगृह्णाति स्थित्या अनपक्रान्त्यै। ऐन्द्रीषु ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थं प्रणयन्ति, वीर्यं वा इन्द्रः वीर्य्येणैवास्मै तत् प्रणयन्ति। ऐन्द्राबार्हस्पत्यमनुशस्यते, वीर्य्यं वा इन्द्रः, ब्रह्म बृहस्पतिः, पशव उक्थानि, वीर्य्येणैव तद्ब्रह्मणा चोभयतः पशून् परिगृह्णाति स्थित्या अनपक्रान्त्यै। ऐन्द्रीष्वच्छावाकस्योक्थं प्रणयन्ति, वीर्य्यं वा इन्द्रः, वीर्य्येणैवास्मै तत् प्रणयन्ति। ऐन्द्रावैष्णवमनुशस्यते, वीर्य्यं वा इन्द्रः, यज्ञो विष्णुः, पशव उक्थानि, वीर्य्येणैव तद्यज्ञेन चोभयतः पशून् परिगृह्य क्षत्रेऽन्ततः प्रतिष्ठापयति। तस्मादु क्षत्रियो भूयिष्ठं हि पशूनामीशते याधिष्ठाता प्रदाता, यस्मै प्रत्ता वेदा अवरुद्धाः, तान्येतान्यैन्द्राणि। जागतानि शंसन्ति, अथो एतैरेवैन्द्रं तृतीयसवनमेतैर्जागतं सवनं, धराणि ह वा अस्यैतान्युक्थानि भवन्ति, यथाभानेदिष्टो वालखिल्यो वृषाकपिरेव या मरुत्, तस्मात् तानि सार्द्धमेवोपेयुः, सार्द्धमिदं रेतः सिक्तं समृद्धं, एकधा प्रजनयामेति। ये ह वा एतानि नानूपेयुः, यथा रेतः सिक्तं विलुम्पेत कुमारं वा जातमङ्गशो विभजेत्तादृक् तत्। तस्मात्तानि सार्द्धमेवोपेयुः। सार्धमिदं रेतः सिक्तं समृद्धमेकधा प्रजनयामेति। शिल्पानि शंसति, यदेव शिल्पानि, एतेषां वै शिल्पानामनुकृतिर्हि शिल्पमधिगम्यते। हस्ती कंसो वासो हिरण्यमश्वतरी रथशिल्पं, शिल्पं हास्य(१) मनधिगम्यते। य एवं वेद यदेव शिल्पानि शंसति, तत् सर्गस्यनोकस्य रूपं। यदेव शिल्पानि, आत्मसंस्कृतिर्वै शिल्पान्यात्मानमेवास्य तत् संस्कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

१ रथशिल्पं हास्मेति च०।

नाभानेदिष्टं शंसति, रेतो वै नाभानेदिष्टः। रेत एवास्य तत् कल्पयति। तद्रेतोमिश्रं भवति, न्वया रेतः सञ्जग्मानो निषिञ्चदिति(¹),रेतसः समृध्या एव। तं नाराशंसं शंसति(²),प्रजा वै नरः, वाक् शंस, प्रजासु तद्वाचं दधाति। तस्मादिमाः प्रजा वदन्त्यो जायन्ते। तं हैके पुरस्तात् प्रगाथानां शंसन्ति, पुरस्तादायतना वागिति वदन्ते, उपरिष्टादेके। उपरिष्टादायतना वागिति वदन्तो मध्य एव शंसेत्, मध्यायतना वा इयं वाग्, उपरिष्टान्नेदीयसीव तं होता रेतोभूतं शस्त्वा मैत्रावरुणाय सम्प्रयच्छति। एतस्य त्वं प्राणान् कल्पयति, वालखिल्याः शंसन्ति(³), प्राणा वै वालखिल्याः, प्राणानेवास्य तत् कल्पयति। ताविहृताः(⁴) शंसति, विहृता(⁵) वै प्राणाः प्राणेनापानो अपानेन व्यानः। स पच्छः प्रथमे सूक्ते विहरति, अर्द्धर्चशो द्वितीये, ऋक्शस्तृतीये। स यत् प्रथमे सूक्ते विहरति, वाचं चैव तन्मनश्च विहरति। यद् द्वितीये चक्षुश्चैव, तच्छ्रोत्रं च विहरति। यत्तृतीये प्राणं चैव, तदात्मानं च विहरति। तदुपासो विहरेत्, कामः, अन्ये तु वै प्रगाथा कल्पयन्तेति(⁶) मर्शं समेव विहरेत्। तथा वै प्रगाथाः कल्पयन्ते(⁷)। यदेवातिमर्शं, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं। यद्दे-

१ न्वनिषिञ्चतीति ग०। विषिञ्चदितीति ट०।

२ नाराशंसं शंसति इति घ०, ट०। नाराशंसं शंसन्ति भा०।

३ शंसतीति घ०, भा०, ट० च।

४, ५ विक्रता इति ग०। विहृता इति घ०।

६ नेतुर्वै प्रगाथा कल्पयन्ते इति ढ०। नेतुर्वै प्रगाथा कल्पन्ते इति भा०।

७ कल्पन्ते इति घ०।

यातिमर्शं, आत्मा वै वृहती, प्राणाः सतोवृहती, स वृहतीमशंसीत्। स आत्माथ सतोवृहतीं(१), ते प्राणा अथ वृहतीमथ सतोवृहतीं, तदात्मानं प्राणैः परिवृढन्नेति(२)। यदेवातिमर्शः, आत्मा वै वृहती, प्रजाः सतोवृहती, स वृहतीमशंसीत्। स आत्माथ सतोवृहतीं, ते प्रजा अथ वृहतीमथ सतोवृहतीं, तदात्मानं प्रजया परिवृढन्नेति। यदेवातिमर्शं(३), आत्मा वै वृहती, पशवः सतोवृहती, स वृहतीमशंसीत्। स आत्माथ सतोवृहतीं, ते पशवोथ वृहतीं, अथ सतोवृहतीं, तदात्मानं पशुभिः परिवृढन्नेति। तस्य मैत्रावरुणः प्राणान् कल्पयित्वा ब्राह्मणाच्छंसिने सम्प्रयच्छति। एतस्य त्वं प्रजनयेति, सुकीर्त्तिं शंसति, देवयोनिर्वै सुकीर्त्तिः, तद्यज्ञियायां देवयोन्यां यजमानं प्रजनयेति। वृषाकपिं शंसति, आत्मा वै वृषाकपिः, आत्मानमेवास्य तत् कल्पयति। तन्यूङ्खम्(४) इति, अन्नं वै न्यूङ्खः(५), अन्नाद्यमेवास्मै तत् सम्प्रयच्छति, यथा कुमाराय जाताय स्तनं। स पाङ्क्तो भवति, पाङ्क्तो ह्ययं पुरुषः पञ्चधा विहितः, लोमानि त्वगस्थिमज्जामस्तिष्कं। स यावानेव पुरुषस्तावन्तं यजमानं संस्कृत्याच्छावाकाय सम्प्रयच्छति। एतस्य त्वं प्रतिष्ठां कल्पय, इत्येव वा मरुतं शंसति, प्रतिष्ठा वा एष, या मरुत्, प्रतिष्ठाया

१ वृहतीति क०।
२ परिवृहणं मीति क०।
३ यदेवाज्ञमंमेवेति क०।
४ तन्युङ्खमिति क०।
५ न्युङ्ख इति ट०।

एवैनमन्ततः प्रतिष्ठापयति। याज्यया यजति, अन्नं वै याज्या, अन्नाद्यमेवास्मै तत् प्रयच्छति ॥ ८ ॥

तानि वा एतानि सहचराणीत्याचक्षते, यदाभानेदिष्टो वालखिल्यः। वृषाकपिरेव या मरुत्तानि सह वा शंसेत् सह वा न शंसेत्। यदेषामन्तरीयात्(१) तद्यजमानस्यान्तरीयात्। यदि नाभानेदिष्टं रेतोऽस्यान्तरीयात्,यदि वालखिल्या प्राणानस्यान्तरीयात्, यदि वृषाकपिमात्मानमस्यान्तरीयात्, यदेव वा(२) मरुतं, प्रतिष्ठा वा एव या मरुत्, प्रतिष्ठाया एवैनमन्तरियादिति। दैव्याय मनुष्याय तानि सह वा शंसेत्, सह वा न शंसेत् स ह बुडिल(३) आश्वतराश्विर्विश्वजितो होता सन् दीक्षाञ्चक्रे(४), एतेषां वा एषां शिल्पानां विश्वजिति सांवत्सरिके द्वे होतृकार्ये माध्यन्दिनमभिप्रपद्यते। हन्ताहमित्थमेव या मरुतं शंसयानीति, तद तथा शंसयाञ्चक्रे। तद तथा शस्यमाने गोश्ल आजगाम। स होवाच, होतः कथा ते(५) शस्त्रं विचक्रं प्रवत इति, किं ह्यभूय दित्येव या मरुदयमुत्तरतः शस्यत इति। स होवाच, इन्द्रो वै माध्यन्दिनः, कथेन्द्रं माध्यन्दिनान्नयनीकमीति, नेन्द्रं माध्यन्दिनान्नयनीषामिति(६)। स होवाच, छन्दांस्यिदम् माध्यन्दिनं,

१ यदेषामन्तरीयादिति क०।
२ यदेव वा इति क०, ग० घ०।
३ बुडिल इति ग०।
४ सन्दीक्षाञ्चक्रे इति ग०, घ०, ङ० च।
५ स होवाच सम कथा मे इति क०।
६ माध्यन्दिनान्नयिष्यसीति ख०। माध्यन्दिनान्नेष्यसीति क०।
माध्यन्दिनान्नेष्यामीति ग०।

सातिजागतं वाति, जागतं वा स उ मारुतो मैवं[१] संसृष्टेति। स होवाच, अस्माच्छावाकेन्यथास्मिन्ननुशासनमीषे। स होवाच, इन्द्रमेष विष्णुन्यङ्गानि[२] शंसति, अथ त्वं होतुरुपरिष्टाद्रौन्द्रिया धाय्या, या पुरस्तान्मारुतस्य सूक्तस्याप्यसधा इति[३]। तथेति। तदप्येतर्हि तथैव शस्यते, यथा षष्ठे पृष्ठ्याहनि[४]। कल्पत एव[५] यज्ञः, कल्पते यजमानस्य प्रजापतिः, कथमवाशस्त एव नाभानेदिष्टो भवति। अथ वालखिल्याः शंसति, रेतो वा अग्रेय प्राणा एवं ब्राह्मणाच्छंस्यशस्त एव नाभानेदिष्टो भवति। अथ वृषाकपिं शंसति, रेतो वा अग्रेथात्मा, कथमत्र यजमानस्य प्रजापतिः, कथं प्राणा अवरुद्धा भवन्तीति। यजमानं वा एतेन सर्वेण यज्ञक्रतुना संस्कुर्वन्ति, स यथा गर्भो योन्यामन्तरेवसम्भवच्छेते, न ह वै सकृदेवा[६] अग्रे सर्वं सम्भवति, एकैकं वाङ्गं सम्भवति। सर्वाणि चेत्समानेहनि क्रियेरन्, कल्पयत एव यज्ञः, कल्पते यजमानस्य प्रजापतिः। अथ हैव एव या मरुतं होता शंसेत्, तस्यास्य प्रतिष्ठा, तस्या एवैनमन्ततः प्रतिष्ठापयति प्रतिष्ठापयति ॥ ८ ॥

---

१ मारुतो इमेवेति च०। मारुतो मेवामिति ट०।

२ विष्णुन्यङ्गानि इति ट०।

३ सूक्तस्यापिस्सधा इति भ०। सूक्तस्याप्यसधा इतीति छ०।

४ पृष्टे पृष्ठ्याहनीति ग०। षष्ठे षष्ठ्याहानि इति छ०। षष्ठे पृष्ठ्याहनि इति ट०। षष्ठे पृष्ठ्याहानीति च०।

५ कल्पयत एवेति भ०। कल्पयत एव यज्ञ कल्पयते इति ट०।

६ सकृदेवा इति भ०, ट० च०।

देवचित्र वै षष्ठमहः । देवचेत वा एत आगच्छन्ति, ये षष्ठमहरागच्छन्ति । न वै देवा अन्योन्यस्य गृहे वसन्ति, नर्त्तुः ऋतोर्गृहे वसतीत्याहुः तद्यथायथमृत्विज ऋतुयाजान् यजन्त्यसम्प्रदायम्, तद्यद्दतून् कल्पयति, यथायथ जनिता । तदाहुः, नर्त्तुप्रैषो प्रेष्येयुर्नर्त्तुप्रैषो वषट् कुर्युः वाग्वा ऋतुप्रैषा(१), आप्यायते वै वाक् षष्ठेह्णीति । यदृतुप्रैषो प्रेष्येय, यदृतुप्रैषीर्वषट् कुर्युः, वाचमेव तदाप्तां शान्तामृक्णवतीं वहरावर्णमिच्छेयुः, अच्युतादयज्ञस्य च्यवेरन्, यज्ञान् प्राणान् प्रजाया पशुभ्यो जिह्मायेयुः, तस्मादृग्मेभ्य एव प्रेषितव्यं मृगमेभ्योधिवषट्कृत्य । तत्र वाचमाप्तां शान्तामृक्णवतीं वहरावर्णमिच्छन्ति, नाच्युतादयज्ञस्य च्यवेरन, यज्ञान् प्राणान् प्रजाया, पशुभ्यो जिह्मायन्ति । पारुच्छेपीरुपदधति, द्वयोः सवनयोः पुरस्तात् प्रस्थितयाज्याना । रोहितं वै नामैतच्छन्दः यत् पारुच्छेपं । एतेन ह वा इन्द्रः सप्त स्वर्गान् लोकानारोहत् । आरोहन्ति सप्त स्वर्गान् लोकान्, य एवं वेद । तदाहुः, यत्पञ्चपद एव पञ्चमस्याह्नो रूपं, षट्पदात् षष्ठस्य, अथ कस्मात् सप्तपदात् षष्ठेहनि शंसन्तीति । षड्भिरेव पदैः षष्ठमहराप्नुवन्ति, विच्छिन्द्यै वै तदहः, यत् सप्तम । तदेव सप्तमेन पदेनाभ्यारुह्य वसन्ति, सन्तत्यैस्तैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति, य एवं विद्वांस उपयन्ति ॥१०॥

देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त । ते देवा षष्ठेनाह्ना एभ्यो लोकेभ्योऽसुरान पराणुदन्त । तेषां यान्यन्तर्हस्तानि(२)

---

१ ऋतुप्रैष आप्यायते इति क० । ऋतुप्रैष आप्यायत इति ग० ।

२ यान्यन्तर्हस्तानीति च०

वसून्यासन्, तानादायन्[1] समुद्रं प्रारूप्यन्त । तेषां वै देवा[2] अनुहायैतेनैव च्छन्दसा अन्तर्हस्तानि वसून्याददत । तदेवैतत् पदं, पुनःपदं । स वां क्रुग आकुञ्चनायादियतो वसु[3] दत्ते, निरेवैनमेभ्यः सर्वेभ्यो लोकेभ्यो नुदते, य एवं वेद । द्यौर्वै देवताः पष्ठमहर्वहति, त्रयस्त्रिंशस्तोमो रैवतं सामातिच्छन्दश्छन्दो[4] यथादेवतमनेन[5] यथास्तोमं यथासाम यथाछन्दः समृध्नोति, य एवं वेद । यद्वै समानोदर्कं, तत् षष्ठस्यान्ह्नो रूपं । यद्येव प्रथममहः, तदुत्तममहः, तदेवैतत् पदं । पुनर्यत् षष्ठं, यदश्ववदाद्रथवदयत् पुनरावृत्तं, यत् पुनर्निवृत्तं, यदन्तरूपं, यदमौ लोकोभ्युदितः, यन्नाभानेदिष्टं, यत् प्रारुच्छेयं, यन्नाराशंसं, यद् द्वैपदा, यत् सप्तपदा, यत् स्नतं, यद्रैवतं, तत्तृतीयस्यान्ह्नो रूपं । एतानि वै षष्ठस्यान्ह्नो रूपाणि छन्दसासु ह षष्ठेनान्हाक्तानां रसो निनेजत्, तं प्रजापतिरुदानए नाराशंस्या गायत्र्या रैभ्या त्रिष्टुभा पारिक्षित्या जगत्या गाथया अनुष्टुभा एतानि वै छन्दांसि षष्ठेहनि शस्तानि भवन्ति अयातयामानि, छन्दसामेव तत् सरसतया अयातयामतायै । सरसानि हास्य छन्दांसि षष्ठे हनि शस्तानि भवन्ति, सरसैः छन्दोभिरिष्टं भवति, सरसैः छन्दोभिर्यज्ञं तनुते, य एवं वेद ॥ ११ ॥

---

१ तान्यादायानिति च० ।

२ देवा षष्ठे इति क० ।

३ वसू इति भा० ।

४ सामानि छन्दश्छन्द इति भा० । सामानि छन्दोतिछन्द इति ट० ।

५ यथादेवतमनेनेति क० ।

अथ यद् द्वैपदो स्तोत्रियानिरूपो भवत, इमा नु कं भुवनासी षधामेति। द्विपाद्वै पुरुषः, द्विप्रतिष्ठ (१) पुरुष, पुरुषो वै यज्ञ, तस्माद् द्वैपदो स्तोत्रियानुरूपो भवत। अथ सुकीर्त्ति शंसति, अपेन्द्र प्राचो मघवन्नमित्रानिति। देवयोनिर्वै सुकीर्त्ति, स य एवमेता देवयोन्यां सुकीर्त्तिं वेदकीर्त्तिं प्रतिष्ठापयति, भूताना कीर्त्तिमान् स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति। प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभि, य एवं वेद। अथ वृषाकपि शंसति, विहि सोतोरसृक्षतेति। आदित्योवै वृषाकपि, तदात् कम्पयमानो(२) रेतो वर्षति, तस्मा वृषाकपि, तद्वृषाकपेर्वृषाकपित्वं कपिरिववै सर्वेषु लोकेषु भाति, य एव वेद। तस्य तृतीयेषु पादेष्वाद्यन्तयोर्न्यूनिनर्दां(३) करोति, अव वेन्यूख बल(४) निनर्दं, अन्नाद्यमेवास्मै तद् बले निदधाति। अथ कुन्ताप शंसति, कुयं ह वै नाम कुत्सितं भवति, तद्यत्तपति तस्मात् कुन्तापा, तत् कुन्तापाना कुन्तापत्व। तस्य स्मिस्मे(५) कुयानिति तम्रकुय स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति। प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभि य एव वेद। तस्य चतुर्दशप्रथमा(६) भवन्ति, इदं जना उपश्रुतेति। ता प्रयाह शंसति यथा वृषाकपि वार्परूपं हि वृषाकपेस्तन्यायमित्येव। अथ रैभी शंसति, वच्यस्व रेभ

१ द्विप्रतिष्ठेति भ०।
२ कम्पायमान इति भ०।
३ न्यूनिनर्दामिति भ०।
४ न्यूङ्खो बलमिति भ०।
५ मघवन् तस्मै इति ह०।
६ चतुर्दशा प्रथमा इति भ०।

वच्यस्वेति । रेभन्तो वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन्, तथैवैत-
द्यजमाना रेभन्त एव स्वर्गं लोकं यन्ति, ताः प्रग्राहमिलेव ।
अथ पारिक्षितीः शंसति, राज्ञो विश्वजनीनस्येति । संवत्सरो वै
परिक्षित्, संवत्सरो हीदं सर्वं परिक्षियतीति । अथो खल्वाहु,,
अग्निर्वै परिक्षित् अग्निर्हीदं सर्वं परिक्षियतीति । अथो खल्वा
हुः, गाथा एवेताः कारव्या राज्ञः परिक्षित इति । स नम्तदथा
कुर्यात्, यथाकुर्यात्(१), गाथा एवैतास्य शस्त्राभवन्ति । यद्यु वै
गाथा अग्नेरेव(२) गाथाः संवत्सरस्य वेति ब्रूयात्, यद्यु वै मन्त्रो-
ग्नेरेव मन्त्रः संवत्सरस्य वेति ब्रूयात्, ताः प्रग्राहमिलेव । अथ
कारव्याः शंसति, इन्द्रः कारुमबूबुधदिति । यदेव देवाः कल्याणं
कर्म कुर्वंस्तत् कारव्याभिरवाप्नुवन्, तथैवैतत् यजमाना ।
यदेव देवाः कल्याणं कर्म कुर्वन्ति, तत् कारव्याभिरवाप्नुवन्ति,
ताः प्रग्राहमिलेव । अथ दिशां क्लृप्तीः, पूर्वं शस्त्वा यः सभेयो
विदथ्य इति । जनकल्पा उत्तराः शंसति, योनाताचो अनभ्यक्त
इति, ऋतवो वै दिशः प्रजननं, तद्यद् शाङ्क्लृप्तीः पूर्वं
शस्त्वा यः सभेयो विदथ्य इति जनकल्पा उत्तराः शंसति,
ऋतूनेव तत् कल्पयति, ऋतुषु प्रतिष्ठापयति । प्रतिष्ठन्तीरिदं
सर्वमनुप्रतिष्ठति(३) । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिः, य एवं वेद ।
ता अर्धर्चशः शसति, प्रतिष्ठित्या एव । अथेन्द्रगाथाः शंसति,

---

१ स्तनेत्यन्तद्यथा कुर्यादिति क० ।

२ अग्निरेवेति च० ।

३ प्रतितिष्ठन्ति इति क० ।

यदिन्द्रोदो दागराश्च इति । इन्द्रगाथाभिर्ह वै देवा असुराना-ज्ञायाथैनानन्यायन्, तथैवैतत् यजमाना इन्द्रगाथाभिरेवाप्रियं भ्रातृव्यमागायाथैनमतियन्ति, तामर्द्धर्चशः शंसति, प्रतिष्ठित्या एव ॥ १२ ॥

अथैतशप्रलापं शंसति, एता अश्वा आप्लवन्त इति । ऐतशो ह मुनिर्यज्ञस्यायुर्द्ददर्श । स ह पुत्रानुवाच, पुत्रका यज्ञस्यायुरभि-दर्दृचंस्तदभिलपिष्यामि मा मा दृप्तं(१) मन्यध्वमिति । तथेति तदभिललाप । तस्य ह इत्यग्निरैतशायनो ज्येष्ठः पुत्रोऽभिद्रुत्य मुखमपि जग्राह, ब्रुवं, दृप्तो नः पितेति । स होवाच, धिक् त्वा जाल्मापरस्य पापिष्ठान्ते प्रजाङ्करिष्यामीति । यो मे मुखं प्राप्स-होष्यो यदि जाल्म मे मुखं प्रापहोष्यः(२), शतायुषं गामकरिष्यं सह-स्रायुषं पुरुषमिति । तस्मादभ्यग्नय ऐतशायना आजानेयाः सन्तः पापिष्ठामन्वेषां बलिहृतः(३) पितायच्छं ताः स्वेन प्रजापतिना स्वया देवतया । यदैतशः प्रलापः, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यद्वैवैतशः प्रलापः, यातयामा वा चितिः, ऐतशप्रैतशः प्रलापो यातयामा मे यज्ञः सदचिति मे यज्ञोऽसदिति । तं वा एतमैतश-प्रलापं शंसति, पदावग्राहन्नामामुत्तमेन पदेन प्रणौति, यथा निविदः । अथ प्रवल्हिकाः पूर्वंगस्त्वा विततौ किरणौ द्वाविति प्रतिराधानुत्तराः शंसति, भुगित्यभिगत इति प्रवल्हिकाभि-

१ दृप्तमिति क० ।

२ मुखं न प्रापद्योष्यो यदि जाल्म ने मुखं न प्रापद्योष्य इति ट० ।

३ बलिलस इति क० । बलिहृत इति ट० । बलिद्वत इति म० ।

र्हं वै देवा असुराणां रसाम्प्रवव्रहुः। तद्यथाभिर्हं वै देवा असुराणां रसां प्रवव्रहुः, तस्मात् प्रवल्हिकाः, तत् प्रवल्हिकानां प्रवल्हिकात्वम्। ता वै प्रतिराधैः प्रत्यराध्नुवन्। तद्यत् प्रतिराधैः प्रत्यराध्नुवन्, तस्मात् प्रतिराधाः, तत् प्रतिराधानां प्रतिराधत्वं। प्रवल्हिकाभिरेव द्विषतां भ्रातृव्याणां रसां प्रवल्हिकास्ता वै प्रतिराधैः प्रतिराध्नुवन्ति, ताः प्रयाहमित्येव। अथाजिज्ञासेन्याः(१) शंसति, इहेत्थ प्रागपागुदगधरागिति। आजिज्ञासेन्याभिर्हं वै देवा असुरानाप्नाय अथैनानन्यायन्, तथैवैतद्यजमाना अजिज्ञासेन्याभिरेवामियं भ्रातृव्यमागायाथैनमतियन्ति। ता अर्द्धर्चशः शंसति, प्रतिष्ठित्या एव। अथातिवादं शंसति, वीरमे देवा अक्रंसतेति। श्रीर्वा अतिवादस्तमेकर्चं(२) शंसति, एकस्था वै श्रीस्तां वै विरेभं(३) शंसति, विरेभैः(४) श्रियं पुरुषो वहतीति। तामर्द्धर्चशः शंसति, प्रतिष्ठित्या एव ॥ १२ ॥

अथादित्याश्चाङ्गिरसीश्च शंसति, आदित्याह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षिणामनयन्निति। तद्देवनीथमित्याचक्षते(५)। आदित्याश्च ह वा आङ्गिरसश्च स्वर्गे लोकेऽस्पर्धन्त, वयं पूर्वे स्वरेष्यामो वयं पूर्वे इति। ते हाङ्गिरसः श्वःसुत्यां ददृशुः। ते हाग्निरमूचुः, परेह्यादित्येभ्यः

१ जिज्ञासेन्या इति भ०।

२ एकर्च इति ग०।

३ विरेभमिति च०।

४ विरेभैरिति च०।

५ देवनीथमित्याचक्षते इति भ०।

म्यःसुत्यां प्रब्रूहीति। अथादित्या अद्यसुत्यान्ददृशुः, तेहाग्निरमूचुः, अद्यसुत्यास्माकं तेषां नस्त्वं होतासीदुपेमस्त्वामिति। स एत्याग्निरुवाच, अथादित्याः अद्यसुत्यामोचन्ते, कं वो होतारमवोचन्, वाह्वयन्ते(१) युष्माकं वयमिति। ते(२) हाङ्गिरसश्चक्रुधुः(३), मा त्वं गमो नु वयमिति। नेति हाग्निरुवाच, अनिन्द्या वै माह्वयन्ते किल्विषं हि तद्योनिन्द्यस्य हवन इति। तस्मादतिदूरमप्यसत्यमिति, यजमानस्य हवमिया देवाः। किल्विषं हि तद्योनिन्द्यस्य हवनेति। तान् हादित्यानङ्गिरसो याजयाञ्चक्रुः, तेभ्यो हीमां पृथिवीं दक्षिणां निन्युः, तं ह न प्रतिजगृहुः। सा हीयं, निहत्तोभयतःशीर्ष्णी(४)दक्षिणाः शुचाविद्धाः शोचमाना व्यचरन् क्षुधिताः, मा नः प्रतिगृहीषुरिति। तस्मा एता निरदीर्यन्ते(५), य एते प्रतरा अधिगम्यन्ते। तस्मान्निहृत्तदक्षिणां नोपाकुर्यात्(६) नैनां प्रमृजेन्निहृद्दक्षिणां प्रमृणजानीति। तस्माद्य एवास्य समानजन्मा भ्रातृव्यः स्याद्गृणह्रयुः, तस्मा एनां दद्यात्। ततः पराची(७) दक्षिणा विहृणक्ति, छिपति भ्रातृव्येन्ततः शुचं प्रतिष्ठापयति। योऽसौ तपति स वै असति, आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षि-

१ होतारमवोचम्वाह्वयन्ते इति क०।
२ त्वे इति ख०।
३ चक्रधुरिति भ०।
४ माय निहत्तोभयत शीर्ष्णी इति घ० ट०, च।
५ एतानि निरदीर्यन्त इति घ०। एता विनिरदीर्य्यन्त इति छ०।
६ निहृतदक्षिणा न्योपाकुर्य्यामिति घ०।
७ पराचै इति भ०। प्राची इति घ०।

णामनयन् तां ह जरितः प्रत्यायन्निति, न ह्वीमां पृथिवीं प्रत्यायंस्तासु ह जरितः प्रत्यायन्निति, प्रतिहितेषु मायंस्तां ह जरितर्नः प्रत्यगृभ्णन्निति, न ह्वीमां पृथिवीं प्रत्यगृभ्णंस्तासु ह जरितर्नः प्रत्यगृभ्णन्निति, प्रगृह्यादित्यमगृभ्णन् न ह्यनेतरसन्न विचेतनानीति। एष ह वा अनृहां विचेता, योऽसौ तपति। स वै शंसति, यज्ञानेतरसं न पुरोगवाम इति। एष ह वै यज्ञस्य पुरोगवो, यद्दक्षिणा यथाह्वामः स्वस्तिमितिरेतदन्तेत्येष एवेश्वर उन्नेता। उत श्वेत आशुप त्वा उतोपद्याभिर्यविष्ठः[१]। उतेमाशुमा नः[२] पिपर्तीत्येष एव श्वेत एष शिपुपत्येष[३] उतोपद्याभिर्यविष्ठ[१] उतेमाशुमानं पिपर्त्तीति, आदित्या रुद्रा वसवस्ते नुतः[४]इदं राधः प्रतिगृभ्णीह्यङ्गिरः। इदं राधो विभुः प्रभुरिदं राधो बृहत्पृथुः। देवा ददत्वासुरन्तद्वो अस्तु सुचेतनं। युष्मांऽ अस्तु दिवे दिवे प्रत्येव गृभायतेति[५]। तद्यदादित्याश्चाङ्गिरसीश्च शंसति, स्वर्गताया एवैतदहरहः शंसति, यथा निविदोथ भूतेच्छन्दः शंसति, त्वमिन्द्र शर्म रिणेतोमे[६] वै लोका भूतेच्छन्दोऽसुरान् ह वै देवा अन्नं सेचिरे। भूतेन भूतेन जिघांसन्तस्तितीर्षमाणास्तानिमे देवाः सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽच्छादयन्।

१,४ उतोपद्याभिर्यविष्ट इति च०।

२ माशुमानमिति च० ट०, घ।

३ शिप्रपतीति ख०।

४ नुत्त इति च०।

५ गृभायत्येति च०।

६ शर्म कृणोमीति च०।

तद्यदेतानिमे देवाः सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽच्छादयन्, तस्माद्भूतेच्छन्दस्भूतेच्छन्दां भूतेच्छन्दस्त्वं । छादयन्ति ह वापरमिमे लोकाः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो निरघ्नन् । सर्वेभ्यो भूतेभ्यश्छन्दते, य एवं वेद ॥ १४ ॥

अथाह नस्याः शंसति, यदस्या अंहु भेद्या इत्याह, न स्याद्दा इदं सर्वं प्रजातमाह, न स्याद्दा एतदधिप्रजायतेस्यैव सर्वस्यायै प्रजात्यै। ता वै षट् शंसेत्, षड्वा ऋतवः, ऋतवः पितरः, पितरः प्रजापतिः, प्रजापतिराह, न स्यात् तादृग् शंसेदिति। शाभव्यस्य वचः, दशाक्षरा विराड्, वैराजो यज्ञः, तद्गर्भा उपजीवन्ति। स्यौवै विराड्, यशोन्नाद्य, श्रियमेव तद्विराज यशस्यन्नाद्ये प्रतिष्ठापयति। प्रतिष्ठन्तीरिदं सर्वमनु प्रतितिष्ठति। प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभि, य एवं वेद। तिस्रः शंसेदिति वात्स्यः। त्रिवृद्धै रेतः सिक्तं सम्भवत्याण्डमल्पं जरायुस्त्रिवृत् प्रत्ययं, माता पिता यज्जायते, तत् तृतीयं, अभूतोद्यमेवैतत्, यच्चतुर्थीं शंसेत्। सर्वा एव षोडश शंसेदिति हैके। कामार्तौ वै रेतः(१) सिञ्चति, रेतसः सिक्ताः प्रजाः प्रजायन्ते, प्रजानां प्रजननाय। प्रजावान् प्रजनयिष्णुर्भवति, प्रजात्यै प्रजायते प्रजया पशुभिः, य एवं वेद ॥ १५ ॥

अथ दाधिक्रीं शंसति, दधिक्राव्णो अकारिषमिति(२)। तत उत्तरा पावमानीः शंसति, सुतासो मधुमत्तमा इति। अन्नं वै दधिक्रा, पवित्रं पावमान्यः, तदु हैके पावमानीभिरेव पूर्वं शस्त्वा तत उत्तरा दाधिक्रीं शंसति। इयं वागन्नाद्या, य पवत इति

१ विरेत इति भा०।

२ चकार्षमितीति भा० ट० च।

वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात्, उपनश्यति ह वागशनायती। स दाधिक्रीमेव पूर्वं शस्त्वा तत उत्तराः पावमानीः शंसति। तद्यद्दाधिक्रीं शंसति, इयं वागाह, नस्यां वाचमवादीत्, तद्देव-पवित्रेणैव वाचं पुनीते। स वा अनुष्टुप्(१) भवति। वाग्वा अनुष्टुप्, तत् स्वेनैव छन्दसा वाचं पुनीते। तामर्द्धर्चशः(२) शंसति, प्रतिष्ठित्या एव। अथ पावमानीः शंसति, पवित्रं वै पावमान्यः, इयं वागाह नस्यां वाचमवादीत्, तत्पावमानीभिरेव वाचं पुनीते। ताः सर्व्वा अनुष्टुभो भवन्ति, वाग्वा अनुष्टुप्, तत्स्वेनैव छन्दसा वाचं पुनीते। ता अर्द्धर्चशः शंसति, प्रतिष्ठित्या एव अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदिति। एतं तृचमैन्द्रावार्हस्पत्यं सूक्तं शंसति। अथ हैतदुत्सृष्टं, तद्यदेतं तृचमैन्द्रावार्हस्पत्यमन्त्यं तृचमैन्द्राजागतं शंसति, सवनधारणमिदं गुल्मह इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात्। त्रिष्टुभायतना वा इयं वाक् एषां होत्रकाणां, यदैन्द्रावार्हस्पत्या तृतीयसवने। तद्यदेतं तृचमैन्द्रावार्हस्पत्यमन्त्यं तृचमैन्द्राजागतं शंसति, स्व एवैनं तदायतने प्रीणाति, स्वयोर्देवतयोः कामं नित्यमेव परिदध्यात्, कामं तृचस्योत्तमया। तदाहुः, संशंसेत् षष्ठेहनि न संशंसेत्, कथमन्येष्वहःसु संशंसति कथमत्र न संशंसतीति। अथो खल्वाहुः, नैव संशंसेत्, स्वर्गा वै लोकाः, पृष्ठमहरसमा ये वै स्वर्गो लोकः कश्चिद्वै स्वर्गे लोके गमयतीति। तस्मान्न संशंसति। यदेव न संशंसति, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं। यद्देवैनाः संशंसति, यथाभानेदिष्टे वालखिल्यो

१ सा वा अनुष्टुभ इति च०।

२ ता अर्द्धर्चश इति भ०।

वृषाकपिरेव यो महत्। एतानि वा अत्रोक्थानि भवन्ति। तस्मात्र समंसति। ऐन्द्रो वृषाकपिः सर्वाणि छन्दांस्यैतशःप्रलाप उपाप्तो यदैन्द्राबार्हस्पत्या तृतीयसवने, तद्यदेत तृचमैन्द्राबार्हस्पत्यं सूक्तं शंसति, ऐन्द्राबार्हस्पत्या परिधानीया विशो अदेवो-रभ्याचरन्तीरिति। अपरजना ह वै विशो अदेवो', न ह्यस्या परजन भयं भवति, शान्ताः प्रजाः क्लृप्ताः सहन्ते, यत्रैवविदं शंसति यत्रैवंविदं शंसतीति ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

इत्यथर्ववेदोत्तरगोपथब्राह्मणस्य षष्ठः प्रपाठकः

समाप्तः ॥ ६ ॥

समाप्तश्चाय ग्रन्थः ॥
